

Алмиазар Элмиазаров

Сиз билган

ДУКЧИ ЭШОН

ҳужжатли қисса

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

Эгамназаров, Алиназар.

Э 18 Сиз билган Дукчи эшон: Хужжатли қисса.— Т.:
«Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1994.— 144 б.

Ўз 2

АЛИНАЗАР ЭГАМНАЗАРОВ

СИЗ БИЛГАН ДУКЧИ ЭШОН

хужжатли қисса

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994**

Мухаррир *Б. Эшпўлатов*
Бадий безаклар *О. Восихоновники*
Бадий муҳаррир *М. Абламов*
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*
Мусаххих *Х. Ходжиметова*

Теринга берилди 28.02.94 й. Босишга рухсат этилди 10.05.94 й.
Бичими 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма листи 7,56. Нашриёт ҳисоб листи 7,8. Тиражи 50000 нусха. Буюртма
№ 2698. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни-
нинг Бош таҳририяти

МУАЛЛИФДАН

Биз ҳар йили сентябрь ойи бошида Мустақиллик кунини зўр тантана билан нишонламоқдамиз. Ҳеч шубҳа йўқки, бу байрам Ўзбекистонда қардошлик оиласида яшаётган барча халқларнинг энг улуғ, энг мўътабар, энг қувончли байрами саналади ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

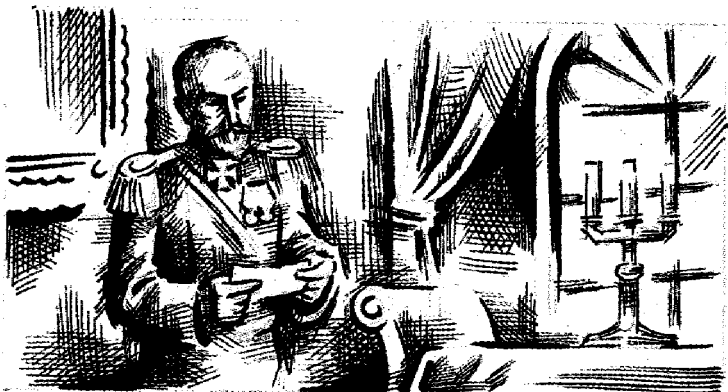
Мустамлака зулмини кўрган барча халқлар сингари Туркистон халқларининг ҳам ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш тарихи, бу йўлда жонини фидо қилган унутилмас қаҳрамонлари бор. Ўтган аср охирида бўлган Андижон кўзғолонининг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли — Дукчи Эшон ана шундай қаҳрамонлардан биридир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли мустамлакачилар зулми остида эзилган, қашшоқ, ҳақ-хуқуқсиз халқини истиқлол учун курашга кўтарган, ўз юртини озод ва мустақил кўришни орзу қилган буюк инсон эди. Лекин унга ўз орзулари ушалган кунларни кўриш насиб этмади, Андижон кўзғолони муваффақиятсиз тугаб, унинг ташкилотчилари қатл этилди.

Шундан бери ўтган бир асрга яқин вақт мобайнида Андижон кўзғолони ва унинг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли ҳақида кўп гаплар айтилди. Лекин ҳамиша бўхтон гаплар ёки чала ҳақиқат айтилди.

Миллий истиқлол туфайли тубдан ўзгараётган ҳаётимиздаги эркинлик эпкинидан илҳомланиб, Андижон кўзғолони ва унинг раҳбари ҳақида камина ҳам ўз сўзимни айтишга ҳаракат қилдим. Бунга қай даражада муваффақ бўлганимни баҳолаш эса, ҳурматли ўқувчи, Сизга ҳавола.

Бу ишнинг ташкилий томонларига Андижон вилояти Марҳамат тумани ҳокимлиги ва республика Марказий Давлат архиви ходимлари яқиндан ёрдам кўрсатганликларини миннатдорлик ила қайд этаман.

СИЗ БИЛГАН ДУКЧИ ЭШОН

Хужжатли қисса

САМАРҚАНДДАН КЕЛГАН ТЕЛЕГРАММА

1898 йилнинг март ойида Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернатори барон Вревский ўлкани идора қилиш билан боғлиқ бир қатор масалаларни ҳал этиш ниятида Санкт-Петербургга кетди. Худди шу пайтда ўлкада турган ҳарбий қисмлардаги бир нечта батальон командирлари Россиядаги полкларга командир этиб тайинланганликлари тўғрисида Россия ҳарбий вазири-нинг буйруғи олинди. Шу муносабат билан Тошкентда Россияга жўнаб кетадиган офицерлар шарафига зиёфат ташкил этишди. Уша зиёфатда қадах кўтарган Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Корольков ўз сўзида барон Вревский юмуш билан Санкт-Петербургга кетаётганлигини маълум қилди; унга ҳам бу хизмат сафари муваффақиятли ўтишини тиларкан, Туркистон эндиликда Россиянинг ажралмас қисмига айланганлигини, ҳозирги кунда рус кишиси бу ўлканинг исталган жойида қурол-яроғсиз бемалол юриши мумкин бўлиб қолганлигини мамнуният билан таъкидлади.

Ушанда ўлка Бош ҳарбий губернаторини кузатганлар у Туркистонга қайтиб келмайдиган бўлиб кетаётганлигини билишмасди. Орадан кўп ўтмай барон Вревский янги вазифага кўтарилганлиги — Ҳарбий

Кенгаш аъзоси этиб тайинланганлиги ҳақида Санкт-Петербургдан хабар келди. Унинг ўрнига Приморье ўлкасида Бош ҳарбий губернатор бўлиб ишлаган Духовский тайинланди.

Мана шундай тинчлик ва осойишталик вазиятида Самарқандда яшайдиган темир йўл муҳандиси Урсати Тошкентга юборган телеграмма куёш чараклаб турганда гулдираган момақалдиروقдай бўлиб туюлди. Бу телеграммада мингтепалик Муҳаммадали халфа бошлиқ исёнчилар 18 майга ўтар кечаси Андижон горнизо-ни лагерига ҳужум уюштирганликлари, қурбонлар борлиги хабар қилинган эди.

Телеграммани Фарғона ҳарбий губернатори эмас, оддий темир йўл муҳандиси юборганлиги, у айлана йўл билан келганлиги Тошкентдаги ҳарбийларда шубҳа уйғотди. Аммо бунинг сабаби кейинроқ аниқланди. Исончилар ҳукумат телеграфи симларини узиб ташлашган, фақат темир йўл телеграфи ишлаётган экан. Тошкентга эса бу пайтда хали темир йўл етиб келмаганди. Шу боисдан Фарғонадан Самарқандга, Самарқанддан ҳукумат телеграфи орқали Тошкентга хабар қилинди.

Кўп ўтмай Тошкентда Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швейковский юборган телеграммани ҳам олишди.

Барон Вревский Санкт-Петербургга жўнаб кетганлиги муносабати билан ўлка Бош ҳарбий губернатори вазифасини вақтинча бажариб туриш Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Корольков зиммасига юклатилган эди. У Фарғона ҳарбий губернатори юборган хабарни олгач, Санкт-Петербургга, ҳарбий вазирилик Бош штабига телеграмма юборди. Унда шундай дейилган эди:¹

«Фарғона ҳарбий губернатори шуни маълум қиладики, кеча кечқурун Марғилон уездида эшон Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилди ва минг кишидан иборат шериклари билан Андижонга йўл олди. Қўзғолончилар телеграф симини узиб, бугун саҳарда 20-батальон лагерига ҳужум қилишди. Бу ҳужум чоғида оддий аскарлардан 21 нафари ўлдирилди ва 10 нафари ярадор қилинди. Қўзғолончилар гуруҳи тўкнашув жойида ўлган 11 нафар ва ярадор бўлган 8 нафар одамларини

¹ Москва. Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви (МДХТА). 400-фонд. 1-рўйхат. 217 иш, 105-бет.

қолдириб чекинишди. Фарғона ҳарбий губернатори Марғилондан Андижонга темир йўл орқали 20-батальон ротасини ва мерганлар командасини юборди, ўзи эса 13 казак билан гупроқ йўлдан жўнаб кетди. Айрим хабарларга қараганда, биз томонимиздан қурбонлар янада кўпроқ ва Андижондаги рус аҳолиси бу ерда илгари ҳеч бўлмаган ҳодиса сабабли саросимага тушиб қолган. Мен кўшинларда, шаҳарларда эҳтиёт чоралари кўриш ва тартибсизликлар пайтида Фарғона вилоятининг барча кўшинларини ҳарбий губернаторга бўйсундириш, шунингдек Оренбург полкини ўтлоқдан қайтариш ҳақида кўрсатма бердим.

Генерал-лейтенант Корольков».

Ҳарбий вазир, генерал-лейтенант Куропаткин бу телеграммани дарҳол подшо ҳазратлари ҳузурига олиб кирди. У Корольков белгилаган чораларни маъқуллаган ҳолда ҳарбий вазир билан кўшимча қандай тадбирлар белгилаш ҳусусида маслаҳатлашди. Ҳарбий вазир ўз таклифлари билан кирганди. Подшо унинг бу таклифларини маъқуллади ва шу асосда Корольковга дарҳол кўрсатма беришни буюрди. Бу буйруқ ўз вақтида ба-
жарилди.

Кейин Корольковга берилган кўрсатмалар асосида Туркистоннинг янги тайинланган, ҳали иш жойига жўнаб кетишга улгурмаган Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи кўшинлари кўмондони Духовскийга ҳам телеграмма юборилди. Унда шундай дейилган эди:¹

«Ҳарбий вазирлик Бош штаби Осие қисми 21 май 1898 йил, 25724-сон

Туркистон Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи кўшинлари кўмондонига

Генерал-лейтенант Корольков 18 майда юборган, Сиз жаноб олийларига маълум бўлган ошиғич телеграмма асосида подшо ҳазратларига берилган ахборотдан сўнг олий ҳазратлари 21 майда генерал-лейтенант Корольков кўрсатмаларини маъқуллаб, Сиз жаноби олийларига қуйидагиларни буюришни амр қилдилар.

1) Сиз жаноби олийлари ҳозирок кўшироқ хизмат жойига жўнаб кетинг.

2) Генерал-лейтенант Корольков Фарғонага жўнаб кетсин ва рус кўшинларига ҳужум қилишга йўл қўйган шахсларни тергов қилсин, маҳаллий аҳоли ва амалдорлар қай даражада айбдорлигини, кўшинлар ўзларини қандай тутганликларини аниқласин.

3) Фарғона ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Повало Швийковский ва Андижон уезди бошлиғи эгаллаб турган вазифаларидан четлатилсинлар.

4) 1-Туркистон мунтазам бригадаси бошлиғи, генерал-майор Ионов Фарғонага юборилсин ва унинг зиммасига вилоятда жойлашган кўшинларга вақтинчалик қўмондонлик қилиш вазифаси юклатилсин; шунингдек бизнинг лагеримизга ҳужум қилишда айбдор бўлганларни ушлашга ва мабодо янги гуруҳлар пайдо бўлгудек бўлса, уларга қарши курашга жалб этиладиган ҳарбий қисмларни ҳам бошқарсин.

5) Генерал Ионов ихтиёрига Самарқанддан Фарғонага 2-Урал казак полкининг икки сотняси шу полк командири, полковник Жигалин раҳбарлигида жўнатилсин.

6) Помир пости таркиби мустаҳкамлансин.

7) Тоғларда ва вилоятларда ғалаёнлар бўлгудек бўлса, тадбирлар белгилансин.

8) Тегишли раҳбар шахсларга кўрсатиб ўтилсинки, кўшинларимизга ҳужум қилишда айбдор бўлганлар намунали тарзда шафқатсизлик билан жазолансинлар, бунда Туркистон округи кўшинларининг вақтинчалик қўмондонлигига дала суди ҳукмларини тасдиқлаш ҳукуқи берилсин.

9) Фарғона ҳарбий губернатори лавозимини вақтинчалик бажариш учун 2-Каспийорти ўқчи бригадаси бошлиғи генерал-майор Чайковский Марғилонга юборилсин. Самарқанд шахри уезд бошлиғи полковник Чернявский ва Тошкент шаҳар уезд бошлиғи подполковник Крилов унга ёрдамчи этиб тайинлансинлар.

10) Генераллар Ионов ва Чайковскийга 600 сўмдан, полковник Чернявский ва подполковник Криловга 300 сўмдан, Фарғонага жўнатилаётган икки сотня офицерлари ва полк командирига ярим йиллик маоши ҳажмида йўл пули берилсин.

Олий ҳазратларининг юқорида баён қилинган амрларини Сиз жаноб олийларига ижро учун маълум қиларканман, Сизга яна шуни етказиш шарафига мурасарманки, юқорида тайинланган шахсларга ва Урал полкининг икки сотнясига дарҳол жўнаб кетиш ҳақида кўрсатма берилди.

**Ҳарбий вазирлик бошқарувчиси
генерал-лейтенант Куропаткин».**

19 май куни ҳарбий вазирлик Бош штабига Тошкентдан, генерал Қорольков номидан яна бир телеграмма келди. Унда шундай дейилган эди: ¹

«Андижондаги 20-батальон икки ротаси командиридан ахборот олдим, оддий аскарлардан 22 нафари ўлдирилган, 16 нафари ярадор бўлган. Кеча Андижонга Ўш ва Марғилондан икки рота келди, шаҳар тинч. Эшон шериклари билан Ҳакимобод яқинида Қорадарёдан ўтган, уни таъқиб қилиш учун Намангандан бир рота ва 50 мерган йўлга чиқди. Мавжуд маълумотлар асосида шуни айтиш мумкинки, қўзғолон бир эшон ва унинг муридлари иши, қолган аҳоли тинч.

Бошқа маълумотларни кутаяпман.

Қорольков».

Генерал Қорольков Санкт-Петербурздан берилган кўрсатмага биноан ўзига керакли кишиларни — ўлка Бош ҳарбий губернатори ихтиёридаги штаб офицери, полковник Девини, «Туркестанские ведомости» рўзномасининг муҳаррири подполковник Романовични, таржимон Диваевни, Туркистон ҳарбий округи суди ҳарбий прокурори Долинский ва алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи полковник Некрасовни ва бошқаларни олиб Фарғонага жўнаб кетди. Улар Тошкентдан ўн икки чақирим олисдаги Ниёзбош кишлоғида махсус тайёрланган поездга ўтиришди.

21 майда Ховосда бу поездга Самарқанддан келаётган ҳарбий поезд қўшилди. Унда урал казак қўшинлари 2-полкининг аскарлари бор эди.

Поезд Хўжандга етиб келгач, генерал-лейтенант Қорольков махсус буйруқ чиқариб, Фарғона водийси шаҳарларига темир йўл телеграфи оркали жўнатди. Унда исёнчилар темир йўлни бузишлари мумкинлиги ва темир йўл хизматчилари орасида саросима бошланганлиги назарда тутилиб, темир йўл учун масъулият унга туташ бўлган жойларда яшовчи аҳоли зиммасига юкланганди.

Генерал Қорольков Андижонга келаётиб темир йўл бекатларидан бирида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швийковский билан учрашди. Бу учрашув чоғида у Асака ноиби капитан Еникеевни дарҳол

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2177-иш, 30-бет.

ишдан четлатишни таклиф қилди. Бу буйруқ бажарилди.

Корольков Повало Швийковскийни ишдан олишга шошилмади. Сабаби, унинг ўрнига тайинланиши лозим бўлган генерал-майор Чайковский Чоржўйдан Фарғонага икки кундан кейин етиб келиши кутилаётган эди. Корольков янги одам келгунича Повало Швийковскийнинг вазифасида ишлаб туриши мақсадга мувофиқ, деб ўйлади.

Корольков Андижонга 23 май соат 1 да етиб келди. Бу пайтда Муҳаммадали халфа ва исён қатнашчиларидан 80 га яқинини ушлаб келиб, Андижон қалъасига камашган эди. Корольков ҳарбий прокурор ва терговчини Муҳаммадали халфа ва унинг шерикларини кўриш учун юборди. Ўзи эса ҳарбийлар ва уезд бошликларининг ахборотини тинглади.

Кўп ўтмай ҳарбий прокурор ва терговчи қайтиб келиб, ахборот беришди.

Бу пайтда Андижонга Фарғона ва Ўшдан ҳам янги ҳарбий кучлар келганига қарамасдан, шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмида аҳоли саросимаси ҳали босилмаган эди. Исёнчилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли ҳам йўқ эмасди. Шунинг учун генерал шаҳарни ва унинг атрофини кўриклаш учун кўшимча сокчи нарядлари ажратди. Саросимага тушган аҳолини тинчлантириш учун шаҳар боғида ҳарбий оркестр тинмай кувноқ куйларни чалиб турсин, деб буюрди. Йўлда кетаётиб, Хўжандда берган буйруғига кўшимча яна бир буйруқ чиқарди. Унда шундай дейилган эди:

«Туркистон ўлкаси бўйича Буйруқ

30 май 1898 йил, 89-сон
Андижон шаҳри

87-буйруққа кўшимча эълон қиламанки, кучли муҳофаза қилинаётган Фарғона ва Самарканд вилоятлари ҳамда Сирдарё вилоятининг Тошкент, Чимкент ва Авлиёота уездлари аҳолиси учун менинг ушбу қарорларим мажбурийдир:

1) Қуйидаги ишларда айбдор бўлган шахслар:

а) олий ҳукуматга қарши исён кўтарган ва фитна уюштирган ҳамда давлатга хиёнат қилган; б) ҳукуматга қуролли қаршилик кўрсатган; в) қўшинларга, сок-

чиларга ва қоровулларга, миршабхона амалдорларига ва барча мансабдор шахсларга улар хизмат бурчларини ёки вазифаларини бажараётганларида ҳужум қилган; г) қотиллик қилган; д) талончилик қилган; е) ўғирлик қилган; ж) темир йўлга ва ҳаракатдаги составга атайлаб зарар етказган шахсларни ҳарбий судга бериш ва ҳарбий вақт қонунлари бўйича жазолаш учун менга маълум қилинмоғлари керак.

2) Темир йўл ва телеграф симларининг шаҳарлардан ташқаридаги жойларда ёмон ниятли кишилар томонидан бузилмаслиги учун жавобгарлик шу йўллар ва телеграф симлари ўтган бўлисларнинг бошлиқлари зиммасига юклатилсин.

3) Фитна ҳақидаги ҳар қандай миш-мишларни, маҳаллий халқнинг ҳужумларини, ёмон ниятда темир йўлларни бузиш ҳоллари ва жиноятчи гуруҳлар пайдо бўлганлиги ҳақидаги хабарларни овоза қилмасдан, маҳаллий полиция маҳкамасига етказилсин.

4) Меҳмонхоналар, уйлар ва квартираларнинг эгалари меҳмонхоналарга, уйларга, квартираларга келган бегона кишилар ҳақида дастлабки куниёқ маҳаллий миршабхонага хабар қилсинлар.

5) Маҳаллий аҳолининг маҳаллий миршабхона руҳсатисиз (белгиланган масжидлар бундан истисно) нафақат жамоат жойларида, балки хусусий уйларда ҳам тўпланиши таъқиқлансин. Бу буйруқни бажариш шаҳар ва қишлоқ миршабларининг алоҳида бурчи ҳисоблансин.

6) Маҳаллий кишилар ўз бўлисларидан ташқарига чиқаётганида шаҳар ёки қишлоқ миршабхона бошлиғи томонидан берилган махсус гувоҳномага эга бўлишлари керак.

Ушбу буйруқнинг 2—6-бандларида белгиланган тартибни бузганликда айбланганлар давлат тартиби ва жамоат тинчлигини сақлаш бўйича тадбирлар тўғрисидаги Низомнинг 15-моддасига биноан уч ойга қамалдилар ёки беш юз сўмгача пул жаримаси тўлайдилар. Белгиланган муддатдаги қамок ва жарима жазоси ҳарбий губернатор томонидан берилиб, бу ҳақда ўлка бошлиғи хабардор қилинади.

Ушбу буйруқ қаттиқ муҳофаза ҳолатида бўлган барча аҳоли яшаш жойларида эълон қилинсин.

**Бош губернатор вазифасини бажарувчи,
генерал-лейтенант Корольков».**

Андижон қўзғолони қатнашчиларини ушлаб, камоққа олиш кечаю-кундуз давом эттирилди. Улар эса кўп эди. Фарғона, Ўш, Қўқон шаҳарларида ҳам исёнчилар камоққа олинганлиги хақида хабарлар кела бошлади.

Қўзғолон қатнашчиларини тергов қилиш ҳам бошлаб юборилди. Бу ишни тез ва соз амалга ошириш, халқни қўрқитиб, тинчлантириш учун асосий айбдорларнинг айбларини аниқлаб, дарҳол қатл этиш мўлжалланди. Лекин сўроқ қилинадиган кишилар кўплиги боис, бу ишни Тошкентдан келган терговчилар кучи билан қисқа муддатда амалга ошириш қийин эди. Шунинг учун Корольков Тошкентдан қўшимча ҳарбий терговчилар чақиртирди. Фарғона вилояти суди терговчиларини ҳам шу ишга ёллади. Тергов ишлари Андижон, Янги Марғилон, Асака ва Ўш шаҳарларида олиб борилди.

Қўзғолончиларни ушлаш учун ажратилган ҳарбий отрядлар Андижон билан Мингтепа орасидаги қишлоқларда бир-бир бўлиб, айбдорларни ушлаш баҳонасида халқни жазолай бошладилар.

Ҳозир Марҳаматда яшаётган кексаларнинг ҳикоя қилишларича, чор аскарлари саросимага тушиб қолганликлари ва кучлари етарли бўлмаганлиги сабабли тунда қўзғолончиларни таъқиб қилишга журъат этишмаган. Эртаси Андижонга қўшимча ҳарбий кучлар келгач, ишга киришиб, Ўқчи қишлоғигача бориб, йўлда учраган эркакни отишган. Ўқчида бир аёлнинг вояга етган тўрт ўғли бўларкан. Чор аскарлари шу тўрт ака-уканинг ҳаммасини отиб ташлашган. Она шўрлик бу фожиани кўтаролмай жинни бўлиб қолган. Айтишларича, бу аёл шу аҳволда 30-йилларгача яшаб, вафот этган.

Мингтепа, Тожик, Қашғар қишлоқлари эса уч кун тўпга тутилган.

Кексаларнинг айтишларича, кейинроқ оқ подшодан одамлар қонунсиз ўлдирилмасин, деган мазмунда буйруқ келган. Шундан кейингина одамларни суриштирмай отиш тўхтатилган.

Дарҳақиқат, ўша кунларда дарҳол янги хизмат жойига жўнаб кетиб, Ростов-Донга етиб борган гене-

рал Духовский номига куйидаги телеграмма юборилган эди.

**«Ростов-Дон темир йўл бекати.
Туркистон Бош губернатори генерал-лейтенант Духовскийга¹**

Харбий вазирлик бошқарувчиси генерал Белявский хатида баён қилинган Фарғонадаги тартибсизликларнинг айбдорларини ушлаш бўйича тадбирларни маъқуллайди. Лекин кишиларнинг воқеага қай даражада дахли борлигига жойларнинг ўзида ишонч ҳосил қилиш керак, деган фикрдадир ва ўлкага етиб борганингиздан кейин бу ҳақда маълумотнома тайёрлаб юборишингизни сўраймиз.

Шу билан бирга генерал-лейтенант Куропаткин 1511-хатда эслаб ўтилган Фарғонадаги ўтган йилги тартибсизликлар ҳақида батафсил изох беришингизни сўрайди.

1898 йил, май».

Духовский Тошкентга етиб келганидан кейин у билан харбий вазир ўртасида куйидаги ёзишма ҳам бўлган.

«Махфий

**Харбий вазирлик Бош харбий-суд бошқармасига
Духовскийдан телеграмма².**

8 июнь 1898 йил

Фарғона тинчланяпти, лекин шошилишча харбий-маъмурий тадбирларни давом этказишда шу нарса мутлақо зарурки, пайдо бўлган харбий суд ишини иложи борида тез тугаллаш керак. Иш чўзилишига йўл қўймаслик учун суд қилинаётганларнинг ҳар қандай шикоятни ва норозилик хатини, мабодо шундайлар пайдо бўлиб қолса, бекор қиламан.

Мабодо мендан бошқаларга ҳам авф этишни сўраб арзномалар юборилса, бундай хатларга эътибор бермасликни илтимос қиламан. Жавобингизни кутаман, маъқуллайсизми?»

Бу телеграмма харбий вазир Куропаткинга кўрсатилган. У куйидаги жавоб телеграммасини юборган.

¹ Москва. МДХ ТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 277-нш, 111-бет.

² Москва. МДХ ТА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-нш, 32-бет.

**«Тошкент шаҳри.
Бош ҳарбий губернатор
Духовскийга»¹**

Суд ҳукмини қайта кўриш ёки бекор қилиш ҳукуки ҳарбий-суд Уставининг 1421-моддасига биноан Сизга берилган. Подшо ҳазратлари номига юборилиши мумкин бўлган авф этиш тўғрисидаги ожизона арзномаларни ҳал этиш олий ҳазратларининг ўз ихтиёридадир ва мен уларни оқибатсиз қолдириш учун олдиндан изн сўрашни ўзим учун ноқулай бир иш деб биламан. Шу билан бирга Сизнинг ахборотингиз учун шуни маълум қиламанки, менинг фикримча, ушбу ишда, Фарғонада кескин палла ортда қолганлиги боис ва подшо ҳазратлари дала суди шафқатсизлик қилаётганлигини маъқулламаслигини бир неча марта изҳор этганликлари муносабати билан, бордию бу кўрсатмани жиноятдан сўнг дарҳол бажаришнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, отиб ўлдириш каби энг олий жазони жуда эҳтиёт бўлиб, фақат энг асосий айбдорларга белгилаш керак. Одамларни кўплаб ўлдириш аҳолининг бундан кейин тинчишига дуруст бир фойда бермаслигидан ташқари, бизнинг Осиёдаги нуфузимизга путур етказиши мумкин.

Генерал-лейтенант Куропаткин»

Маҳаллий аҳолининг таъзирини бериб қўйишга энг шимариб киришган генерал Духовский шу телеграммадан кейин бироз ўзгарди. Бу, айниқса, унинг ҳарбий-дала суди ҳукмларига бўлган муносабатида билинди. Уша пайтдаги Россия қонунчилиги бўйича Олий ҳокимиятни ағдариб ташлаш мақсадида жиддий жиноят қилганлар энг олий жазо — ўлим жазосига ҳукм қилинишлари керак эди. Ҳарбий судьялар Фарғонадаги фаолиятларида қонунлар мажмуасидаги мана шу моддани кўллаб, Андижон қўзғолонида қатнашган кишиларнинг кўпчилигини ўлим жазосига ҳукм қилдилар. Духовский эса подшолик хоҳишидан келиб чиқиб, ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг кўпчилиги жазосини авф этиб, узоқ муддатли каторга билан алмаштириш тўғрисида подшо номига кетма-кет илтимосномалар юборди. Марказда бу илтимосномаларга ижобий муносабатда бўлдилар. Масалан, Андижон шаҳрида VII ва

¹ Москва. МДХГА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-нш, 37-бет.

VIII гуруҳда судланган 85 кўзғолончидан 73 нафарини суд ўлим жазосига ҳукм қилган. Духовский подшога илтимоснома ёзганидан кейин бу кишилардан 59 нафарининг жазоси турли муддатдаги каторга иши билан алмаштирилган.

Айни пайтда жазоланганларнинг ўзлари ёзган арзномалар эса аксарият ҳолларда оқибатсиз қолдирилди.

ИСЁНКОР ЭШОН ИЗИДАН

18 май эрталабдан Андижон уезди бошлиғи Коишевский Муҳаммадали халфани ушлаш ҳаракатига тушди. Лекин дастлаб эшоннинг қай томонга қочганлигини билолмади. Кўп ўтмай унинг ҳузурига Ҳаканд бўлиси бошлиғи юборган одам келиб Муҳаммадали халфа шу ерлик эшонникида тўхтаганлигини айтди. Уезд бошлиғи штабс-капитан Бжезицкийни тўрт йигит билан Ҳакандга юборди. Унга, агар эшон у ердан жўнаб кетган бўлса, қаёққа йўл олганлигини аниқланг, деб тайинлади.

Бжезицкий Ҳакандда Муҳаммадали халфани тополмади. Аммо аҳолидан сўраб-суриштириб, унинг Қорадарёдан ўтиш учун Куйганёрга кетганлигини, ёнида ўттизтача одам борлигини аниқлади.

Бжезицкий йигитлари билан дарҳол Куйганёрга борди. Бу ерда одамлардан сўраб-суриштириб эшон ёнидаги шериклари билан дарёдан ўтиб кетганлигини билди. Шундан кейин Бжезицкий икки йигитини Олтинкўл ва Мойтерак бўлислари бошлиқлари ҳузурига юбориб, исёнчиларни ушлашни буюрди, ўзи эса Андижонга қайтиб, аниқлаган маълумотларини уезд бошлиғига етказди.

Коишевский Бжезицкийнинг рапортини тинглагач, Наманган уезди бошлиғи билан телеграф орқали боғланиб, ундан Муҳаммадали халфани ушлашда ёрдам беришни илтимос қилди. У бу илтимосни бажариб, эшон кетган тарафга бир рота қуроли аскар ва 50 мерганни юборди.

Андижонга кўзғолончилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли бор эди. Шунинг учун Коишевский шаҳардаги мавжуд ҳарбий кучларнинг катта қисмини шаҳардан ташқарига чиқаришга журъат этмади. Андижондан эшонни ушлаш учун Избоскан ноиби Оғабеков

ўн аскар ва бир неча йигит билан жўнаб кетди, холос. Уларга биротар милтиғи бўлган икки мешчан кўшилди. Коишевский Оғабековга, Намангандан йўлга чиққан ҳарбий кучлар билан бирлашинглар, Андижонга мадад кучлари келгач, ортингиздан яна кўшимча аскарлар юборамиз, деб буюрди. Оғабеков бир йигитни барвақтроқ кечувга жўнатди, у қайик, нариги қирғоқда бутун команда алмаштириши учун янги отлар тайёрлаб туриши керак эди.

Ҳарбий тарихчи М. А. Терентьевнинг кейинчалик ёзишича, ¹ Оғабеков кечувга келганда эшонни Мойгир ва Ербоши бўлислари бошлиқлари ҳам қувиб кетаётганлигини билди. Оғабеков йигитлари билан дарёдан ўтиб, отларни алмаштирач, аҳоли кўрсатган томонга қараб кетди. Йўлда яна сўраб-суриштириб, Мойгир бўлиси бошлиғи Дармонкул йўналишини кескин ўзгартганлигини билди; равшан бўлдики, эшон Наманганга бориш қароридан воз кечган. Оғабеков Дармонкул изидан кетди. Кўп ўтмай эшон шимолга, тоққа бурилганлиги маълум бўлди, Дармонкул ҳам тоққа бурилибди. Оғабеков йигитлари билан яна унинг ортидан кетди. Аммо отлари шу қадар чарчагандики, оёқларини зўр-базўр кўтариб боса бошлашди, отда юришга ўрганмаган пиёда аскарларнинг тинкаси қуриди. Шу ерда Намангандан йўлга чиққан ҳарбийлар ҳам етиб келишди. Хилга — сердарахт ва серўт жойга боргач, отларга ва одамларга дам беришга қарор қилишди. Бу ер овлоқ жой бўлиб, қишлоқ олисида, янги отлар топишнинг иложи йўқ эди.

19 май эрталаб икки бўлис бошлиғи эшон Қозонли Мозорда тоққа чиқиб кетганлигини маълум қилишди. Бу ерда йўл учга айриларди: биринчи йўл — доvon орқали ҳали қор билан қопланиб ётган шимолга, иккинчи йўл — жанубга, учинчи йўл — Чорвоқ қишлоғига борарди. Оғабеков, билдики, эшон ҳали очилмаган шимолий йўлга ҳам, халқдан изини яшириш қийин бўлган жанубий йўлга ҳам юрмайди. Фақат бир йўлга — Чорвоқ томонга юриб, Еттисув вилоятига ўтиб кетишга ҳаракат қилиши мумкин.

Науқат ва Бозорқўрғон бўлислари бошлиқлари ҳам эшоннинг тоққа борадиган йўлини тўсиш учун йигит-

¹ М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. 1906 йил. Санкт-Петербург. III-том. 460—461-бетлар.

лар юборишди, Қўқон кишлоқдан келган йигитлар ҳарбийлар сафига қўшилишди.

Эрталаб соат 6 да ҳарбийлар Мосса қишлоғига кириб боришди. Бу кишлоқ оксоқоли ҳам ишончли йигитлардан 15 нафарини тўплаб, Қозонли Мозор томонга бориб, эшоннинг йўлини кесишни буюрган эди.

Оғабеков йигитлари олға бориб, кундуз соат бирга яқин, собиқ бўлис бошлигининг отаси Қодирқулни учратди. У ўғли ўрнига ўн уч йигит билан келган, бу йигитлар битта биротар милтик, 3 та тўппонча, 2 қилич билан қуролланишган эди.

Соат иккида ҳарбийлар Бозорқўрғонда дам олиш учун тўхташди, сўнг Чорвоққа қараб юришди. Йўлда отларини тушовлаб боқаётган жойидан Андижонга чакирилган казаклар ва тўпчилар командасини учратишди. Оғабеков уларнинг бошлиғи Красноярцевдан ёрдам сўради, у эса тўхтамасдан Андижонга бориш ҳақида буйрук олганлигини айтиб, илтимосни рад этди. Фақат тунаш учун Бозорқўрғонда тўхташини, мабодо жуда зарур бўлса, мадад куч сифатида хизмат қилишга тайёр эканлигини айтди, Оғабеков командасидаги қийналган 10 аскарни ва 2 кўнгиллини сафига олди.

Оғабеков аскарлардаги икки қути ўқни, мешчанлардаги 2 милтикни олиб, Қодирқул йигитлари билан Чорвоққа жўнаб кетди. Шу кишлоққа кираверишдаги тошқўприк ёнида тўрт йигитни қолдириб, уларга кўприкдан ўтадиган руслардан бўлак ҳар бир одамни ушлашни ва бу ҳақда доvon ортидаги кишлоққа хабар юборишни буюрди.

Оғабеков кишлоққа кечкурун соат тўққиз яримда келди, бу пайтда ҳали эшондан дарак йўқ эди.

Қодирқул кишлоқда бир нечта ишончли кишиларни тўплаб, уларни тўрт гуруҳга бўлди. Уларда ўқ отиш қуроли бўлиши учун ҳар бир гуруҳга битта-иккита йигитида қўшди.

Бу гуруҳлар йўлларга қўйилаётганда, кишлоқдан чиқаётганларнинг ҳаммасини ушланглар, кишлоққа келаётганларни ўтказинглар-ку, лекин улар кимлар эканлиги ҳақида бизларга хабар беринглар, деб буюрилди.

Кечкурун соат 11 да кўприк ёнидан отлиқ йигит келиб, икки шубҳали киши ушланганлигини маълум қилди. Оғабеков у ерга беш йигитни икки милтик билан юборди. Сал вақтдан кейин ушланганларнинг қўлоғини боғлаб олиб келишди. Бу Муҳаммадали халфа

билан унинг сўфиси Хожимат эди. Эшон саволларга жавоб беришни истамас, кўзини ерга қадаганча лом-мим демай турар эди.

Оғабеков эшон қўлга тушганлигини Красноярцевга хабар қилиш, ундан ёрдам сўраш учун бир казакни юборди. Красноярцев илтимосни бажариб, командаси билан Оғабековга пешвоз чиқди.

20 майда Бозорқўрғонда дам олишди. Ундан у ёнига асирларни кичик ясаул Качуриннинг 66 кишилиқ сот-няси қўриқлаб борди.

Қўл-оёғи боғланган эшон аравада индамай келарди. Фақат Дудурга етиб келишганда томошага чиққан ҳалойикқа «сув, сув, сув», деди. Одамлардан бири кўзада сув узатди, аскарбоши қаршилиқ қилмади. Эшон чанқоғини кондиргунча аравалар тўхтаб турди, сўнгра яна йўлида давом этди.

Эшонни олиб келаётган ҳарбий карвон 20 май кеч-курун Қорадарёнинг ўнг соҳилига етиб келиб, шу ерда дам олди. Эртаси эрталаб Андижондан бир рота аскар ёрдамга етиб келди. Дарёдан эсон-омон ўтишгач, Андижонга йўл олишди.

Дукчи Эшон ушланганлиги ҳақидаги хабар халқ орасида тарқаб кетмаслиги ва уни кутқариш учун уриниш бўлмаслиги учун ҳарбий карвон асосан тунда ҳаракат қилди. 21 май куни соат бирга яқин Андижон шаҳридаги ҳарбий постларнинг биридан лагерга сокчи югуриб келиб, эшонни олиб келишаяпти, деди. Горнизон бошлиғи шаҳарда тўполон бўлиб кетмаслиги учун эшон ўтадиган йўлларда ҳарбий сокчиларни кўпайтирди.

Эшонни қалъага келтиришгач, оёқ-қўлини кишанлаб, Оренбург казаклари ва пиёдалар сокчилигида алоҳида бинога камашди. У ўзбек тилида берилган ҳеч бир саволга жавоб қайтармади.

Қалъадаги ҳарбийлар орасида эшонни кўришга орзумандлар кўп эди. Улар дамба-дам эшон қамалган хона дарчаси ёнига бориб, ичкарига мўралашарди. Кишанланган эшон эса худди намоз ўқиётгандай чўк-калаб ўтирар, ора-сира бошини пастга эгиб кўярди. У соқол кўйган, қорамағиз, ўрта бўй, қирқ ёшлардаги бақувват одам эди.

* * *

Эшонни ушлаш шундай бўлганди: Чорвоқдаги тош-кўприкда Қодирқул қолдирган тўрт йигит, аниқ қилиб айтганда, Зокирбой, Муллақурбон, Болта ва Абдуко-

дир кечкурун соат ўн яримда сой бўйлаб кўприк томон келаётган уч отликни кўришади. Шу пайт йигитлар уларга: «Тўхтанглар!» деб бакиришади. Лекин йўловчилардан бири отнинг жиловидан тутган соқчини қилич билан уриб, оркага қочади, унинг ортидан бошқалари эргашади...

Кўп ўтмай соқчилар уларни қувиб етишди. Шунда қочқинлар отларини тоққа буришди ва қоронғиликда адашиб, жарлик ёнига бориб қолишди. Сўнг ноилож ўзларини таъқиб қилаётганлар томон юришга мажбур бўлишди.

Зокирбой қочоқлардан бирининг қўлида тўппонча кўриб:

— Ҳой биродар, сен кимсан?!— деб сўради.

— Наманганлик эшонман.

— Айланиб кетай эшонимдан! — деди Зокирбой ялтоқланиб.— Шунини бояроқ айтмайсизми. Биз сизларни от ўғрилари мисизлар, деб ўйлабмиз. Қишлоғимизга ўғри айланишиб қолди... Йўл бўлсин, бемаҳалда тоғда нима қилиб юрибсизлар?

— Еттисувдаги муридларимнинг олдига кетаётгандик, йўлдан адашиб қолдик чоғи.

— Қўлингиздаги қуролингиз нимаси?

— Ҳа энди, юрт бетинч бўлиб қолди, бемаҳалда яроксиз йўлга чиқмайлик дедик.

— Шундай денг. Сизларни Еттисувга олиб борадиган йўлга чиқариб қўямиз. Бизлар ҳам бировга ёмонлигимиз йўқ мўмин-мусулмонлармиз, айниқса сиздай табаррук инсонлардан кўмагимизни аямаймиз.

Эшон йигитларнинг илиқ муомаласига ишониб, олдинда отини қоптириб қочиб кетган шеригини қайтариб келишни сўради. Ўзи эса кўприк олдида кутиб турди.

Зокирбой ҳақиқатда бир йигитни доволон ортига юборди, лекин қочган кишини қайтариб келиш учун эмас, икки шубҳали одам ушланганлиги ҳақида Оғабековга хабар етказиш учун юборди.

Тез вақт ичида Чорвоқдан беш йигит етиб келди. Улардан олдинда келаётган иккиси — Ёқуб Иброҳим ўғли билан Мадмуса Масодик ўғли эшон ёнига келиб, отдан тушишди ва унга икки тарафдан яқинлашишди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

Эшон йигитларнинг саломи самимий эканлигига ишониб, ўнг қўлидаги тўппончани чап қўлига қистириб, Ёқубга қўл чўзди... Ёқуб эса эшоннинг қўлини

маҳкам ушлаб, эгардан тортди, иккинчи қўли билан соқолидан тутди. У отдан ағдарилди, Мадмуса қўлтигидаги тўппончасини олди.

Соқчилар эшоннинг шеригини ҳам отдан ағдаришди. Уларнинг қўлларини боғлашаётганда эшоннинг шериги типирлаб, ёрдам сўраб қаттиқ бақирди. Соқчилар уни икки-уч урганларидан кейин индамай қолди.

Мадмуса ҳар эҳтимолга қарши тўппончадан осмонга ўқ узиб, эшоннинг шериклари бўлса, кўрkitиб қўйиш, ёрдам беришга ошиқмаслик тўғрисида огоҳлантирди...

Қўли боғланган асирларни отга миндириб йўлга тушишди. Довондан ошиб ўтиб, Чорвоққа олиб келишди. Йўлда эшон йигитларга: «Мен наманганлик эшон эмасман, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфаман», деди.

Эшоннинг учинчи шериги ортидан Қодиркул юборган йигит уч кундан кейин, яъни 23 майда, уни икки ўртоғи билан Кугарт бўлисидан тутиб келди. Бу эшоннинг яқин муридларидан Қорақўрғон кишлоғилик Субхонкул Араббой ўғли эди. Уччовининг ҳам тўни қон эди. Субхонкулдан Куръон, унинг ичидан эса Муҳаммадали халфа Турк султони амри билан халифа этиб кўтарилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома чикди.

СУЛТОНХОН ТУРАНИНГ СУЮКЛИ МУРИДИ

Андижон қўзғолонига оид тергов ва суд ҳужжатларида, ҳарбийларнинг ҳисоботларида Дукчи Эшон 1856 йилда туғилганлиги, яъни 42 ёшдалиги кўрсатилган. Андижон қалъасида бўлган биринчи сўроқда эса эшон 45 ёшдаман, авлод-аждодаларим қашғарлик бўлишган деган. Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссасида эса уйига келган рус амалдори билан савол-жавобда қўзғолончилар бошлиғи 51 ёшдаман, дейди.

Мен бу ҳар хилликни кўриб дастлаб хайрон бўлдим. Кейин билсам, эшон Андижон қалъасидаги сўроқда ёшини нотўғри айтмаган, унинг 1856 йилда туғилганлиги рост экан. Аксинча, Фозилбек Отабек ўғлининг ҳужжатли қиссасидаги рақам нотўғри келтирилган. Эшон қирк беш ёшга кирганман, деганида ёшини мусулмон одати бўйича айтган: мусулмончиликда гўдакнинг она қорнида ўтган тўққиз ойи бир ёшга ҳисобланади, ҳар ўттиз йилда киши умрига бир ёш қўшилади, пайғамбар

ёшига етмаганлар ёшларини бир ёш катта, пайғамбар ёшидан ўтганлар эса бир ёш камайтириб айтдилар ёки умуман айтмайдилар. Шулар ҳисобга олинса, эшон «ёшим қирқ бешда» деб тўғри жавоб берганлиги маълум бўлади.

Шу ўринда Фозилбек Отабек ўғлининг ҳужжатли қиссаси Дукчи Эшон воқеасини ўрганишда муҳим манба эканлигини таъкидлаганимиз ҳолда, унда бир қатор ноаниқликларга йўл қўйилганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Жумладан, қиссадаги Дукчи Эшоннинг уйда чор амалдори билан савол-жавобини Фозилбек эшоннинг ҳазиначиси Мулла Салоҳиддиннинг оғзидан ёзиб олганман, бу одам 1921 йилгача ҳаёт эди, дейди. Эҳтимол, шундай одам бўлгандир, лекин у эшоннинг ҳазиначиси эмас. Аввало «Дукчи Эшоннинг ҳазиначиси» деган иборанинг ўзи эришроқ туюлади, чунки бу одамнинг дунё тўплаш одати ҳам, ҳазинаси ҳам бўлмаган. Бу ўринда, назаримизда, «Дукчи Эшоннинг иш юритувчиси» дейилса тўғрироқ бўладики, унинг хонадонидан бундай вазифани саксон ёшли қирғиз Мулла Зиёвуддин Махсум бажарган, у Андижон лагерига ҳужум пайтида ҳалок бўлган.

Фозилбек Кугарт бўлиси бошлиғи Чибилни Андижонда осиб ўлдирилганлар қаторида тилга олади. Чибил Абдуллабиев осиб ўлдирилмаган, бир умрлик қаторгага ҳукм қилинган.

Яна муаллиф лагерь ёнидаги бакколлик дўконининг эгаси, Андижонда осиб ўлдирилган Рустамбек Сотиболдибек ўғлини кўзғолонда иштирок этмаган эди, демокчи бўлади. Аслида Рустамбек Сотиболдибек ўғли кўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан эди.

Фозилбек Отабек ўғли ўз қиссасида қатор ноаниқликларга йўл қўйганлигига сабаб, у асарини илмий манбалар, суд, тергов материаллари асосида эмас, балки ўз болалигида кўрганлари асосида ва воқеаларнинг шоҳиди бўлган кишиларнинг хотираларидан фойдаланиб, бунинг устига орадан 27 йил ўтганидан кейин ёзган. Бундай вазиятда баъзи бир ноаниқликларга йўл қўйилиши табиийдир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли — Дукчи Эшон юқорида таъкидлаганимиздек, 1856 йилда Фарғона шаҳридан 25 чақирим жанубий-ғарбдаги Чимён қишлоғида туғилган. Унинг авлодлари асли кашғарлик бўлишган. Отасини Уста Собир дейишарди. Унинг кўк-

нори ейдиган одати бўлган, шунинг учун Собир кўкнори ҳам дейишган.

Уста Собир бешик, беланчак, пахтани чигитидан ажратадиган чигирик ҳамда йик (ёки дук) тайёрлайдиган уста эди. Уч ўғли, бир қизи бўлиб, устачилик орқасидан топган даромади кўл учида кун кўришига аранг етарди.

Муҳаммадали Уста Собирнинг иккинчи ўғли эди. Уни болалигидан билган кишиларнинг ҳикоя қилишларида, Муҳаммадали жуда ақлли, одобли, ота-онасининг изнидан чикмайдиган бола бўлган. Ота-онасининг кўли калталиги оқибатида мактабда ўқимаган, лекин кейинроқ мустақил ўқиб саводхон бўлган. Эсини таний бошлаганидан отаси ёнида меҳнат қилиб, бешик, йик тайёрлаш касбини ўрганган. Вояга етгач, эса пахсачилик касбини эгаллаган. Айнан пахсачи бўлиб танилганидан кейин халқ унинг исми ёнига «уста» сўзини кўшиб айта бошлаган.

Муҳаммадали ўн ёшга тўлганида оиласи Мингтепадаги Тожик қишлоғидан кичик уй сотиб олиб, кўчиб келади. Бу қишлоқ аҳолиси буткул тожиклардан иборат эди. Шу боисдан Уста Собир оиласи бу ерда анча вақтгача мусофирдай ҳаёт кечиради.

Орадан ўн-ўн икки йил ўтгач, Уста Собир вафот этади. Шундан кейин оилага тўнғич фарзанд Муҳаммадсоки бошлиқ бўлиб қолади.

Оиланинг уч танобгина ери бўлар, лекин бу ер рўзгор тебратиш учун камлик қиларди. Ака-укалар тирикчилик ўтказишнинг бошқа йўлларини излай бошлашади.

Ўша пайтда Тожик қишлоғига туташ ерлар Султонхон тўра эшонга қарашли эди. Султонхон тўра эшон ўз даврининг атоқли кишиларидан саналиб, кўплаб муридлари бўлган. Уни Кўкон хони ҳам яхши билар ва ҳурмат қиларди. Шу ҳурмати туфайли хон унинг ерларидан солиқ олмаган.

Муҳаммадсоки укаси Муҳаммадали билан Султонхон тўрага хизматкор бўлиб ёлланишади. Худди шу даврда Муҳаммадали яхши пахсачи сифатида танилади. Эшон қурган қўрғонларнинг пахсасини уради. Султонхон тўранинг ақлли, меҳнаткаш, одобли, бунинг устига такводор йигитга меҳри тушади. Муҳаммадали қисқа вақтда эшоннинг энг яқин муридига, айтиш мумкинки, фарзандидай бир одамга айланади.

Султонхон тўранинг Қорадарёнинг ўнг соҳилида —

Пойтухда ҳам ерлари бўларди. Умрининг сўнги даврида эшон Пойтухга кўчиб боради. Муҳаммадали ҳам пири ортидан кетиб, Пойтухда 3-4 йил яшайди. Лекин ора-сира Тожик қишлоғига онаси ва ака-укаларини кўргани келиб туради. Шунда кишилар Муҳаммадалида катта ўзгариш юз берганлигини сезишади: у илгаригидан ҳам вазмин ва жиддий бўлиб қолган, одамлар билан кам гаплашар эди. Ҳар куни масжидда беш вақт намозни қанда қилмай ўқирдида, ҳеч ерга алахсимамай уйига равона бўларди. У бутун хатти-ҳаракати билан эшонликка тайёргарлик кўраётганлиги шундоққина сезилиб турарди.

Султонхон тўра 1882 йилда анча вақт бетоб бўлиб ётиб вафот этади. Муҳаммадали пири бетоблигида бир дақиқа ҳам унинг олдидан жилмай, жони узилар чоғида ҳам ёнида бўлиб, калимаи шаҳодатни ўқиб ўтиради.

Пиридан айрилгач, Муҳаммадали Тожик қишлоғига қайтади. Лекин ёлғиз қайтмай, ҳамфикр муридлар билан тил бириктириб, пирининг қабрини кўчириб келади, қабри устига мақбара қурдиради. Унинг бу иши Султонхон тўранинг Мингтепадаги муридлари билан Пойтухдаги муридлари ўртасида жанжал чиқишига сабабчи бўлади. Пойтухликлар (улар сафида эшоннинг фарзандлари ҳам бор эди) пайт пойлаб эшоннинг жасадини яна кўчириб кетишади.

Султонхон тўра қабри устида Тожик қишлоғида қурилган мақбара Андижон кўзғолонигача бор эди. Кўзғолондан кейин чор маъмурлари уни буздириб ташлашган.

Дукчи Эшоннинг халқ орасида дастлаб обрў топишига хизмат қилган, Мингтепадан Ушга борадиган йўлда тепаликка қурилган, ёзда йўловчилар сув ичиб, дам оладиган шийпонни ҳам Султонхон тўра қурдирган, уни ўзидан кейин сақлаш учун ҳам маблағ қолдирган дейишади.

Муҳаммадали 30 ёшида, 1886 йилнинг кузида ҳаж сафарига жўнайди. Ҳаждан қайтиб келгач эса халқ орасида Муҳаммадали эшон бўлибди, деган овоза тарқалади. Бу хабарни Султонхон тўранинг фарзандлари ҳам эшитишади. Улар Муҳаммадалининг олдига келиб: «Нимага асосан ўзингизни эшон деб эълон қилдингиз?» деган саволни кўндаланг кўйишади. Муҳаммадали Султонхон тўрадан қолган, имзо кўйилиб, муҳр босилган хати-иршодни (йўлланма хатни) кўрсатади. Сул-

тонхон тўранинг фарзандлари шундан сўнг эътирозга ўрин йўқлигини англаб, орқаларига қайтишади.

Ўша пайтда Мингтепада Қўйчи исмли анча кексайиб қолган эшон бўларди. Унинг муридлари ҳам дастлаб Муҳаммадалининг эшонлигини тан олишмаган. Лекин Муҳаммадали эшоннинг шон-шухрати жуда тез ортиб бораётганлигини кўришгач, фикрларидан қайтиб, унга қўл бергани келишган.

Андижон кўзғолонидан кейин мустамлакачилар матбуотида Муҳаммадали эшон Султонхон тўранинг фарзандларига кўрсатган хати-иршод қалбаки эди, бу хужжатни аввал Султонхон тўрага мурид бўлган, сўнг Дукчи Эшоннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган мулла Зиёвуддин Махсум тайёрлаган, деган фикр билдирилган. Лекин бу Андижон кўзғолонидан кейин Дукчи Эшонни ёмон кўрган кишилар томонидан айтилган тахминий гап бўлиб, эшон ҳақида айтилган бошқа кўпгина салбий фикрлар сингари ўз исботини топмаган.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг энг суюкли муридларидан эди. Бундан ташқари бу йигит эшон одамга хос сифатларга, жумладан, каромат қилиш қобилиятига ҳам эга бўлган. Шундай вазиятда Султонхон тўра муридига эшонликни ёзма тарзда васият қилиб қолдирган бўлиши мумкин ва бунинг эшонлик анъанасига ҳеч бир хилоф жойи йўқ.

Муҳаммадалининг эшон бўлиши тарихи ҳақида унинг ўз оғзи билан одамларга айтган гапи ҳам бор. Бу гапга қараганда, у ҳаж сафарига борганида Мадинада Муҳаммад пайғамбар қабрини зиёрат қилиб қайтгач, пирини туш кўради. Пири Муҳаммадали халфага юртингга боргач, ўн йил эшонлик қилгин, оч-яланғочларга овқат, бошпана бергин, кейин эса кофирларга қарши ғазавот эълон қилгин, дейди.

Муҳаммадали:

— Оч-яланғочларни едириб-ичириш учун менда маблағ йўқ-ку,— дейди.

Пири:

— Аллоҳ ёрдам қилади,— дейди.

Бу шуни исботлайдики, босқинчиларга нафрат Дукчи Эшоннинг қалбида бўлган. Айнан шу гапи унинг ўн йилдан сўнгги қисматини ҳам белгилади.

Муҳаммадали халфа ўзини эшон деб эълон қилгач, ҳар куни катта қозонда овқат пишириб, ўша пайтда водийда кўп бўлган оч-яланғоч кишиларни боқа бошлайди. Айтишларича, бу ишни дастлаб қарз олиб қил-

ган. Кейинчалик эшон сифатида обрў-эътибори ўсгач, унга назр-ниёз келтирадиганлар кўпаяди. Шундан сўнг қарзидан қутилиб, уйдаги дош қозонни ўз маблағи билан қайнатиш имконига эга бўлади. Унинг уйда ҳар куни 150-200 нафар, баъзида 400-500 нафар одам овқатланарди.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиши билан бирга, табибликдан ҳам хабардор эди. Шунинг учун унинг хузурига дардига даво истаб келувчилар ҳам кўп бўларди. Қўзғолоннинг эртаси куни миршаблар эшоннинг уйини босишганда ҳар хил дардларга чалинган йигирмага яқин беморни топишган.

Эшоннинг уйда икки йил афғонистонлик бир табиб яшаган дейишади. Эҳтимолки, бу хунарни у ўша одамдан ўрганган бўлиши мумкин.

Эшоннинг халқ орасидаги обрўи жуда тез ўсиб, муридлари кўпая бошлайди. Уни ўзига пир деб билувчилар фақат Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд ёки Бухорода эмас, ҳатто ундан олисроқ жойларда ҳам пайдо бўлади. Эшон катл этилгач, унинг халфаси Иноятхон тўранинг уйдан бир мактуб топилган. Бу Муҳаммад Раҳим сўфи деган одам эшонга ёзган мактуб бўлиб, унда Бишкек уездининг олис Тўқмоқ бўлисида бутун аҳоли Муҳаммадали халфанинг ғойибона муриди эканлиги айтилган.

Иноятхон тўра терговда берган кўрсатмасида Муҳаммадали халфанинг Бухорода муридлари кўплигини, Бухоро уламолари уйига меҳмон бўлиб келганликларини таъкидлаган.

Эшоннинг обрў-эътибори, даромади орта боргач, ҳовлисига туташ ерларни сотиб олиб, кўрғонини кенгайтиради. Ичкари, ташқарили ҳовли, катта отхона ва молхона, омборхонадан ташқари, Мингтепада масжид, мадраса, сув тегирмони ва хумдон қурдиради. Уш уездининг Октерак кишлоғида ҳам масжид бунёд этади. Марғилон, Андижон, Уш уездларида ер-сувларга эга бўлади.

«МУЙИ МУБОРАК»

Эшонни Чорвоқда ушлаб, Андижон қалъасига келтиришганидан кейин дастлаб овқат ҳам емади, терговчиларнинг саволларига жавоб ҳам бермади. Фақат орадан бир неча кун ўтгач, овқат еб, гапира бошлади.

Лекин шунда ҳам унинг ташқи кўриниши ҳолдан тойган одамнинг кифасини эслатмасди. Сўроқ пайтида саволларга вазминлик билан жавоб қайтарди. Ҳарбий терговчининг:

— Халқни кўзғолонга кўтаришга сизни нима мажбур қилди?— деб берган саволига олти банддан иборат айбномани баён қилди. Булар қуйидагилар эди:

— Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқ ахлоқи каттик бузила бошлади;

— шарият қоидаларидан чекиниш рўй берди;

— рус ҳукумати, гарчи халққа анча шафқат билан муносабатда бўлса ҳам, ҳажга боришни тақиқлади;

— камбағаллар учун йиғиладиган закотни бекор қилди;

— вакф¹ конунларини йўқ қилдию янгиларини чиқармади;

— халқ ахлоқини яхшилаш ва оилани мустаҳкамлаш ҳақида қайғурмади.

Терговчи:

— Ғазавот эълон қилганлигингизни тан оласизми?

Муҳаммадали халфа:

— Андижонга халқни бошлаб келиб, подшо аскарларига ҳужум қилганлигимиз рост. Лекин мен ғазавот эълон қилмаганман, бу ҳақдаги бирон-бир ҳужжатга муҳримни ҳам босмаганман.

Терговчи:— Қўлимизда ғазавот ҳақидаги шартнома бор, унга ўн икки киши муҳрини босган.

Муҳаммадали халфа:— Мен бундай ҳужжатни кўрган эмасман.

Терговчи:— Нечта муридингиз бор?

Муҳаммадали халфа:— Мен ҳозир бу ҳақда гапириб, бегуноҳ кишиларнинг ҳаётини хавф остида қолдиришни истамайман.

Терговчи:— Нега ўз яқинларингиз яшайдиган жойларга эмас, кимсасиз тоққа қочдингиз?

Муҳаммадали халфа:— Мен каерга бориб, кимнинг хонадонида тўхтасам, ўша хонадон эгаларини ҳибсга олишларингизни билардим, шунинг учун одамсиз тоққа қочишни маъқул топдим.

Андижон кўзғолони қатнашчиларини шафқатсиз қалтақлаб, халойиқ кўриб, ваҳимага тушиши учун

¹ вакф — мадраса, мактаб, масжид ва хонақоҳлар учун айрим шахслар томонидан васият қилиб қолдирилган ёки давлат томонидан бериб қўйиладиган даромад келтирувчи ер-сув, тегирмон, савдо расталари ва бошқалар.

қалъа олдидаги ялангликда саратон жазирамасида со-
атлаб тиз чўктириб қўйишган. Қўл-оёқлари қишанлан-
ган, ортиқча ҳаракат қилолмайдиган маҳбуслар қу-
ёшнинг ўткир тиғида ёғдай эриб, таппа-таппа қулаб,
жон берган пайтлари бўлган. Бундай азоб-укубатларга
дучор қилинганлар қаторида Муҳаммадали халфанинг
ўзи ҳам бўлган. Терговчилар иложи борица кўпроқ
маълумотга эга бўлиш учун уни жуда қаттиқ уришган.
У эса тергов бошида асосий даъволарини қисқа баён
қилгач, ортиқча ҳеч бир гап айтмади, шерикларини
сотмади ҳам, аксарият ҳолларда айбни ўз бўйнига
олиб, бошқаларни ҳимоя қилди. Қалтаклашган пайтла-
рида бирон марта ҳам оҳ-воҳ чекмай калимаий шаҳо-
датни («Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулул-
лоҳ...») такрорлайверади. Метин иродали инсоннинг бу
мардона хатти-ҳаракатлари тергов протоколларида ўз
аксини топган.

Эшон чор маъмурларига қўйган айбномалардан фа-
кат ҳаж сафарига бориш тақиқланганлиги ҳақидаги
даъвоси ўринсиз, дейиш мумкин. Сабаби, ўша пайтдаги
матбуот хабарларига ишониш мумкин бўлса, чор ҳуку-
мати Шарқ мамлакатларида вабо тарқалганида, унинг
империя ҳудудига ҳам ёйилишининг олдини олиб, ҳаж-
га боришни вақтинчалик тақиқлаган. Эшоннинг қолган
даъволари батамом ўринлидир.

Муҳаммадали халфа кўзғолон бошланишидан бир
йил аввал Турк султониغا мактуб ёзади. Бу мактубни
у айтиб турган, 1898 йилнинг баҳорида вафот этган
қашғарлик Худойберди деган одам ёзган. Эшон Турк
султониغا руслар Қўқон хонлигини босиб олганлари-
дан кейин мусулмонлар ўртасида ахлоқан бузилиш
кучайганлигини, шариат қондаларидан чекиниш рўй
бериб, бузуқлик, ичкиликбозлик, нашахўрлик авжига
чиқа бошлаганлигини ёзган. Бундан ташқари эшон
руслар камбағаллар учун закот йиғишни, ҳажга бо-
ришни тақиқлаганликларини, эски вақфларни ман қи-
либ, янгиларини жорий этмаётганликларини таъкидлар
экан, Турк султонидан халқнинг шариат қонун-қоида-
лари бўйича турмуш кечириши учун шароит яратишни
оқ подшодан талаб қилишни сўрайди. «Рус ҳукумати-
нинг шариатни назар-писанд қилмаётганлиги Аллоҳ-
нинг қаҳрини келтирмасмикан, деб қўрқаман», дейди
эшон ушбу мактуби сўнгида.

Бу мактубни Турк султониغا ҳажга бораётган бир
қашғарлик олиб кетган. Терговчи: «У одамнинг исм-

шарифи нима эди?», деб сўраган. Эшон: «Едимда йўк», деб жавоб берган.

1898 йилнинг апрелида эса Муҳаммадали халфа хажга борган Абдужалил Мирсодик Қори ўғли орқали Турк султонида фармон олади.

Форс тилида битилган ушбу фармон-ёрликда Турк султонида вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган эди. Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад алай-хиссалом шаънига ҳамду санолар айтилганидан кейин, «Эшонлик Муҳаммад пайғамбардан бошланиб, ундан Абу Бакр Сиддиққа, ундан Муҳаммад пайғамбарнинг ўғли ҳазрат Қосимга, ундан Султон Боязид Бистомийга, ундан ҳазрат Шайх Абулҳасан Ҳараконийга, ундан ҳазрат хўжа Али Фармодийга, ундан Саййид Али Ҳамадонийга, ундан Хўжа Абдулҳолик Гиждувонийга, ундан ҳазрат Хўжа Орифга, ундан ҳазрат Хўжа Маҳмуд Фағнавийга, ундан ҳазрат Хўжа Али Ромитанийга, ундан ҳазрат Бобойи Саммосийга, ундан ҳазрат Амир Кулолга, ундан ҳазрат Баҳоуддин Накшбандга, ундан Мавлоно Еқуб Чархийга, ундан Хўжа Аҳрор Валига, ундан ҳазрат Мавлоно Зоҳидга, ундан ҳазрат Хўжа Дарвешга, ундан ҳазрат Хўжа Исфарийга, ундан ҳазрат Хўжа Амлокийга, ундан ҳазрат имом Боки Биомга, ундан ҳазрат имом Раббонийга; иккинчи минг йиллик бошланишида ҳазрат Хўжа Муҳаммад Саидга, ундан ҳазрат Маҳзум Эшон Хўжа Миён Обидга, ундан ҳазрат Саид Мусахон Доғбидийга, ундан ҳазрат халфа Муҳаммад Содикқа, ундан ҳазрат Шайх Муҳаммад Зиёвуддин Еркентийга, ундан ҳазрат Муҳиббул Фухаро Ванъма Сокинга, ундан султон Абдулҳамидхонга, ундан мингтепалик халфа Муҳаммадалига мерос бўлиб колган», деб ёзилган эди.

Шундан кейин султон «тарикатнинг амалга ошиши вожиблигини» қайд этиб, фармонни олиб борган элчининг айтганлари ижро этилишини сўрайди.

Абдужалил эшонга фармон-ёрлик билан бирга Турк султони совға қилиб юборган тўн ва «мўйи муборак»ни — Муҳаммад пайғамбар соқолидан олинган тукни топширади. Кейин Турк султони Муҳаммадали халфадан халқни кофирларга қарши ғазавотга қўтаришни сўраганлигини айтади. Учрашувда иштирок этганларнинг гувоҳлик беришича, Абдужалил ёрлик чор маъмурлари қўлига тушиб қолиши мумкин, деган хавотир билан бу гапларни оғзаки етказишга вакил килинганлигини айтади. Абдужалилнинг таъкидлашича,

ёрлик фақат унинг ваколатига гувоҳнома сифатида хизмат қилиши керак эди.

Муҳаммадали эшон Турк султони юборган совғаларни зўр ҳаяжон билан қабул қилади, лекин султон илтимосининг чинлигига бироз шубҳаланади. Бу шубҳани унинг энг яқин қишиси мулла Зиёвуддин Махсум таркатади. «Агар Муҳаммад пайғамбар мўйининг чинлигига ишонадиган бўлсак, бу мўйни олиб келган Абдужалилга ҳам ишонишимиз керак», дейди у.

Кўп ўтмай водийдаги бадавлат кишиларга махфий хат тарқатилади. Бу хатда «15 йиллик закот тайёрлаб қўйилсин, токи ғазавот чоғида «соҳиби хуруж» кишилари бу пулларни олишлари мумкин бўлсин. Ғазавот «соҳиби хуруж» кишиларининг миқдори минг нафарга етганда бошланади», дейилган. Лекин бу хатни кимлар ёзганини терговчилар аниқлай олишмайди.

Абдужалил Муҳаммадали халфа уйида 1898 йил апрель ойида бўлган эди. Кўзғолондан беш кун аввал эса эшонга, гўёки султоннинг яна бир тухфаси бўлган олтин узук ва яшил байроқни бериб юборади. Эшон мана шу байроқ остида ғазавот эълон қилиши керак эди.

ҒАЗАВОТ

Мусулмонлар одати бўйича муридлар Рамазон ойида пирлари ёнида бўлишни афзал билишган. Шу боисдан ҳар йилги Рамазон ойида Мухаммадали халфанинг хонадони ҳам одатдагидан гавжум бўларди. 1898 йилнинг апрелидаги рўзада ҳам шундай бўлди. Муридлар пирлари билан бирга рўза тутишиб, беш вақт намозни масжидда бирга ўқишди. Хуфтон намозидан сўнг атрофдаги уйларга тарқалишиб, кечаларини таровех намозларида, Куръон тиловати билан ёритдилар. Лайлатул-қадрни бедор ўтказиб, Тангрига илтижо қилдилар.

Бундай кечаларда дунёнинг паст-баланд воқеалари ҳақида ҳам гурунглар бўларди. Бу гурунгларда эшон қатнашмас, лекин унинг яқин одамлари, жумладан, мулла Зиёвуддин Махсум иштирок этарди. Одамлар кофирлар-ҳаддиларидан ошаётганликлари, турмуш кечириб тобора қийинлашиб бораётганлиги, шарм-ҳаё орадан кўтарилаётганлиги ҳақида бирлари кўйиб, бирлари олиб гапиришиб, ғазавот эълон қилиш пайти келди дейишди. Баъзилар бу фикрга эътироз билдиришиб, бунга хали вақт бор, отлар пишган ўт еб, озгина

қувватга кириши керак, ҳозир салгина югуртирсангиз кўлиги чиқиб кетади, дедилар.

Апрель ойида бўлган Йиди Рамазон ҳайитида Тожиқ кишлоғидаги икки масжидга бениҳоя кўп одам тўпланганидан, улар икки масжид ва унинг ҳовлисиغا сиғмай, бир қисми кўчада намоз ўқиди.

Апрель ойи охирида эшон қирғиз Қурбонбой Умарбоевни ўзининг халқаси этиб тайинлади ва у билан бир бўлислик Қурбонкул Сатторовга муҳр босилган 190 та чақирув хат бериб, одамларга тарқатишни буюради. Умарбоев ва Сатторов Норин ва Қорадарё оралиғидаги қирғизлар кўп яшайдиган бўлисларда юздан ортиқ кишига тарқатган бу хатда барчага Мингтепа яқинида тўпланиш ҳақида кўрсатма берилган эди.

Кўзғолон бошлинишидан бир неча кун аввал эшон ҳузурига баъзи бир маҳаллий мансабдор шахслар келиб, эшон тайёрлаган мурожаатнома ёки қасамёдга ўз муҳрларини босишди. Андижон лагерига ҳужум пайтида ҳалок бўлган мулла Зиёвуддин Махсумдаги Куръон ичидан чиққан бу мурожаатномада шундай дейилган эди:

«Аллоҳ йўқ жойдан ўн саккиз минг оламини яратиб, инсонга мукаммал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одаматони эса халиф қилиб кўтарди. Бутун оламини Аллоҳ Пайғамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул ҳазратни тахтга ўтказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, Пайғамбар! Ғайридинлар ва имон-эътиқодидан қайтганлар билан жанг бўлғусидир». Бунда ўзига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду насиҳат қилиб дедиларки, «Қимқи ғазавот йўлида ўз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва Пайғамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлғусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсдалиқ сифатида қолдирдилар. Шундай экан, ўзимизни Аллоҳнинг қуллари ва Пайғамбарнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар албатта ғазавот эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайғамбар йўлидаги бу муқаддас урушда биз ғолиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз, қуйида ўз муҳримизни босганлар, олдимизга Қаломуллони қўйиб, Аллоҳ ва Пайғамбарга қасамёд қилиб халифамиз билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар ўзимизга бино қўйганимиздан шайтоннинг

васвасасига учиб ёки ширин жонимизни саклашни ўйлаб, кўриб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак, дўзахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, киёмат куни шармандаю шармисор бўлайлик.

Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳримизни кўйдик».

Мазкур қасамёдга маҳаллий амалдорлар ва обрў-эътиборли кишилардан ўн икки киши муҳрини босган.

Қўзғолон мағлубиятга учраб, бу кишилар ушланганда бирорталаридан ҳам муҳр топилмади. Ҳаммаси муҳрини йўқотганлигини айтди. Қизиғи шундаки, барча муҳрлар май ойида йўқолган эди.

14 май кечкурун Муҳаммадали халфа уйида кенгаш бўлиб, унда Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган кишилар қатнашди. Шунда эшон ғайридинларни юртдан ҳайдаш ҳақида унга Аллоҳдан илҳом келганлигини, шу боис ғазавот эълон қилажагини айтди.

Кенгашда эшон маълум қилган режага биноан водийдаги уч шаҳар — Андижон, Марғилон ва Ушдаги ҳарбий лагерларга бир кунда ҳужум қилиниши керак эди. Бу ҳужум муваффақиятли тугаса, Қўқонни ҳам олиб, водийда хонлик тузуми тикланарди. Сўнгра мустамлакачиларни Самарқанд, Тошкент ва Чимкентдан ҳам ҳайдаб чиқариларди.

Марғилондаги лагерга ҳужумга Иноятхон Тўра, Ушдаги лагерга ҳужумга Умарбек додхоҳ, Андижондаги лагерга ҳужумга эса Муҳаммадали эшоннинг ўзи бошчилик қиладиган бўлди. Тоғлардаги ўрмончиларни ва яйловларда отларини тушовлаб ўтлатаётган казакларни Кугарт бўлиси бошлиғи Чибил Абдуллабиев раҳбарлигидаги қирғизлар кириб тугатишиб, сўнгра улар Андижондаги қўзғолончиларга ёрдамга келишлари керак эди.

Кенгаш ниҳоясида эшон ҳаммага тўн кийдириб, раис Маҳмуд Девона Тўқай ўғлига: «Науқатдаги муридларимга етказинг, улар ҳаммаси Умарбек додхоҳга кулоқ солишсин», деди.

Шундан кейин эшон масжидда ўқиладиган намоз пайтида халққа мурожаат этиб, вилоятнинг қўзғакўринган кишиларни ғазавот ҳақида қасамёд қилганликларини, уларнинг буйруқларини бажариш лозимлигини айтди. Халқ Андижон яқинидаги Замбилбел тепалиғи ёнида тўпланажагини маълум қилди.

16 май кечкурун яна эшон хонадонида кенгаш бўлиб, унда мингга яқин одам қатнашди. Шу кенгашда эшоннинг ўн тўрт ёшли жиёни Абдулазиз (Мусулмон-

кул) хон қилиб кўтарилажаги, кўзғолон қачон бошланиши айтилди.

Халқ орасида эшонга Турк султони, Афғонистон шоҳи, ҳатто Англия кироли ҳам ёрдам берармиш, улар куролларини тоққа олиб келиб яшириб кўйишганмиш, осмондан эшонга оқ от, олтин қилич тушармиш, деган миш-мишлар пайдо бўлди. Баъзи кишилар ваҳимага тушиб, қимматбаҳо буюмларини ерга кўмишди.

17 май куни шом намозида Тоҷик кишлоғидаги масжидга кўп одам тўпланди. Намоз пайтида эшон халққа мурожаат қилди.

«Эй, муҳтарам мусулмонлар! Эй, биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, хон мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нофиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга ўрус келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Чернайуф ўлтирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди.

Ўрус Ватанимизга истило этди. Сўнгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоқга бошлади, биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Ўруснинг келғониға ўттиз йил тўлмай мусулмонлар рибога одатланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадифон бўлди. Хулоса (шулки), шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб бўлди. Хурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Николаини, яъни бир ўруснинг номини жума намозининг хутбасида хутбага кўшиб ўқулсин деб, ва яна кўчирма сиёсати ила ватанимизга мужикларни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди.

Кубони — Федченко, Марғилонни — Гўрчакоф, Симни — Искобилиф, Бағдодни — Серово, Қонибодомни — Милникуф деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрус генералларининг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар кишлоқда бутхоналарнинг кўнғироғини жаранг-журунг овози кўпайди.

Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг халқуми булғанди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган бир фисқхона

1 Муса Туркистоний. «Улуғ Туркистон Ҷоғнаси», 107-бет, Мадина шаҳри, 1979 йил.

қилди, фисқнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аксар мусулмонлар янги шахардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, киморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига ўрганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди.

Эй мусулмонлар, бунга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумиятга ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қиладур! Вой бизнинг ҳолимизга!

Тарихда ўтган муаззам бир салтанат қурғон қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зируҳ чидамас. Қани биздаги шижоат, қани ажодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? ...Муҳаммадинда мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабдур. Бу исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тўпланган Туркистонни дини такдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабқат этганлиги ўқувчилар диққатига арз ўлиндур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли қўрилмағондир. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ ажоднинг набираларимиз. Ўлук уйқусида ухлайсизми?! — деб ҳазрат эшоннинг сўзи бу жойга келғонда зори бошланди. Ҳозир турғонлар хўнг-хўнг йиғлаш билан эшоннинг амрига ошоода эканликларини билдирдилар, аларнинг ҳаяжонларини босиш учун ҳазрат эшон сўзида давом этди:

— Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайгамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар сизларга жиҳод лозимдур, жиҳод, эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак — шахид, ўлдирсак — ғозий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо ўрудан қутулиш йўқ.

— Эй мўминлар, кўзингизни очинг! Фафлатдан бедор бўлинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик. Бунинг учун биздан ғайрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур, фисабиллилоҳ жиҳод вақти келди.

**Ҳаййу алал жиҳод,
Ҳаййу алал фалоҳ.**

Шу ҳолда хонақоҳни тўлдирган мусулмонлар «Жи-

ход! Жиход!.. Жиходга hozирмиз, молимиз, жонимиз жиходга фидо бўлсин. Ҳазрат эшон, амрингизга hozирмиз!» деб бир овоздан бакирдилар.

Ҳазрат эшон яна сўзга оғиз очди:

— Боракаллох, боракаллох, шундоқ хизмат лозим Аллох йўлида.

Сўнг эшон шаҳид бўлганлар ўлук эмасдур, алар тирикдур, деган (мазмунни ифодаловчи) ушбу оятни ўқиди:

«Валотакулу лимон юкталу висабил лиллоху амвотун бал ахисун ва локин ло ташуруно».

Эй биродарлар, ажал бордур, қирк йил қиронгарчилик бўлса ажали етган ўладур, худо ризоси учун жиходга hozир бўлинглар. Ҳаййу алал ғазот, Ҳаййу алал фалох, Ҳаййу алал жиход. Аллоху акбар! Аллоху акбар! Аллоху акбар!

Бу калимани ҳамма баробар такрорлади. Ҳазрат эшон нутки охирида:

— Ҳаммангиз hozирланинг, бу кеча хуфтондан кейин хужум!— деди.

Кейин яқин қишлоқларга чопар йўллади, ҳазрат эшон амрлари билан жиход фисабиллиллох эълон қилинди. Чопарлар кимки мусулмон бўлса, бу оқшомдан қолмай жиходга hozир бўлсин, деб нидо қилишди».

Хуфтон намозига одамлар қуролланиб келишди. Аммо уларнинг камдан ками қилич ва милтиқ билан қуролланган, асосий қисми сўйил, чўқмор, кетмонсоп, паншаха кўтариб олишганди. Намоз пайтида улар қуролларини масжид деворига суяб қўйишди.

Намоз ўқиб бўлингач, ҳамма баравар «Жиход! Жиход! Жиход!» дея бақира бошлади. Қисқа вақтда бу овоз бутун қишлоқни тутиб кетди.

Бир маҳал эшон ховлиснинг дарвозаси очилиб, ундан оқ отни етаклаб чиқишди. Муҳаммадали халфа: «Бисмиллоҳи раҳмонир роҳим, банияти жиход!» деб отга минди. Шундан кейин кўзғолончилар йўлга тушдилар.

Тўпланган одам олти юз нафарча эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам отлиқ эмасди. Шу боисдан отлиқлар пиёдаларни мингаштириб олишди. Қолганлар пиёда ёки аравада йўлга тушишди. Йўлма-йўл кўзғолончилар сафи ортиб борди.

Оломон икки байроқ остига уюшганди, биринчи байроққа мулла Зиёвуддин Махсум бошчилик қилаёт-

ган эди. Кўк тўн кийиб, оқ салла ўраган отлик эшон энг олдинда девона болалар даврасида борарди.

АСАКА НОИБИ СОҲИБ ЕНИКЕЕВ

Мархум профессор, тиббиёт фанлари доктори Зулфия Умидовани Ўзбекистонда кўпчилик яхши билади. Бу аёлнинг бобосини Мирза Ҳаким Парвоначи дейишган, у Қўқон хонлигининг Санкт-Петербургдаги элчиси бўлган. Туркистонни чор Россияси истило қилгач эса, Туркистон Бош ҳарбий губернатори девонида статс-маслаҳатчи бўлиб ишлаган. Ўлкада яшаган овраупаликлар орасида Карл Карлович Умидов деган ном билан машҳур бўлган.

Мирза Ҳаким Парвоначи Санкт-Петербургда элчи бўлиб ишлаган йилларда татар қизга уйланиб, ундан икки фарзанд — ўғил ва қиз кўрган. Катта фарзандини — Зулфия Умидованинг отасини Мирза Иброҳим дейишарди. У аввал гимназияда, кейин ҳарбий билим юртида ўқиб офицер бўлган. Чор армиясида хизмат қилиб, подполковник даражасига етган. 1917 йилдаги октябрь тўнтаришидан кейин Мирза Иброҳим большевиклар сафига ўтиб, Қизил Армия командири бўлади. У 1924 йилда Кременчуг шаҳрида безгак касали билан оғриб вафот этган.

Мирза Ҳаким Парвоначининг иккинчи фарзанди — Саодат ҳам овраупача тарбия кўриб, Тошкентдаги гимназияни битиради, роял чалиш санъатини эгаллайди.

Саодат Ҳакимовна йигирманчи йилларда жумҳурият хотин-қизлар ишчи факультети (инпрос)нинг, Зебунисо номидаги қизлар интернатининг директори бўлган ва ўзбек санъаткор аёлларининг биринчи авлоди тарбиясига ҳисса қўшган. Бу аёлни Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаев яхши билишар ва ҳурмат қилишарди.

Саодат оланинг турмуш ўртоғи ҳарбий эди, уни Соҳиб Еникеев дейишарди. Соҳиб Гиреевич Еникеев татар бўлиб, Бошқирдистоннинг Қарғали овулида дворян оиласида туғилган. Санкт-Петербургда ҳарбий билим юртини ботириб, офицер бўлган. Россиянинг турли шаҳарларидаги ҳарбий қисмларда бир неча йил хизмат қилгач, Туркистонга юборилган. Мусулмон бўлганлиги, ерли халқ тили, урф-одатини билганлиги учун Наманган уездига, қарашли Арванитаки деган жойга ноиб

этиб тайинланади, кейин Асака шахрининг ноибни бўлади.

Бу воқеа 1897 йилнинг май ойида бўлган. Марғилон уезди бошлиғи полковник Бряннов капитан Еникеевни янги вазифага йўллаётиб, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрўи катталигини, шу боисдан у билан яқин бўлиши зарурлигини алоҳида уқтиради. (Андижон қўзғолонидан кейин эшон масаласи жанжалга айланиб кетгач, Бряннов бу гапидан тонди. «Мен Еникеевга эшон билан яқин бўлгин деган эмасман, унинг хатти-ҳаракатларини сергаклик билан кузатиб тургин деганман», деди).

Еникеев янги лавозимда дастлаб қилган иши Муҳаммадали халфанинг уйига бориши бўлди. Эшон уни яхши кутиб олиб, меҳмон қилди. Мезбон ноибда яхши таассурот қолдирди. У қайтишга чоғланиб, ташқарига чиққанида кўпчилик кўз ўнгида эшоннинг кўлидан ўпди. Ноибнинг бу иши Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрў-эътиборини янада ошириб юборди. Эшон ноибга икки оқ от совға қилади, Еникеев эса унга (агар рост бўлса) кўлидаги олтин соатини ечиб беради.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай нохуш ҳодиса рўй берди. Муҳаммадали халфа қурдирган масжиднинг минораси кулаб, мактабда машгулот ўтаётган бир нечта болани босиб ўлдирди. Аммо маъмурлар ҳеч кимни жазоламадилар.

Орадан маълум муддат ўтгач, воқеа ҳақида вилоят харбий губернатори номига «думалок хат» тушди. Бу хатда Муҳаммадали халфанинг Тожик кишлоғидаги масжидида минора кулаб, беш нафар бола ҳалок бўлганлиги, лекин айбдорлар жазоланмаганлиги, сабаби, Асака ноибни Еникеев ишни босди-босди қилиб кетганлиги ёзилганди. Хат сўнггида ноибнинг порахўрлиги, эшондан совғага иккита от олганлиги ҳам айтилганди.

Бу хатни текшириш чоғида Еникеевнинг эшондан совғага иккита от олганлиги тасдиқланди. Ноиб бу хусусда губернатор билан бўлган суҳбатда, кўпчилик кўз ўнгида берилган совғани олмаслигим нокулай бўларди, мен эшонга икки от қимматига тенг бўлган олтин соатимни тухфа қилдим, деб ўзини химоя қилди.

Губернатор Еникеевга эшондан олган отларини қайтариб беришни буюради. У буйрукни бажаради. Шундан кейин ноиб билан эшон ўртасидаги яхши муносабатларга «дарз кетди».

Хозир Тошкент шахрининг Високовольтний даҳаси-

даги 106-уйнинг 59-, 60-квартираларида Зайнаб Еникеева ва Хаёт Бурундукова (қизлик фамилияси Еникеева) деган кекса аёллар яшашади. Бу аёлларнинг биринчиси Еникеевнинг асранди қизи, иккинчиси жияни (укасининг қизи). Уларнинг фикрича, Соҳиб Еникеев отларни эшонга қайтармаган, бошқа бир одамга берган.

Текширишда ноиб минора қулаши билан боғлиқ ишни босди-босди қилиб юборганлиги ҳақидаги маълумот тасдиқланмади. Еникеев минора қулагандан сўнг воқеа содир бўлган ерга етиб келиб, протокол тузган ва уни мировой судьяга топширган эди. Шундан сўнг Муҳаммадали халфа устидан иш қўзғалади. Аммо суд уни айбсиз деб топди.

Муҳаммадали халфа суд биносидан чиққанида уни ташқарида муштоқлик билан кутиб турган кўплаб муридлари ва яқинлари хушxabарни шод-хуррамлик билан кутиб олишади. Эшагига мингач, икки муриди эшакнинг жиловидан ушлашиб, эшонни Янги Марғилон кўчаларидан намоийшкорона олиб ўта бошлашади. Хаяжонланган кишиларнинг юришини кўрган миршалар каттаси эшонга эшакдан тушиб, пиёда кетишни буюради. Бу эшон ва унинг атрофидаги кишиларнинг иззат-нафсига тегди, лекин ўртада жанжал чиқмади. Муҳаммадали халфа буйруқни бажариб, эшакдан тушиб, пиёда кетди.

Еникеев Муҳаммадали халфа газавот эълон қилиш ниятида эканлигини биринчи бўлиб эшитган чор маъмурларидан эди.

Ўша пайтда Мингтепа бўлисига Низомиддин Муллабой ўғли бошчилик қиларди. Бу одам 16 майда Қашғар қишлоғилик Исомиддин охун ва Қурбонбой сўфидан Муҳаммадали халфа газавот эълон қилажаги ҳақидаги хабарни эшитади. Миш-миш гаплар эса бундан ҳам олдинроқ — 13 майда, чоршанба кун пайдо бўлган эди.

Низомиддин бу гапларнинг қай даражада рост ёки ёлгонлигини аниқлаш учун эшоннинг олдига борди. Эшон бундай гаплардан хабарим йўқ, деди. Бўлис бошлиғининг олдида бир муридани хузурига чақирди, қишлоқда газавот ҳақида гап-сўз тарқатаётганларни топиб кел, деб буюрди. Мурид бир соатча йўқ бўлиб кетиб, бир ўзи қайтиб келиб, «ҳеч ким газавот ҳақида гапирганлигини тан олмаяпти», деди. Низомиддин бу гапдан бироз таскин топиб, орқасига қайтди. Аммо

эртаси яна миш-мишлар қулоғига чалина бошлади. Шундан сўнг у ўзига яқин йигитни хузурига чақириб, эшоннинг хотинларидан гап олиб келиш учун ишончли аёллардан бирини юборишни буюрди. Бундан ташқари Мингтепанинг тўрт кекса, хурматли кишисини эшон хузурига юборди.

— Бу номақбул гапни Низомиддинхўжага ким айтибди?!— дейди эшон олдига борган мўйсафидларга дарғазаб бўлиб.— Ахир, кеча ўзи келганида унга ҳамма гапни айтдим-ку.

— Кимдан эшитганликларидан хабарсизмиз, лекин кўча-кўйда шундай гап юрибди, дедилар.

— Бу менинг душманларим — губернатор жанобларига устимдан имзосиз хат ёзган кишилар чиқарган гап. Низомиддинхўжага бориб айтинглар, менинг ғазавот эълон қилиш ниятим йўқ. Қўшиним бўлмаса, қуролим бўлмаса, оқ подшонинг саллотлари билан қандай уришарканман?..

Мўйсафидлар кетишди. Эшон орадан бироз вақт ўтгач, Мадрайим (Муҳаммад Иброҳим) элликбоши билан Абдурахмон элликбошини чақиртириб, ғазавот ҳақидаги гапдан Низомиддин хабардор бўлганлигини, шунинг учун у қаёққа боради, ким билан гаплашади, огоҳ бўлиб туришни буюрди.

Тўрт мўйсафид Низомиддиннинг олдига бориб, уни тинчлантирувчи хабарни етказишди. Сал вақт ўтмай, бўлис бошлиғидан топшириқ олган йигит келди. У эшон хонадонига борган аёл «бугун кечаси (яъни 16 майдан 17 майга ўтар кечаси) осмондан оқ от ва олтин қилич тушармиш, эшон шу отга миниб уришармиш», деган гапни топиб келганлигини айтди.

Эртаси эрталаб Низомиддин отда келаётиб Тожиқ кишлоғилик нонвойни уйи олдида учратди.

— Ҳорманг, нонвой, оламда нима гап?— деди унинг қўлини олиб.

— Озгина йикқан-терганларим бор эди, ерга кўмдим...

— Ия, нега ундай қилдингиз?!

— Ҳали хабарингиз йўқми, эшон бугун ғайридинларга қарши ғазавот эълон қилмоқчи-ку.

— Ёпирай, наҳотки?!

— Эшон масжидда жума намозида ҳам айтгандилар, кеча хуфтон намозини ўқигани чиққанимизда яна таъкидладилар: «Эртага ҳамма хуфтон намозига қуролланиб келсин», дедилар.

Шундан кейин Низомиддин отига қамчи босиб, тика Асакага — ноиб олдига кетди.

Низомиддиннинг ортидан одам қўйилган эди. У Низомиддиннинг Асака йўлидан кетганлигини кўргач, дархол Мадрайм элликбошини огоҳ қилди.

Низомиддин йўлнинг ярмини босиб ўтганда Мадрайм билан Абдурахмон уни қувиб етиб, отини жилонидан ушлашди.

— Илтимос, Низомиддинхўжа, йўлингиздан қайтинг, йўқ жойдан ғавғо чиқариб, эшоннинг бошини балога қўйманг.

— Нима деяпсизлар ўзи, қанақа ғавғо чиқараман?

— Эшонни ноибга чаққани кетяпсиз...

— Нега чақарканман?

— Эшон ғазавот эълон қилмоқчи, деб айтмоқчисиз.

Бу эшоннинг душманлари чиқараётган ёлғон гаплар, бизга ишонинг.

— Хўп, ишонаман, лекин менга ҳам ишонинглар. Асакага бу мақсадда кетаётганим йўқ, мени ноиб чақиртирган. Ана, ишонмасанглар мирзам Султоналидан бориб сўранглар.

Низомиддин ёлғон гапираётганди, албатта. Элликбошилар Султоналининг олдига боргунча, у Асакага етарди.

Мадрайм билан Абдурахмон бўлис бошлиғининг бу гапидан кейин бўшашиб, от жилонини қўйиб юборишди. Низомиддин илдам йўлида давом этди. Аммо элликбошилар орқаларига қайтишга шошилишмади. Бордию Низомиддин жавобгар бўлишдан кўрқиб, ноибга бор гапни айтса, губернатор воқеадан хабардор бўлиб, Мингтепага аскар юборса, унда улар эшондан балога қолишмайдими? Яхшиси, Низомиддиннинг ортидан бориб, у ердаги аҳволдан огоҳ бўлиш ва шунга қараб иш қилиш керак.

Шундай қилиб, элликбошилар Низомиддиннинг кетидан Асакага боришди. Отларини бир таниш одамнинг ховлисига боғлаб, ўзлари миршабхона яқинидаги чойхонага кириб, сўри панасида кўчадан ўтганларни кузатиб ўтиришди.

Низомиддин Асакага етиб келганида соат ўн икки эди. Унинг эрталабки шашти йўқ, элликбошилар билан учрашувдан кейин анча бўшашиб, ўйланиб қолган эди. Бўлаётган гапларни ноибга етказса, эшоннинг халқ орасидаги обрў-эътиборидан, айтмаса, мансабдан айрилишдан кўрқади. Шунинг учун у Еникеев олдига

кирдию, гапни бироз чайналиброк бошлади. Унинг бу гапига ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўларди. Еникеев хонасида куёви, Избоскан участка ноиб Огабеков билан ўтирган эди. Зайрак одам бўлганлиги учун Низомиддиннинг сўзларини тинглаб, дарҳол хушёр тортди. Ичикилаб сўрай бошлаганидан кейин Низомиддин бор гапни гапиришга мажбур бўлди.

Еникеев мирзасини чақириб, Марғилон уезди бошлиғи Бряннов, Андижон уезди бошлиғи Койшевский номига иккита рапорт ёзиб, кундузи соат иккида икки чопардан жўнатди.

Мадрайим билан Абдурахмон ноиб идораси дарвозасидан Низомиддин, ундан кейин изма-из икки отлик чиққанини кўришди. Отликлардан бири Марғилон йўлига, иккинчиси Андижон томонга қараб юрди.

— Хўжа бизни алдади,— деди Мадрайим шеригига.— Назаримда у ноибга ҳамма гапни айтди. Чопарларнинг бири Марғилонга — губернатор олдига, иккинчиси Андижон уезди бошлиғи олдига кетди.

— Гапингиз тўғри, энди нима қиламиз?

— Марғилонга бораётган чопар Кува билан Марғилон ўртасидаги симни узгани борадиган йигитлар қўлига тушиши аниқ, ундан хавотир бўлмасак бўлади. Биз Андижонга кетган чопарни гумдон қилишимиз керак.

— Қани, кетдик бўлмаса.

Элликбошилар режаларини амалга оширишди. Андижон уезди бошлиғига ғазавот ҳақидаги хабарни олиб бораётган Абдулла Оқйўловнинг кетидан қувиб, овлоқ жойда ушлаб, пичоқлаб ўлдиришди.

АНДИЖОН ЙЎЛИДА

Кўзғолончилар Тожик қишлоғидан Қутчи қишлоғи томон юрдилар. Бу ерда уларга яна икки юз киши қўшилди. Кейин Қорақўрғон ва Ўқчига ўтишди. Эшон Ўқчида намоз ўқиди.

Куллада кўзғолончиларни Ғойибназар Ортик Сўфи ўғли отлик, ёнида бир гуруҳ йигитлар билан кутиб олди. Бўлис бошлиғининг қўлида кесилган одам боши бор эди.

Бир кун аввал Кулла бўлиси маҳкамасига Бичков деган рус йигит мирзалик лавозимида ишлаш учун келган, бўлис бошлиғининг уйида тунаганди. Ғойибназар кўзғолончилар қишлоққа яқинлашиб келаётганини билгач, Бичковни ўлдириб, бошини эшонга совға сифа-

тида олиб чиқди. Эшон Ғойибназарнинг бу ишини кўриб: «Балли!» деди, лекин каллани олмади. Ғойибназар калланинг қулоғидан тешиб, отининг эгарига илиб олди.

Эшон Ғойибназарга қишлоқдаги кози Мулла Йўлдош Холмат ўғлининг бошини олиб келишни буюрди. Бу одам эшонга бир иши билан ёкмай қолган эди. Ғойибназар ёнига бир неча йигитни олиб қозиникига борди. Лекин у ўз вақтида яширинишга улгурган эди. Йигитлар қозининг уйини талаб, хизматкорларини ўласи қилиб калтаклашди.

Шундан кейин Ғойибназар отлиқ қишлоқ кўчаларида қилич ўйнатиб, «Эй мусулмонлар! Ғазавот! Ғазавот! Юртимиздан ғайридин босқинчиларни ҳайдамоқчимиз! Мана, Асака ноибининг боши!» деб бақириб ўтди. Одамлар қўлларига илинган нарсани — кетмонсопми, болтами, паншаҳами олиб, унинг ортидан эргашишди. Улар бўлис бошлиғининг эгарига осилган бош Асака ноибининг эмас, бўлис маҳкамаси мирзасининг боши эканлигини билишмасди. Қўзғолончилар сафи Қулла қишлоғи кишилари ҳисобига яна ўсди.

Марғилон ҳарбий лагерига ҳужумга Иноятхон тўра бошчилик қилиши керак эди. Лекин 17 май кунни кечкурун белгиланган жойга етарли одам тўпланмади. Бунинг устига шу кунни якшанба эди, ҳарбий лагерда қандайдир маросим бўлаётганди. Шаҳардан аёллар келиб, алламаҳалгача рақс тушишди. Бундай вазиятда ҳужум бошлаш хатарли эди. Шунинг учун Иноятхон тўра қароридан қайтиб, Андижонга жўнаб кетган қўзғолончиларни қувиб етиб, улар сафига кўшилишни ният қилди.

Марғилонликлар йўлда келаётиб, Қувада приказчи Дробишевни учратишди ва уни ўлдириб, тилка-пора қилишди.

Шаҳарга олти чақирим қолганда, Муҳаммадали халфа тўхтаб, намоз ўқиди. Худди шу ерда уларга Иноятхон тўра бошлиқ йигитлар келиб қўшилишди. Андижондан Алибойвачча бошлиқ 200 нафар киши ҳам етиб келди.

Эшон икки йигитни ёнига чақириб, отини илдамроқ юргизиб бориб, Андижон шаҳрининг қўйи кўчаларидан, «Ғазавот! Ғазавот!» деб бақириб ўтишни буюрди. Йигитлар эшоннинг буйруғини бажаришди. Шаҳар қорувуллари уларни индамай ўтказиб юборишди.

Қўзғолончилар тун қоронғусида Андижонга етиб

келганларигача уларнинг миқдори йўл-йўлакай кўшилганлар ҳисобига икки минг кишига яқинлашиб қолди.

Шаҳар яқинида Муҳаммадали халфа ўз жангчиларини охириги марта кўриқдан ўтказди. У кўзғолончиларни беш қисмга бўлиб, ҳар қайси отрядга биттадан байроқ берди. Ҳарбий лагерга қилинадиган ҳужум олдидан ҳаётидаги сўнгги нутқини сўзлади. У кўзғолончиларни охириги дақиқаларгача ўз қасамёдига содиқ бўлишга, муқаддас иш учун, Ватан озодлиги йўлида жонини қурбон қилишга даъват этди.

«Мен ва бу ердаги одамларнинг ҳаммаси,— деди сўзини якунлар экан Муҳаммадали халфа,— адолатнинг тантанаси учун, босқинчиларни юртимиздан ҳайдаш учун курашга кўзғалдик... Душманлар худонинг ғазабига учрайдиган кун келди». Муҳаммадали халфа кўзғолончилардан ўзининг буйруқларига итоат этишни, кўрсатмаларини амалга оширишни яна бир қарра илтимос қилди. «Чунки бу — худонинг иродаси ва ғалабанинг гаровидир», деди у.

Кўзғолончилар Андижон ҳарбий лагерини муваффақиятли ишғол қилиб, у ердаги қурол-аслаҳаларни қўлга киритсак, ундан кейинги жангларда ғалабага эришишимиз осон бўлади, деб ўйлашаётганди.

Кўзғолончилар сафига Андижондан келиб кўшилган кишилар орасида Рустамбек ва Муллабой деган йигитлар ҳам бор эди. Бу йигитлар анча йиллардан бери Андижон ҳарбий лагери яқинида дўкон очиб, баққоллик қилишар, шу боис лагерь ҳаётини яхши билишарди. Кўзғолонга тайёргарлик кунларида эшон юборган одамлар шу кишилар билан учрашиб, лагернинг ҳарбий имкониятларини аниқлашди. Рустамбек лагерьда икки рота аскар борлигини, улардан бири — 5-рота аскарлари 16 май куни шаҳар ташқарисига ҳарбий машқлар ўтказиш учун жўнаб кетишини айтди. Лекин 16 майда вазият ўзгарди. Ҳарбий машқ ўтказгани 5-рота аскарлари эмас, балки хизматга янги келган 25 нафар ёш аскар жўнаб кетди. Рустамбек бу янгиликни ҳам эшоннинг одамларига ўз вақтида етказди.

Кўзғолончилар сердарахт Дўнг, Ҳаканд қишлоқлари орқали лагерга яқинлашиб келишганда эшон Рустамбек берган сўнгги маълумотнинг қай даражада тўғрилигини текширмоқчи бўлди. У юборган кишилар лагерь сув куйгандек жим-жит, навбатчилар мудраб ўтиришганга ўхшайди, 4-рота барагида чироқ бор, 5-рота бараги эса қоп-қоронғи деб келишди. Шундан

сўнг эшон 5-рота машқ қилгани кетган бўлса керак, деган хулосага келди ва Рустамбек икки рота жойлашган баракни ҳам ўраш керак, деб таъкидлашига қарамай, кучларни бўлиб юборишни истамай, фақат 4-рота жойлашган баракни ўрашни буюрдики, бу хато қарор эди.

Андижон ҳарбий горнизони бошлиғи Михайлов рапорти ¹

Шу йил ўн саккизинчи май тонготарида, саҳар соат учга яқин, зимистонда, боғлари лагернинг ўнг қанотига туташиб кетган Дўнг қишлоғи томондан маҳаллий аҳоли вакилларида иборат бир ярим-икки мингга яқин катта гуруҳ тўла сокинлик вазиятида лагерга кириб келди, олдинда отлиқлар, улар ортидан пиёдалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг уч взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб кириб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур, ур!» деб калтаклаб, сўя бошлашди.

Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган дневальний, ротанинг оддий аскар Лютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотдаги дневальний, оддий аскар Масленников, шунингдек 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взвода лампа ёруғида китоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақирқни эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашади. 4-рота бўйича навбатчи ва дневальний ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Ўрнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан ўзига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица (5-рота фельдфебел, у барвактроқ турган ва шу воқеа содир бўлишидан сал аввал унтер-офицер билан гаплашган эди), одамларни уйғот, бизникиларни сўйишяпти!»

Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуролланинглар!»

¹ ЎзМДА. I-фонд. 31-рўйхат. 91-нш. 18-19-бетлар.

Шу пайт уйғок бўлган, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги, Марғилонга шахсий иши билан кетган 5-рота командири ўрнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Қарселадзе ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиғи остидаги тўппончани олиб, югуриб чиқди. У 4-рота бараги отлик маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кўргач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб ўтирган 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Куролланинглар!» Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга ўтиб, маҳаллий кишилар йўлини тўсдилар. Бу пайтда фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи яридаги рота идорасида сақланган бир кути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Қарселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди. Улар «ура!!» деб бақириб, олға ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларини химоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар тўппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди.

Барак олдидаги майдон очилганда ҳарбийлар баракдан ўн беш кадам нарида турган муллани кўришди. У қўлида Қуръон ушлаб, шам ёруғида кўзини кўкка тикканча нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга қарши ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёк отиб ўлдиришди.

Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қилмадилар.

Ҳужум пайтида подпоручик Қарселадзе тўппончадан ўқ узиб, кўк байроқ кўтарган отликни, иккинчи ўқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскари Титов ярадор ҳолида ҳужумга ўтаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Қарселадзе унинг қўлидан байроғини олди. Маҳаллий кишилар ҳужум қилишганидан чекунгунча ўн ёки ўн беш минут ўтди.

Лагернинг ўнг қанотида отишма давом этаётганида лагерга шу батальоннинг подпоручиклари Глуздовский ва Юрасов югуриб келишди. Уларни йигирмага яқин оддий аскар ўраб, патрон беришни илтимос қилишди. Подпоручик Глуздовский шу кишилар билан лагердан минг метрча наридаги ўк-дори сақланадиган ертўлага югуриб бориб, кулфнинг зулфини суғириб, эшикни очиб, патрон олишди. Ертўлани кўриқлаш учун олти кишини қолдириб, қолган аскарлар билан яна лагерга югуриб келишиб, мадад кучлари келаётганлигини маҳаллий кишиларга билдириб қўйиш учун осмонга кетма-кет икки марта ўк узишди. Мен биринчи ўк товушини эшитиб, гаупвахтдан маҳбуслар қочишган бўлса керак, деб ўйлаб, ўрнимдан туриб кийина бошладим. Орадан ўн минут ўтгач, оддий аскарлардан бири олдимга югуриб келиб, маҳаллий кишилар лагерга хужум қилиб, аскарларни сўйишяпти, деди.

Мен лагерга югурдим, у ерга етиб борганимда хужум қайтарилган эди. Ўша заҳоти кеча лагердан чиқиб, машқ отишмалари жойига кетган 4-ротанинг йигирма икки нафар ёш оддий аскар ва беш ўқитувчисига одам юбордим. Кўп ўтмай улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги Розалион-Сашалский бошчилигида лагерга эсон-омон етиб келишди.

Менга ишониб топширилган горнизон 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг икки ротасидан иборат эди. Унинг таркибида бир штаб офицери, етти обер-офицер бор эди. Жумладан, 4-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз тўққиз ҳарбий бор эди. Шулардан беморлар — тўққиз киши, давлат хизматида бўлганлар ва котиблар — тўққиз киши, машқ отишмасига кетганлар — йигирма етти киши, соқчиликда, қалъадаги гаупвахтани, қамокхонани кўриқлашда турганлар — йигирма олти киши, нонвойлар, ошпазлар, отбоқарлар, тунда шаҳардаги уйига жавоб олиб кетганлар — ўн олти киши. Натижада 4-ротадан лагерда тунаганлар эллик икки кишини ташкил этган.

5-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз олти киши бор эди. Шулардан беморлар — ўн олти киши, уй-рўзғор ишларида ва давлат хизматида банд бўлганлар — ўн уч киши. Натижада 5-ротада бир юз ўн бир киши тунаган.

Бу ҳарбийлардан икки унтер-офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, ўн тўрт киши оғир ярадор

бўлди, булардан бири эртаси куни вафот этди, беш ҳарбий енгил яраланди.

Ўттиз битта милтиқ йўқолди, уларни исёнчилар олиб кетишган бўлишса керак. Лекин бу рақам аниқ эмас, наинки, шаҳарнинг рус аҳолисини ҳимоя қилиш учун ҳам милтиқ тарқатилган, улар ҳали йиғиб олингани йўқ. Патронлар йўқолмади.

Юқорида баён қилинган ҳодиса муносабати билан мен қуйидаги тадбирларни белгиладим: Қалъага йигирма уч минг патрон олиб келинди, шифохонадаги беморлар сафга турғазилди, ярадорлар қалъага олиб борилди, олтмиш кишилик горнизон ҳам ўша ерга жойлашди, шу жумлага маҳбусларни қўриқлаётган соқчилар ҳам киради. Қолган кучлар билан шаҳардаги маҳаллий кишилар ҳужумини кутиш мумкин бўлган икки йўлни қўриқладим. Наинки, Марғилон шаҳри томон тортилган ҳукумат ва темир йўл телеграфи симлари узиб ташланган, Ўш шаҳри билан телеграф алоқаси эса бузилмаган экан. Мен 4-Туркистон мунтазам батальони командирига телеграмма юбориб, уни содир бўлган воқеадан огоҳ қилдим. Марғилон шаҳри билан алоқа тикланадими-йўқми билмаганимдан, 4-батальон командиридан битта ротани ёрдамга юборишни сўрадим.

Сиз жаноб олийларини ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги ва маҳаллий қўшинлари командирларини хабардор қилдим ва Андижон уезди бошлиғи орқали Марғилон шаҳридан 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг бир ротаси шу батальоннинг йигирма мергани билан мадад кучи сифатида юборилганлиги ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги маҳаллий қўшинлари қўмондони ҳам Андижон шаҳрига жўнаб кетганлиги ҳақидаги хабарни олдим.

Марғилон шаҳрининг Қўкон ва Тошкент билан телеграф алоқаси узилганлигини билиб, мен исён кенг миқёс олса керак, деб тахмин қилдим. Ихтиёримда, қалъада қолдирилган соқчини, горнизонни, эшонни ушлаш учун участка ноиби штабс-капитан Оғабеков ихтиёрига берилган ўн овчини чиқариб ташлаганда, фақат ўн бешта найза бор эди. Мавжуд аскарлардан элик олти нафари ҳали отиш машқини ўтмаган ёш аскарлар эди. Мен шунини ҳисобга олиб, кечқурун бутун отрядни мудофаа учун қалъага ташлашга қарор қилдим. Наинки, шаҳарни ҳимоя қиладиган бўлсам ротани кичик отрядларга бўлиб ташлашимга тўғри келар, бундай шароитда ёш аскарларнинг мустаҳкам тура олишига

ишончим йўқ эди. Кичик отрядларни тунда ҳужум қилиши эҳтимоли бўлган катта миқдордаги исёнчилар янчиб ташлаши мумкин эди. Шу сабабли мен уезд молия идораси ва почта идорасининг пулларини қалъага олиб келишни буюрдим. Аҳолига аёллар ва болаларни қалъага жамлашни, бу ердаги ортиқча милтиқлар эркакларга берилишини эълон қилдим, ҳар эҳтимолга қарши қалъага сув ғамлаб қўйишни буюрдим. Окшомда, барча аҳоли қалъага тўпланганда бутун отрядни ҳам шу ерга йиғдим.

Кечаси соат ўн бирда Ўшдан 4-Туркистон мунтазам батальонининг бир ротаси ва йигирма мергани келди. Шундан кейин мен аҳолининг буюмларини ўғирлаб кетмасликлари учун икки рота ва мерганлар билан дарҳол шаҳарни қамал қилдим. Отряд шундай ҳолатда эрталабгача, Фарғона вилоятининг заҳирадаги ва маҳаллий қўшинлари қўмондони келгунча турди.

Юқорида баён қилинганларни 20 майдаги 633-рапортимда Олий ҳазратларига ҳам маълум қилганман.

Подполковник Михайлов

Воқеанинг гувоҳи Н. Веселовскийнинг кундалигидан ¹

Кечкурун соат 10 да Андижонга келдик. Исёнчилар йўлни бузмаганликлари, қўшинларнинг Андижонга ҳаракатига тўсқинлик қилмаганликлари учун биз уларнинг исёнини шунчаки бир кичик тўполон деб ўйлагандик. Лекин тўкилган қонларни кўриб кўрқиб кетган шаҳар аҳолисининг ҳикоялари бизни яна сергакландирди.

Биз билан қарийб бир пайтда шаҳарга тупрокли йўлдан Андижоннинг ҳарбий бошлиғи талабига биноан Ўш шаҳридаги 4-мунтазам батальон ротаси етиб келди.

Янги келган қўшинлар шаҳарнинг турли жойларига тарқатилди. Қўшинларнинг бир қисми лагерь ёнига постлар қўйди ва шаҳарни шу томондан кўриқлади; бир қисми уезд бошқармаси ёнида турди ва шаҳар бўйлаб патруллар қўйди. Мен мерганлар билан вокзални ва унга туташ жойларни кўриқладим.

19 май... Эрталаб соат 10 да Андижонга собик губернатор ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги қў-

¹ «Русский инвалид» рўзномасининг 1898 йил 131-, 132-сонларидан қисқартириб олинди.

шинлари қўмондони, генерал-лейтенант Повало Швийковский Марғилондан ўн уч казак ҳамкорлигида келди. Генерал дастлаб вокзалдаги мерганлар билан кўришиб, саломлашди. Кейин менга вокзалга олти аскар қўйиб, қолганлар билан лагерга боришни буюрди. Мен шундай қилдим.

Лагерга келгач, қирғин бўлган жойни кўздан кечирдим ва ҳужумга учраганларнинг ҳикояларини эшитдим... Лагерь майдонида синган кўндоқлар, тўнлар, калишлар, от эгарлари, тўқимлари ва бошқа буюмлар сочилиб ётарди; ерда ётган дўппи ёнидаги қон қўлмаклар тунда бу ерда қирғин бўлганлигидан гувоҳлик берарди. Одамлар ва отларнинг ўликлари йиғиб олинган эди.

4-рота барагидаги манзара янада яққолроқ эди. Бу ерда ҳамма жойда қон изларини кўриш мумкин, баъзи бир тўшакларнинг ичи-сиртигача қон бўлиб кетган. Мерган Пикаловнинг каравоти устида, ҳатто шифтда ҳам қон изларини кўрдик, чунки у уҳлаб ётганида юзини қилич билан чопишган, қилич кўтарилиб тушганда қон шифтга сачраган.

Ҳикоялардан маълум бўлдики, исёнчилар биринчи аскарни баракдан юз метрча нарида ўлдиришган. Ташқарига у ўртоғи билан чиққан экан. Ўртоғи қочиб улгуриб, тревога кўтаради. У билан кетма-кет оломон 4-рота барагига ёпирилади.

Дневальный шовқин келган томонга боради. Лекин унинг ғилофида найзадан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Найзасини олиб улгурмасидан уни ўлдиришади.

Навбатчи Жернов ва икки рота бўйича навбатчи унтер-офицер Степанов 4-ротада китоб ўқиб ўтиришган эди. Сартларнинг товушини эшитиб сакраб туришди, Дневальный ўлганини кўришгач, қуролларига ёпишиб, бақириб ротани уйғотмоқчи бўлишди. Улар ўзларини дадил тутиб, сартларни найзалар билан қарши олишди. Степанов бошига тушган зарбадан гангиб қолди, лекин қуламади. Шундан кейин у 4-рота жангчилари ўринларидан яхши турмаётганларини кўриб, сабаби, уларнинг бир қисмини сартлар сўйиб улгуришган эди, 5-ротага югурди ва у ерда тревога кўтарди...

Баракка ҳужум қилган оломон шу қадар кўп эдики, ҳатто уйғониб, қуролларини қўлга олишга улгурган аскарлар ҳам уни ишлатолмай, сартларнинг зарбалари остида ҳалок бўлишди.

Мерган Диденко уйғониб, сарт қуролини олаётгани-

ни кўрди. У сакраб туриб, қуролини ушлади ва душман томонга бурилганида, бир отлик сарт устига бостириб келиб қилич солди. Диденко қиличга милтиқ найзасини кўндаланг қилишга улгурди, сартнинг қиличи иккига бўлиниб кетди. Шунда Диденко унга ташланди. Сарт отини буриб, оркага чекинди... Диденко унинг кетидан борди. Шу ҳолат Диденкони қутқарди. Сарт оти билан тўдани ёриб йўл очди. У барак охирига борганда ортига бурилиб, мерганга ханжар отди, ханжар Диденконинг кўлини озгина кесиб кетди. Сарт қарши зарбага чап бериб, отини қамчилади.

Сарт ортидан душманлар тўдаси мерганнинг йўлини тўсди. У устунлар орасида туриб, улардан ўзини найза билан зўрға ҳимоя қилди. Шу пайт ефрейтор Ефремов сакраб туриб, милтиқни олди, лекин устма-уст тушган зарбадан гангиб, қонли бошини қангаллаб каравот остига қулади. Учи тўмтоқ нарса билан оёғига урилган икки зарба уни ўзига келтирди. Пайт пойлаб, баракнинг паст деворидан сакраб ўтиб, ерда ётган қуролни олди ва Диденко сафига кўшилди. Шу пайт яна икки аскар Диденко ёнига югуриб келди ва улар тўрт киши бўлиб сартларнинг ҳужумларини қайтариб туришди.

Баракнинг бошқа бир жойида мерган Купенко ёлғиз ўзи мудофаада турди. Унинг омади келиб, биронта ҳам жароҳат олмади. Лекин кўз ўнгида ёнида ухлаб ётган ўртоғи сўйилганини кўрди...

Бир маҳал сартлар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскарлар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Байроқни подпоручик Карселадзе олди.

Аскарлар сартларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қуроллар билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозонишолмади. Тез вақт ичида уларни Дўнг кишлоғига ҳайдашди. Фақат патронлар ва отлар етишмаганлиги сартларни тўла қирилиб кетишдан сақлади.

Жанг майдонида 15 сартнинг ўлиги қолди. Лекин кўп ўликлар ва ярадорларни улар ўзлари билан олиб кетишиб, кишлоқларга яширишди.

Подпоручик Глуздовский кундузи соқчилар занжирининг ўнг қанотига бориб, кўпчиликни ҳайратга сол-

ган воқеанинг гувоҳи бўлди. Бир ярадор сарт аскарни қўли билан имлаб чақирибди. У боравермагач, ярадор чўкинибди. Шундан сўнг уни яраланган насроний деб ўйлаб, ўқланган милтиғини тайёрлаб, ярадор олдига борибди. Аскар яқинлашганда сарт сапчиб туриб, унга пичоқ билан ташланибди. Аскар чап бериб, хийлакор сартни отиб ташлабди.

ГУБЕРНАТОР ҚАМЧИН ҲИНАТАДИ

Еникеев эшон ғазавотни кундузи эмас, кечаси эълон қилса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун Тожиқ қишлоғига кечқурун кичик отряд билан бориб, одамларни тўпланаётган жойларида таркатиб юбормоқчи бўлди.

У ўн беш кишидан иборат яхши қуроолланмаган отряди билан йўлга чиққанида кеч соат етти эди, Тожиқ қишлоғига соат тўққизларда етиб боришди. Аммо отряд кечикди. Бу пайтда эшон бошлиқ оломон Андижонга жўнаб кетганди. Еникеев яхши қуроолланмаган йигитлари билан эшоннинг кетидан қувишга журъат этмади. Ҳарқалай, унинг кўнгли хотиржам эди, юборган одамим Андижонга етиб борган, у ерда эшонга муносиб зарба беришса керак, деб ўйлаётганди.

Ноиб йигитлари билан сув сепгандек жим-жит бўлиб қолган Тожиқ қишлоғида тунади. Эрталаб эшоннинг уйига бориб дарвозасини қоқди. Лекин дарвоза берк, уни ҳеч ким очай демасди. Шундан кейин ноиб узун нарвон топдириб, йигитларига пахса девордан ошиб ўтишни буюрди. Миршаблар буйруқни бажаришди. Эшоннинг уйда хизматкорлар, беморлар бор, оила аъзолари эса йўқ эди. Еникеев хизматкорлардан бирини сўроқ қилди.

— Эшон қани?

— Кеча кечқурун Андижонга кетганича қайтгани йўқ.

— Хотинлари, болалари-чи?

— Тунда Бобохуросондаги қариндошлариникига қочишди.

Еникеев тўрт миршабни Бобохуросонга юборди. Ўзи даҳлизга ўтириб Бряннов номига яна бир рапорт ёзиб, унда Муҳаммадали халфа Андижонга юриш бошлаганлигини, оила аъзолари уйдан қочганлигини, уларни ушлаш бўйича тадбирлар белгиланганлигини, ҳозир кичик отряди билан эшон кўрғонини ишғол қилиб тур-

ганлигини маълум қилди. Рапортни миршаблардан бирининг кўлига бериб, дарҳол Марғилонга етказишни буюрди.

Тушга яқин миршаблар эшоннинг онаси, тўрт хотинини болалари билан ҳайдаб келишди.

Кеча Марғилонга кетган йигитнинг омади келиб, уезд бошлиғининг олдига эсон-омон етиб борди. Полковник Бряннов рапорт билан танишгач, уни дарҳол вилоят ҳарбий губернатори генерал Повало Швейковскийга олиб борди.

Бу пайтда генерал ховлисида «Ўкситилган қизалоқ» болалар опереттасининг репетицияси бўлаётган эди. Генералнинг ўзи кичкинтой артистларга бош-қош эди. Сабаби, оперетта кўшиқларини ҳавасманд шоир бўлган унинг ўзи ёзган, мусиқасини батальон капельмейстери турли хил энг янги оперетта куйлари асосида басталаганди.

Бряннов ховлига кириб келганда Янги Марғилонда яшайдиган оврупалик зиёлиларнинг болалари ўз куплетларини зўр иштиёқ билан куйлашаётган, генерал уларни завқ билан кузатиб турганди. Унинг аллақандай ғазавот ҳақидаги гап-сўзлар билан бошини оғритишга вақти йўқ эди.

— Эшитаман,— деди у Брянновга эътиборсизлик билан назар ташлаб.

Бряннов кўлидаги рапортни генералга узатди.

— Еникеев рапорт ёзиб юборибди, мингтепалик эшон ғазавот эълон қилмоқчи эмиш.

Генерал рапортга эриниб кўз ташлар экан:

— Ҳамиша ваҳима қилишади, пашшадан фил ясашади,— деди.

Еникеев рапорти охирида Марғилондан казакларни ёрдамга юборишни сўраганди.

— Майли, бир взвод казак билан Мингтепага боринг-чи,— деди генерал полковникка.

Гарчи рапортда эшоннинг Андижонга ҳужум қилиши кутиляпти, дейилган бўлса ҳам генерал Андижон уезди бошлиғини юзага келаётган хавфдан хабардор қилиш тўғрисида ҳеч қандай кўрсатма бермади.

Бу пайтда кеч соат тўққиз эди. Соат 11 да чопар даҳлиздан қоровулхонага юборилди, малай губернатор уйининг эшигини беркитди. Повало Швейковский дам олиш учун кириб кетаётиб, бирон бир телеграмма ёки кутилмаган хабар бўлиб қолса, мени уйғотинглар, деб ҳеч қимни огоҳлантирмади.

Кечкурун соат 11 дан 15 минут ўтганда чопарлардан бири — оддий аскар Кривой 82-ракам-ли телеграммани қабул қилади. Бу Ўшдан подполковник Зайцев юборган телеграмма бўлиб, унда га-лаён бўлаётганлиги айтилган, агар зарур бўлиб қол-са, ярим рота жангчи олишга рухсат берилиши сўралганди.

Лекин чопар ҳарбий губернатор эшиги қўнғироғини босишга журъат этмади. Сабаби, даҳлиздаги стол устида ётган икки телеграммани эрталаб келтирганида, малай уни, генерални уйғотиш мумкин эмас, деб огоҳ-лантирган эди. Кривой 82-телеграммани коровулхона-да қолдирди, у 18 май эрталаб соат 8 да чопарлар смена алмашганида ҳам шу ерда ётарди.

Эрталаб соат 9 га яқин губернатор уйига подпору-чик Мирошниченко келди. У полковник Бряновнинг илтимосига биноан капитан Еникеевнинг иккинчи ра-портини олиб келди.

Мирошниченко келганида губернатор ухлаб ётарди, уни уйғотишди. Соат ўнга яқин телеграфга қандайдир телеграмма юборилди. Телеграф, эҳтимол бузуқлиги сабабидир, бу телеграммани қабул қилмади.

Генерал Повало Швийковский Еникеев хабарини хотиржам қабул қилди, ҳеч кимни чақиртирмади ҳам.

Соат ўн иккида генералга Андижон ҳарбий лагери-га ҳужум бўлганлиги тўғрисидаги телеграммани бе-ришди. Шундан кейингина у: «Ия, иш жиддий-ку», деди ва кўрсатмалар бера бошлади.

Эртаси эрталаб Повало Швийковский ўн уч нафар отлик казакни олиб Андижонга йўл олди. Йўлда учра-ган одамни ушлаб: «Сеники ишан, да?.. Ах, сволоч, почему нам заранее не сообщили о газавате?!» деб сўроққа тутиб, камчин билан савалаб борди.

Андижонга келиб, у дастлаб ҳарбий лагерини кўздан кечиргач, янада дарғазаб бўлди. Отига шитоб билан миниб, исёнчилар қамалган қалъага борди. Генерал тунги тўқнашувда йигирма ҳарбий ҳалок бўлганлиги, ўнлаб аскарлар яраланганлиги учунгина эмас, балки бу фожиа туфайли ўзининг тагига сув қуйилиши аниқ-лигини сезганлиги сабабли ҳам дарғазаб бўлаётганди. Қалъага боргач, камераларга кириб, айблари ҳали терговчилар томонидан аниқланмаган кишиларни на-ғалли этиги билан чарчагунча тепди, қалъани дод-вой товушлари тутиб кетди. Бу қалтак зарбидан икки киши ўлди, тирик қолганлари эса синган коворғалари оғри-

гидан белларини тутолмай, уч-тўрт кунгача букчайган ҳолатда ётдилар.

ЭЛАТИЯ ТОМОНЛАРИДА

Андижон кўзғолони пайтида учта соткин чиққан, шулардан бири ўшлик қирғиз, собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасановдир.

Бу одам 17 май куни соат бирда Ўш уезди бошлиғи подполковник Зайцевнинг уйига келиб, ариқ оқсоқол, татар йигит Иброҳим Чанишев таржимонлигида шундай дейди: «Мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа ҳар куни уйда юзлаб одамларга текин овқат бериб, ўз обрў-эътиборини оширяпти. Раислар ҳам унинг хизматида, қаерга боришса эшонни макташади. Бугун халқ ўртасида гап тарқатишди, эшоннинг уйда халфалар, раислар, яна бошқа амалдорлар иштирокида махфий кенгаш бўлиб, унда ғазавот эълон қилиш тўғрисида қарор қилинганмиш».

Подполковник Зайцев Қорабек Ҳасановнинг ахборотини эшитгач, Ўшнинг катта оқсоқолига бу мишмишнинг қай даражада рост-ёлғонлигини текширишни, шу пайтда Ўшда бўлган Науқат бўлиси бошлиғига эшоннинг қирғиз муридлари кўп бўлган Қирқкўл кишлоғига дарҳол боришни буюрди.

Оқшом соат олтида Зайцев ҳузурига яна Қорабек Ҳасанов келиб, ғазавот ҳақидаги шов-шув кучаётганлигини, Умарбек додхоҳ бу ҳақда эшондан хат олганлигини маълум қилди. Ирисмат деган қирғиз келиб, чойхонада Муҳаммадали халфа ҳамманинг оғзидалигини, у ўрисларнинг биринчи душманига айланганлигини, ажойиб оқ отда урушажагини гапиришаётганлигини айтди. Чанишевнинг таниши, Япалоқ кишлоғилик қирғиз Эшмуҳаммад Қувашбоев ғазавотда қатнашмоқчи бўлган Япалоқ кишлоғилик беш-олти кишининг исм-шарифини маълум қилди.

Шу муносабат билан Зайцев ҳарбий топографларнинг суратга олиш бўлими бошлиғи олдига бориб, уларни ишлаётган жойларингда эҳтиёт бўлинглар, деб огоҳлантирди, сўнгра 4-мунтазам батальон командирига мурожаат этиб, далада ишлаётган топографларга қурол беришни илтимос қилди, тревога бўлса, қайси рота шаҳарда қайси жойни эгаллаши кераклигини билладими, деб сўради.

Кечкурун соат 9 да подполковник Зайцев хузурига Окбурун бўлиси катта оқсоқоли, Япалоқ ва Тулейкент қишлоқлари оқсоқоллари келишиб, эшоннинг одамлари Наукат тоғида ва Октерак қишлоғида тўпланажакларини, шу ерда байроқ тайёрланаётганлигини маълум қилишди.

Зайцев қўзғолончиларни тўпланаётган жойларида ушлаш учун олти миршаб, 4-батальоннинг тўрт аскарари ва бир офицери билан кечкурун соат 11 да Октеракка жўнаб кетди. Ҳарбий бошлиқ билан маслаҳатлашиб, шаҳарни мудофаа қилиш бўйича тадбирлар белгилади.

Йўлда Зайцев қишлоқлар ва овуллардан ўтиб бораётиб, биронта ҳам эркак учрамаётганлигига эътибор берди. Шундан сездики, ҳақиқатда қўзғолонга тайёргарлик бор экан.

Ҳарбий отряд 18 май саҳарда Октеракка етиб келиб, Муҳаммадали халфа қурдирган масжидни ўради. Лекин бу ерда одам кўп эмасди; масжид имоми, яна йигирмага яқин одам бор эди. Зайцев масжидни бузишни буюрди.

Дарҳол етиб келган бўлис бошлиғи ихтиёрида тўрт миршабни қолдириб, Қирққўлда тартиб ўрнатишни, масжиддаги кенгашда қатнашиб, яйловларидаги ўтовларига қочиб кетган кишиларнинг ҳаммасини ушлаб, камашни буюрди.

Андижон лагерига ҳужум бўлганлиги ҳақида 18 май куни соат 2 да хабар олинганча, Зайцев Ушнинг кўчалари ва бозорларини айланиб чиқди, кечаси навбатчилик қиладиган ҳарбийларни кўпайтирди.

Кейин аниқланишича, эшон Умарбек додхоҳга мактуб юборганидан сўнг раислар ва эшоннинг бошқа яқин кишилари Октеракдаги масжидга 300 нафарга яқин қирғизни тўплашади. Одамларда ўқли қуроқлар йўқ эди, сўйил, чўқмор, болта, паншаха билан жанг қилиш мўлжалланаётганди. Кўпчилик бош кийимлари остига эшон бериб юборган, киши ҳалок бўлса шаҳид кетишининг белгиси бўлган мисвоқ қистириб олишган эди.

Ҳамма қўзғолончилар тўпланадиган сўнгги манзил қилиб Ушдан ўн икки чақирим олисдаги Томчибулоқ белгиланган эди. Бу ерга Умарбек додхоҳнинг ўзи, Мирза Соттибой Мулла Раҳимбой ўғли одамлари билан, Япалоқ қишлоғи кишилари, Октеракка бориб улгурмаган бошқа бир қатор қишлоқларнинг кишилари ҳам келиши кутилаётганди. Кечаси Томчибулоққа биринчи бўлиб қирққўлликлар ва октеракликлар етиб ке-

лишди. Одамлар секин-аста кўпая бошлади. Шу пайт Тошмат элликбоши пайдо бўлиб, қишлоққа Зайцев келганлигини айтди. Одамлар сир ошкор бўлганлигини биллиб, ўша заҳоти уй-уйларига таркаб кетишди.

Эртаси кун водийнинг ҳамма жойида бўлганидек, Ўшда ҳам кўзғолон қатнашчиларини тутиб, қамокқа олиш бошланди. 18 майдан 3 июнгача бўлган муддатнинг ўзида Ўш уездида 121 киши қамокқа олинди.

Ўшлик кўзғолончиларга бошчилик қилиши керак бўлган Умарбек додхоҳ Бекмурод ўғли асли науқатлик, лекин Ўшда яшайдиган, ёши олтмишдан ошган, Қирққўлда, Қўрғончада ер-сувлари бўлган бадавлат одам эди. У илгари Худоёрхон кўлида хизмат қилган, руслар келганидан сўнг эса бир неча йил бўлиб бошлиғи бўлиб ишлаганди. Бу одам кўзғолон бошланадиган кун Ўшда ҳарбийлар ҳаракатга келиб қолганлигидан сир ошкор бўлганлигини сезиб, Томчибулоққа бормади. У ерга бошқа бир одамни юбориб, сир ошкор бўлибди, одамлар тарқалишсин, деб буюрди.

Эртаси Умарбек додхоҳни биринчилар қаторида ушлаб қамашди. Уни ҳарбий дала суди бир умрлик қаторгага ҳукм қилди. Сургунга жўнатилганидан сўнг кўп ўтмай эса қариндошлари додхоҳнинг вафот этганлиги ҳақида хабар олишди.

* * *

Кугарт вилоятида Чибил юборган қирғиз йигитлар кечаси ўрмончи Лаврентьевнинг уйига бориб, эшигини тақиллатишди. Лаврентьев ичкаридан туриб деди:

— Кимсизлар, менда нима ишларинг бор?

— Эшикни очинг, сизга ноибдан мактуб келтирдик.

Лаврентьев эшикни очди. Қирғизлар унинг ёқасидан ушлаб, чеккага судрашди-да, пичоқлаб ўлдиришди.

Бундан хабар топган ўрмончининг хотини пахса девордан ошиб, далага қочди. Қирғизлар аёлни анча излаб топишолмагач, уйини талашди. Ўрмончининг хотини далада бир суткача ўсган ўтлар ичида яширишиб ётиб тирик қолди.

Эрталаб Қорақўлда турган казакларга кўзғолон ҳақида хабар келган бўлса керак, озиқ-овқатларини қишлоқ оқсоқолиникида қолдириб, шошиб Андижонга жўнаб кетишди. Буни кўрган қирғизлар уларнинг озиқ-овқатларини ўтовларига ташиб кетишди. Лекин шу вақт собиқ бўлиб бошлиғи Хушвақт овулга йигитини юбориб, қирғизлар олган нарсаларини жойига келти-

риб кўйишсин, акс ҳолда казаклар қайтиб келишса, ҳаммасини битта кўймай отиб ташлашади, деб огоҳландирди. Шундан кейин қирғизлар олган озиқ-овқатларининг деярли ҳаммасини жойига келтириб кўйишди.

* * *

Кўзғолонни фақат Андижон, Марғилон ва Ўш уездлари халқи эмас, Наманган уезди, Еттисув вилояти халқи ҳам кўллаб-қувватлади. Авлиёотадаги ҳаракатга Шодибек халфа исмли эшон бошчилик қилди. У тўплаган юздан ортиқ одамлар довлар қордан бироз тозалангач, Андижонга томон ҳаракат қилди. Наманган ва Андижондан уларга томон юрган ҳарбийлар орадан беш кун ўтгач, Шодибек халфани 23 нафар шериги билан ушлашди.

Наманганда уезд бошлиғининг ўринбосари Бушен бошлиқ ҳарбийлар яширин равишда тоғ сўқмоқларини кезиб, бир неча овулни тинтув қилишди ва 29 нафар кўзғолончини, шулар қатори тўрт бошлиғини ҳам ушлашди. Уларнинг ёнидан ғазавот бошлаш тўғрисидаги Мурожаатнома ва Мухаммадали халфанинг хати, шунингдек мусулмон давлати тузилажаги, унинг пойтахти этиб Наманган шаҳри танланганлиги ҳақидаги мурожаатнома ҳам чиқди.

Шу кунларда Пржевальск ва Бишкек уездларида, Сирдарё вилоятининг Ховост темир йўл бекатида ҳам миршаблар билан маҳаллий аҳоли ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлди.

Кўзғолончиларни ушлаб қамаш 18 май саҳардаёқ бошланиб, август ойигача — оқ подшо кўзғолоннинг асосий ташкилотчиларидан бўлак қатнашчиларини ушлаб қамашни тўхтатиш ҳақида махсус кўрсатма бергунга қадар давом этди. Дастлабки кунда ярадор бўлиб лагерь атрофида қолиб кетганлар, отлиқ ҳарбийлар таъкиб қилишидан кўркиб, ариқлар ичига, деворлар ортига яширинган кишилар ушланди, уларнинг аксарияти қонга беланган эдилар. Кейин одамларни шаҳардаги маҳаллалардан, атрофдаги қишлоқлардан тутиб кела бошлашди.

СУЛТОН ЭЛЧИСИНИ ИЗЛАБ

Андижон кўзғолонидан кейин чор маъмурлари Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлини излаб топиш учун

каттик ҳаракат қилишди. Уни Фарғонада Шароф Саидқарвон ўғли дилижонда олиб юрган эди. Бу одамни дарҳол излаб топиб ҳибсга олишди. Водийда ким билан мулоқотда бўлган бўлса, ҳаммасини ушлашди. Шундан кейин унинг Абдужалил Исҳоқовнинг номига ёзилган Хитой паспорти билан Мингйўл деган жойдаги чегара пости орқали Қашғарга ўтиб кетганлиги аниқланди.

Уни ушлаш ҳақида Россиянинг Қашғардаги консулхонасига махфий топширик берилди. Лекин консулхона ходимларининг бу одамни излаб топиш йўлидаги ҳаракатлари зое кетди.

1898 йил 7 ноябрда Марвдан Тошкентга телеграмма келди. Унда Абдужалил Халилов деган турк фуқароси ушланиб, қўл-оёғига кишан солиниб, Тошкентга жўнатилганлиги айтилганди. Туркистон ҳарбий округи бош штабида, шояд хавфли жиноятчи қўлга тушган бўлса, деб суюнишди. Лекин уларнинг қувончи қўлга бормади. Марвда қўлга тушган турк фуқароси Абдужалил Мирсодик Қори ўғли эканлиги исботланмади, терговчилар ишни ёпишди.

Хўш, Турк султонининг фармони ва совғаларини Муҳаммадали халфага келтириб берган Абдужалил Мирсодик Қори ўғли ким эди? У асли андижонлик бўлган, ёшлигида Маккага кетиб, чет элда кўп йиллар яшаб, Туркия фуқаролигини қабул қилган одам эди. Уч йил бурун у Истамбулда Шайх Муҳаммад деган кишига қарашли қаландархонада яшаган, ундан Ҳиндистонга, кейин Еркент, Хитой, Қашғар орқали Еттисув вилоятига келган, Тошкентда бўлган. Ва ниҳоят, 1895-96 йилларнинг кишида Андижонга келади. Шунда Абдужалил «мўйи муборақ» — Муҳаммад пайғамбар соқолининг тукларидан олиб келибди, деган овоза тарқалади. Халқ бу табаррук мўйни кўргани унинг ҳузурига бора бошлайди.

Шу орада Абдужалил Андижон уезди маъмурияти ўзи ҳақида маълумот йиғаетганлигини эшитиб қолиб, Марғилон уездига ўтади. Қува ва Шахрихон шаҳарларида маълум вақт яшаб, ҳожихоналар ташкил этади. Кейин яна йўқ бўлиб қолади.

1898 йилнинг кишида у яна водийда пайдо бўлиб, Кўқон, Марғилон, Кувага келади ва кўзғолон арафасида Шахрихонда яшайди.

Муҳаммадали халфа ғазавот эълон қилишга астойдил киришган пайтда андижонлик Алибек додхоҳ русларнинг ҳарбий қудрати юксаклигини, тўпсиз ва мил-

тиксиз кўзғолон мағлубиятга учраши мумкинлигини айтиб, уни бу ниятидан қайтармоқчи бўлади. Шунда эшон унинг бу фикрига жавобан: «Бу худонинг ва султоннинг хоҳиш-иродаси», дейди. Кўзғолон муваффақиятсизликка учраб, тоққа қочишаётганда ёнида саноклигина қолган шерикларининг таънасига жавобан: «Мен султоннинг хоҳишига биноан иш қилдим. У киши мусулмонларнинг сардори, Пайғамбаримизнинг ноиб саналадилар, шу боисдан буйруқларини бажармаслигим ҳеч мумкин эмас эди,— дейди.— Қуръон ичида сақланаётган султон юборган ёрлиқни чор маъмурларига кўрсатсак, бизни жавобгарликдан озод қилишади». Бу нодонлик эди, албатта.

Эшон кўлга тушгач, Субҳонқул Араббой ўглини топишни қаттиқ илтимос қилади. Сабаби, султон фармони шу одамда эди.

Терговчи эшондан:

— Наҳотки, султон сиздай кичик бир одамга фармон ва тўн юборганлигига ишонган бўлсангиз?— деб сўрайди.

— Тўла ишонган эдим.

Султон фармонини рус тилига Туркистон маҳаллий рўзномасининг муҳаррири, статс-маслаҳатчи Остроумов таржима қилади. Кейин бу одам чор амалдорларига фармон хусусидаги шахсий фикр-мулоҳазаларини билдиради. Фарғона ҳарбий губернатори Чайковский Остроумов фикр-мулоҳазалари асосида Марғилон уезди бошлиғига мактуб йўллаб, топширик беради.

«Махфий»

Марғилон уезди бошлиғига ¹

24 июнь 1898 йил

1202-сон

Туркистон маҳаллий рўзномасининг муҳаррири статс-маслаҳатчиси Остроумов мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғлидан олинган султон фармонини таржима қилиб, бизга топшириш чоғида қуйидагиларни маълум қилди:

1) Фармон ёзилган қоғоз — Кўконда тайёрланган маҳаллий қоғоз, ёзув ҳам туркистонликлар ёзувидир. Шундай тахмин туғилияптики, Истамбулда Туркистон қоғозидан тайёрланган, Туркистон мусулмонлари учун

¹ ҲЭМДА, 23-фонд, 1-рўйхат, 813-нш, 16-бет.

махсус мўлжалланган бланкалар сотилмасмикан ёки эҳтимол, сўнгги ғалаён раҳбарлари султон вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган махсус клишега эга бўлган ва ўзлари тайёрлаган гувоҳномаларга у билан ҳужжат тусини бериб, халқ орасида тарқатган бўлишлари мумкин.

2) Унга етиб келган айрим гап-сўзларга қараганда, бир нечта мусулмонлардан олинган шундай варақаларга маҳаллий маъмурларнинг русча муҳри қўйилган экан.

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб, ўлка бошлиғи, шу йил 12 июндаги 217-рақамли мактубида менга шуни аниқлашни топширадики, шундай қоғозлар кўзғолоннинг бошқа иштирокчиларидан ҳам топилмадимикан ва агар топилган бўлса, эшондан олинган фармон билан солиштириб кўриш учун юбориш, бундан ташқари бу қоғозларга маҳаллий бўлис бошлиқларининг русча муҳри қўйилганми ёки йўқлигини яхшилаб аниқлаш лозим.

Шуларни маълум қиларканман, Сиз жаноби олийларидан қуйидаги фактни аниқлашни сўрайман: кўзғолон қатнашчиларининг биронтасидан юқоридаги сингари қоғозлар, айниқса бўлис бошлиқлари ёки бошқа маҳаллий мансабдор шахсларнинг муҳрлари босилганлари топилмаганми? Агар топилган бўлса, бу қоғозларни ўлка бошлиғига юбориш учун менга етказишингизни сўрайман.

Генерал-майор Чайковский»

Султон фармони Россиянинг Қашғардаги консулига, ислом дунёсининг билимдонларидан саналган Петровскийга юборилади. У 1898 йил 3 ноябрда Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи номига юборилган 747-мактубида шундай фикр билдирган: ¹

1) Бу султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни сўфизм таълимоти бўйича, ўзини кутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир; 2) Ҳужжат шубҳасиз сохта, сабаби, султон пайғамбар ноиби сифатида сўфизмда бўлолмайди, чунки сўфизм билан муроса қилинади, лекин тан олинмайди; 3) Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (муршиддан) хати-иршод олган бўлиши мум-

¹ М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург. 1906 й. 465-бет.

кин эмас; 4) Бундай хати-иршодни султон эмас, Туркиянинг шайхулисломи олган бўлишига ишониш мумкин; 5) Султон ёркентлик эшон Зиёвуддиннинг муриди бўлиши мумкин эмас; 6) Еркентда Зиёвуддин деган эшон ҳеч қачон бўлган эмас ва ҳозир ҳам йўқ.

Чор маъмурларини бу жавоб ҳам қаноатлантирмади. Россия ҳарбий вазирлигидаги амалдорлар фармон ҳақиқатда Турк султониға тегишлими ёки йўқми, деган саволға аниқлик киритиш учун Россия ташқи ишлар вазирлигиға мурожаат қилдилар. Ташқи ишлар вазирлиги эса шу хусусда Россиянинг Истамбулдаги элчисига махфий топшириқ берди. Орадан етти ой ўтгандан кейин элчидан жавоб мактуби олинди. Ташқи ишлар вазири бу мактубни қисқача илова хати билан ҳарбий вазир А. Н. Куропаткинға юборди.

«Махфий»¹

**Ташқи ишлар вазирлиги
14 февраль 1899 йил
81-сон**

Муҳтарам жаноби олийлари Алексей Николаевич! Ўтган йил 14 июлдаги № 2764 мактубингиз билан султон вензели (исм-шарифининг бош ҳарфлари) туширилган, форс тилида ёзилган, қатл этилган мингтепалик Муҳаммадали эшоннинг Куръони ичидан чиққан ҳужжат нима эканлигини тушунтиришда ёрдам беришимизни сўраб мурожаат қилган эдингиз.

Қуйида Сизға жўнатилаётган, бизнинг Истамбулдаги элчимиз шу йил 4 февралда юборган 24-махфий мактубининг иккинчи нусхаси билан танишиб, Зиновьев юкоридаги ҳужжатнинг пайдо бўлиши ва моҳиятини билишға ва шунингдек ҳужжатға муҳри босилган Муҳаммад Зиёвуддиннинг шахсини аниқлашға муваффақ бўлибди, деган фикрга келасиз, деб умид қиламан.

Муҳтарам жаноб олийлари, Сизға ҳурмат-иззатим ва садоқатимға аминлигингизға ишонаман.

**Россиянинг Истамбулдаги элчисининг 1899 йил
4 февралдаги 24-махфий мактуби**

18 июлдаги 478-махфий мактубингизда Сиз жаноб олийлари қатл этилган мингтепалик эшон Муҳаммадалиға қарашли бўлган, форс тилида ёзилган ҳужжатни

¹ Москва, МДХТА. 400-фонд, 1-рўйхат, 2180-иш, 9-бет.

жўнатганлигингизни маълум қилиб, шу ҳужжатнинг моҳиятини изоҳлаб беришни сўраган эдингиз.

Мен текширув ўтказиш тўғрисида берган топширигим натижаси ҳақида Сизни хабардор қилишни бурчим ҳисоблайман.

Бу ҳужжатга иккита муҳр босилган. Уларнинг бирида «Муҳаммад Зиёвуддин» деган ном ва «Қашғарий» деган таҳаллус бор. Иккинчи муҳрда фақат «Муҳаммад» деган номни ўқиш мумкин.

Истамбулдаги ўзбекларнинг тақияси (дарвешлар жамоаси) шайхининг исм-шарифи Муҳаммад Зиёвуддиндир. Гарчи, мен бу шахс муҳри нусхасини қўлга киритишга ҳали муваффақ бўлмаган бўлсам ҳам, шунга қарамасдан, назаримда, ҳеч шак-шубҳа йўқки, бу Муҳаммадали ҳужжатига муҳр босган, эҳтимолки, ушбу ҳужжатнинг муаллифи бўлган шахсдир. У Ўрта Осиё хонликларидан келиб қолган кишилар орасида катта ҳурматга эга ва афтидан, султон саройи билан алоқаси бор.

Ҳужжатнинг аҳамиятига келсак, ноёблиги боис, аҳамиятини уни тайёрлашда иштирок этган шахслар ёрдамидагина аниқлаш мумкинки, бу кишилар билан яқинлашиш ва уларнинг ишончини қозониш осон иш эмас, ҳар ҳолда, мен ушбу вазифани топширган кишилар бунга муваффақ бўлишолмади.

Ҳужжатда Муҳаммад пайғамбардан Қуръони ичидан ушбу ҳужжат чиққан мингтепалик Муҳаммадалигача давом этган меросийлик (нисбат) баён қилинади. Бунда шу ҳолат эътиборни тортадики, меросийлик, ҳужжатга биноан шайх Муҳаммад Зиёвуддин Еркентийдан, бу одам тахмин қилганимиздек Истамбулдаги ўзбек тақиясининг шайхи бўлиши керак, ҳозир ҳукмронлик қилаётган султон Абдулҳамидга ва ундан мингтепалик Муҳаммадалига ўтган. Бундай талқин, менимча, султоннинг мусулмонлар назаридаги нуфузига мос келмайди. Султон халифа сифатида диний лавозимни ўзидан аввал ўтган халифадан мерос қилиб олган ва менимча, агар тилга олинган ҳужжат султоннинг амри билан тайёрланган бўлса, унинг мусулмонлар кўз ўнгида обрў-эътиборини туширадиган бундай талқинга рози бўлиши жуда даргумон туюлади.

Бу ҳолат мени ушбу ҳужжатга султоннинг даҳли йўқ ва у буткул номи юкорида зикр қилинган шайх Муҳаммад Зиёвуддин томонидан тўқилган, деб тахмин қилишга ундайди.

Мабодо бу хусусда қўшимча маълумотга эга бўлсам, мен дарҳол Сиз жаноб олийларига маълум қиламан».

Андижон кўзғолонидан сўнг Россия ҳарбий вазирлиги Туркистон Бош ҳарбий губернатори, Туркистон ҳарбий округи Бош прокурори, Туркистон ҳарбий округи Бош штаби бошлиғи, Фарғона вилоятидаги уезд бошлиқлари ва Андижон горнизони бошлиғидан воқеа ҳақида ҳисобот ёзиб, унда нуқтан назарларини баён этишни талаб қилган эди. Бу ҳисоботларда Муҳаммадали халфанинг терговда ва халққа хитобномасида айтилган даъволарга ҳеч қандай муносабат билдирилмаганлиги ҳолда, ўлкани бошқариш бўйича қилинган 1886 йилдаги нотўғри ислоҳот, мусулмон мутаассиблиги, масжид, мадрасалар устидан дуруст назорат йўқлиги, маҳаллий кишилар орасидан етишиб чиқаётган саводли, обрў-эътиборли кишилар ортидан махфий кузатувчилар қўйиш учун маблағ етишмаслиги ва чет эл, жумладан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири, ўлкани руслаштириш секин суръатлар билан бораётганлиги каби бир қатор сабаблар рўқач қилинади.

Масалан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири ҳақида қарийб барча ҳисоботларда ёзилган-ку, лекин бу фикрни исботловчи асосли далиллар келтирилмаган. Тўғри, Абдужалил Мирсодик Қори ўғли Фарғонада ғалаён кўтариш учун Туркиядан юборилган жосус бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Сабаби, Туркия билан Россиянинг ўша пайтдаги ва ундан аввалги муносабатларини ҳам дўстона муносабатлар эди, деб бўлмасди. Россия ўз ҳудудларини қўшни мусулмон мамлакатларини босиб олиш ҳисобига кенгайтираётганлиги, сўзсиз, Туркия ҳукуматини ташвишлантирарди. Бунинг устига ўша пайтда Туркия Юнонистон билан урушда ғалаба қозониб, мусулмон оламида унинг обрў-эътибори бир мунча ўсган эди. Бундай шароитда Россиянинг «Янги ерлари»да ички ғалаёнларни келтириб чиқарадиган имкониятлардан усталик билан фойдаланиш Туркия манфаатларига хизмат қилар эди.

Аммо юқорида келтирилган махфий хатлар Андижон кўзғолонида чет эл давлатларининг қўли бор, деган даъвонинг асоссиз эканлигини маълум даражада исботлайди. Аслида Андижон кўзғолонида чет эл давлатларининг эмас, балки чет элда яшайдиган туркис-

тонликларнинг кўли бўлган, десак бирмунча тўғри фикр юритган бўламиз.

Хозир чет элларда асл ватани Туркистон бўлган миллионлаб кишилар яшайди. Улар юртимизда 130—140 йил мобайнида юз берган босқинчилик урушлари, бошқа ижтимоий алғов-далғовлар натижасида киндик қонлари тўкилган тупрокни тарк этган кишилар ва уларнинг авлод-аждодларидир.

Туркистонликлар ўз юртарини оммавий тарк этишни дастлаб бошлаган давр руслар Туркистонни истило қилган йилларга тўғри келади. Ўша даврларда кўпгина хамюртларимиз мустамлакачиларга таслим бўлишни, улар билан бир ҳавода нафас олишни истамай Шарқий Туркистон, Афғонистон, Туркия ва Саудия Арабистони каби мамлакатларга кетиб қолган эдилар. Уларнинг юрагида қасос ўти, ўз юртарига қайтиш ва уни озод ҳолда кўриш истаги яшарди. Бундай кишилар Туркияда ҳам кўп эди. Улар, шубҳасиз, Андижон воқеасидан бир йил аввал Муҳаммадали халфанинг Турк султони га мактуб ёзганлигини, эҳтимолки, унинг кофирларга қарши ғазавот эълон қилиш нияти борлигини ҳам билишган. Шу кишилар эшонни султон номидан мустамлакачиларга қарши гиж-гижлаб, ўзлари панада қолишни истаган бўлишлари мумкин.

Бу тахминни асли андижонлик бўлиб, кейин Туркияни ватан қилган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлининг кўзғолон бошлангач, Туркияга эмас, Қашғарга қочганлиги ҳам маълум даражада исботлайди. Чунки, Абдужалил кўзғолон мағлубиятга учраса, султон фармони чор маъмурлари кўлига тушиб, икки давлат ўртасида можарога айланиши мумкинлигини, бундай шароитда Туркия томони дарҳол уни ушлаб, чор маъмурлари кўлига топширишдан манфаатдор бўлишини билган.

Ҳарбий вақт қонунларига биноан Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони томонидан Ҳарбий судга берилган мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, Субҳонқул Араббой ўғли, Мулла Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли ва Фарғона вилоятининг бошқа кишилари иши бўйича

Айблов хулосаси¹

1898 йил 17 майда соат 12 билан 1 ўртасида Асака участка ноиби, капитан Еникеев хузурига Мингтепа

¹ ЎзМДА, 1-фонд, 31-рўйхат, 91-иш, 53-61-бетлар.

бўлиси бошлиғи келиб, ўз тасарруфидаги қишлоқлар, айниқса эшон Муҳаммадали халфа яшайдиган Мингтепа ва Тожик қишлоқлари бетинч эканлигини, ҳамма жойда «бугун бўлмаса, эртага» эшон газавот эълон қилажаги ҳақидаги, ҳаракат эҳтимолки, Андижон уездидан бошланиши ҳақида шов-шув гаплар бўлаётганлиги, баъзилар шу шов-шув натижасида буюмларини ерга кўмаётганлигини маълум қилди. Бўлис бошлиғи бу ахборотига қўшимча қилиб, шов-шувларни текшириш учун эшон олдига ўзи борганлигини, кейин қишлоқнинг ҳурматли кишиларини юборганлигини айтди. Икки гал ҳам эшон бундай ҳаракат қилиш мақсади ҳам, бунга маблағи ҳам йўқлигини, бундай иш учун одамлар ва қурол бўлиши кераклигини, у эса унисига ҳам, бунисига ҳам эга эмаслигини айтди. Бундан ташқари эшон бўлис бошлиғига бу тухмат эканлигини айтди. Бу гап кимдан чиққанлигини аниқлаш учун эшон ҳам, бўлис бошлиғи ҳам одамларни юборишди. Лекин бўлис бошлиғининг текшириши ҳам, эшон одамларининг суриштириши ҳам ҳеч бир натижа бермади, гарчи бу ҳақда 13 майдан бери гапирилаётган бўлса ҳам эшон ғалаёнида иштирок этсам, русларга эшоннинг мақсади маълум бўлиб қолиб, ҳарбий куч юборишади, деган кўрқув билан ўз буюмларини кўмган одамларни топишолмади.

Капитан Еникеев бу ҳақда Марғилон уезди бошлиғига хабар бераркан, шу кунгек Асакадан Тожик қишлоғига хабарни шахсан текшириш учун боражагини, бир взвод казак ёки эпчил ва садоқатли йигитлардан иборат миршаблар отрядини юборишни, наинки халққа танилган ва жуда катта ҳурматга эга бўлган эшоннинг уйи тинтув қилинадиган бўлса, маҳаллий кишиларга тўла ишониш қийинлигини қўшимча қилган эди. Шу пайтда (соат кундузи 2 га яқин) Марғилон уезди бошлиғи билан бир қаторда Андижон уезди бошлиғига ҳам хабар юборилган эди. Лекин бу хабар эгасига ўз вақтида етиб бормади (гарчи масофа олис эмас — 16 чакирим бўлса ҳам). Хабарни олиб бораётган йигит эшоннинг Мингтепа бўлиси бошлиғининг кетидан тушган кишилари томонидан ўлдирилган. Марғилонга (52 чакирим) хабар олиб борган йигит эса кеч соат 9 га яқин муваффақиятли етиб келди. Уезд бошлиғи ўша захоти хабарни ҳарбий губернаторга етказди. Шундан кейин Бряннов ўн казак билан Асакага йўл олди. Андижонга эса ҳарбий губернатор 18 май эрталаб, капитан Еникеевнинг иккинчи рапорти олинганидан кейин, эшон

Андижонга юриш бошланганлиги тўғрисида хабар юборди. Хукумат телеграфи бузилганди, шу бондан Андижонга хабар бузилган, лекин 18 май куни эрталаб Андижон шаҳар меъмори поручик Филиппшинин томонидан тузатилган темир йўл телеграфи орқали юборилди.

17 май соат бирга яқин, Уш уезди бошлиғи подполковник Зайцев хузурига собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасанов келиб, Уш уезди қирғизлари ўртасида исён кўтариш фикри пайдо бўлди, мингтепалик эшон тарафдорлари Ушга ҳужум қилиш учун ҳозирлик кўришяпти, деган гапни айтди. Тергов мобайнида тўпланган маълумотлар шуни кўрсатаптики, Иноятхон бошлиқ, ичкиликлик ва ёзёвонлик қирғизлардан, шунингдек маҳаллий сартлардан иборат алоҳида отряд Марғилонга ҳужум қилиши ҳам режалаштирилган, лекин бу ҳужум тасодифан юз бермаган.

Мингтепа бўлиси бошлиғидан ҳужумга тайёргарлик кўрилаётганлиги ҳақида ўз вақтида маълумот олинганлигига қарамай, бу ҳодиса юз берди. Капитан Еникеев юборган йигит ушланиб, кечаси (соат ўн бирдан ўтгач) ҳукумат ва темир йўл телеграфини узган исёнчилар томонидан ўлдирилди. Ҳарбий губернаторнинг эрталабки телеграммаси эса воқеанинг олдини ололмади.

Андижоннинг ўша машъум тунида — 17 майдан 18 майга ўтар кечаси 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-роталари лагерига кутилмаган ҳужум бўлди. Ҳужум ва унинг қайтарилиши тафсилоти Андижон горнизони бошлиғи 20 майда ёзган № 637 рапортда баён қилинган.

Икки ротада сафдан чиққанлар: икки унтер офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, оддий аскарлардан ўн тўққиз нафари оғир ярадор бўлди, булардан бири эртаси куни вафот этди, беш оддий аскар енгил яраланди.

21 ҳалок бўлган киши жасадини суд-тиббий кўриқдан ўтказиш ақтидан шу нарса равшан бўлдики, бу одамларнинг ҳаммаси ухлаб ётганларида, ҳатто уйғониш ва ўзини ҳимоя қилиш учун битта ҳамҳаракат қилмай ўлдирилганлар.

Жанр майдонида, Қуръон ўқиётганида ўлдирилган мулланинг жасади ёнидан Қуръон топилди. Унинг ичидан туркий тилда ёзилган мурожаатнома чиқди.

Бу мурожаатнома остига қуйидаги кишилар муҳр босган.

1) Мулла Аҳмад Ноиб Мулла Мирза ўғли.

- 2) Ботир мингбоши Нормат ўғли.
- 3) Хайитбой тўқсабо.
- 4) Мулла Қосим Амин... (уёғида мухри кўринмайди, Мулла Зиё ўғли бўлса керак).
- 5) Орзикулбой пансод.
- 6) Муҳаммад Иброҳим тўқсабо, икки мухр.
- 7) Мулла Ғоибназар Ортик ўғли.
- 8) Алибек додхоҳ.
- 9) Ғойибхожи Муҳаммад Мурод ўғли.
- 10) Соттибой Мирзо.
- 11) Зиёвуддин Махсум Муҳаммад Шариф ўғли.
- 12) Умарбек додхоҳ.

Чекинган маҳаллий кишилар турли томонга (кўпчилиги ўз қишлоғига) қочишди. Бу ерда отлик аскарларнинг йўқлиги, горнизон ва миршаблар миқдорининг озлиги жиноятчиларни қувлаш ва ушлаш имконини бермади. Бу иш бирмунча вақт ўтгач, атроф ёришиб, гуруҳ тарқаб, эшон қочганлиги маълум бўлганидан кейин амалга оширила бошланди.

Андижон уезди бошлиғи дарҳол эшон қай томонга қараб қочганлиги тўғрисидаги дастлабки маълумотларни йиғди ва уни изма-из қувиш ва ушлаш учун Избоскан участка ноиб штабс-капитан Оғабеков бошлиқ ўн оддий аскар ва икки кўнгиллини отлик жўнатди. Эртаси куни, 19 май, кеч соат 11 да бир нечта ҳамроҳи билан Қорадарёдан ўтган эшон Чорвоқ қишлоғидаги тошкўприк ёнида штабс-капитан Оғабеков йигитлари томонидан ушланди. Унинг қўлида қилич бор эди, эшоннинг ўзи эса тўппонча билан қуроолланганди, лекин ушланган пайтда йигитларнинг усталлиги туфайли бу қуролини ишлатолмади. Йигитлар қўлларини узатиб, эшон билан кўришгани бораётган одамдай бўлиб яқинлашдилар, эшон сўрашиш учун тўппончасини қўлига кистирганида уни ушлаб олдилар.

Кейин (23 майда) Султонобод ноиб йигитлари томонидан эшоннинг яқинларидан бири, унга Андижондан қочаётган пайтда ҳамроҳ бўлган Субхонқул Араббой ўғли ушланди. Ундаги тўрвадан эшонга дахлдор бўлган Қуръон чиқди, Қуръон ичида эса форс-араб тилида битилган, олтин суви билан хошияланиб, султоннинг вензели (исм-шарифининг бош ҳарфлари) туширилган ҳужжат чиқди. Уни таржима қилганда шу нарса равшан бўлдики, ҳазрат унвони Муҳаммаддан султон Абдулҳамидхонгача мерос бўлиб келаётганлигини баён қилиш билан бошланган бу ҳужжат қуйида-

ги сўзлар билан яқунланади: «Сўнггисидан (яъни султон Абдулхамидхондан) мингтепалик ҳазрат Муҳаммадалига ўтади, унинг зиммасига барча инсонларнинг улуғи Муҳаммад алайҳиссалом айтган «суннат»ларни (яъни Муҳаммад буюрган ишларни) сидқидилдан бажариш вазифаси юклатилган. Мабодо у, яъни Муҳаммадали халфа ўз бурчини сидқидилдан бажармаса, у ҳолда мақсадга эришолмайди», Хужжатга икки муҳр босилган, улардан бирида «Муҳаммад Зиёвуддин Қашгарий» сўзларини ўқиш мумкин, иккинчисидаги ёзувни коғозга яхши тушмаганлиги учун ўқиб бўлмади.

Субҳонкул билан бирга унинг икки ҳамроҳи — Мирза Ҳамдам Усмон ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли ҳам ушландилар. Уларнинг уччови ҳам оқ дўппида (эшоннинг гуруҳида эканликлари белгиси), уччовининг тўнида ҳам қон излари бор эди.

Эшон Муҳаммадали халфа шахси тергов мобайнида Андижон шаҳридаги ва атроф қишлоқлардаги маҳаллий миллатга мансуб 15 нафар ҳурматли киши ва савдогар ҳамда эшонни шахсан билган собиқ Асака ноиб, капитан Еникеев гувоҳлигида аниқланди.

Штабс-капитан Оғабеков 19 майдан 20 майга ўтар кечаси дастлаб сўроқ қилганида, Муҳаммадали халфа лагерга унинг раҳбарлигида хужум уюштирилганлигини инкор қилмаган ҳолда, худонинг иродаси билан ҳаракат қилдим, деб воқеанинг тафсилотини гапиришдан бош тортган эди. Бирок, 21 май эрталаб у ўша ноибга батафсил кўрсатма берди, бу қуйидагича эди: унинг авлодлари қашғарлик, ўзи Марғилон уезди, Мингтепа бўлисининг Тожик қишлоғида туғилган: ҳозир 45 ёшда, Мингтепа қишлоғида яшаган, у ерда тўрт хотини ва тўрт фарзанди (8 ёшдан 4 ёшгача) бор. Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқнинг ахлоқи қаттиқ бузила бошлади, шарият талабларидан чекиниш, ичкиликбозлик, бузуклик авжига чиқди ва оила асосларига путур етказилди.

Гарчи рус ҳукумати халққа юмшоқ ва инсонпарвар муносабатда бўлган бўлса ҳам, лекин айтилган вақтда Маккага ҳаж сафарига боришни тақиқлади, закот тўлаш бекор қилинди ва вақф муассасалари даромаддан маҳрум бўлдилар, оила асосида ахлоқийлик ва покликни қўллаб-қувватлашни таъминламади.

У мана шундан ташвишланиб, бир йил аввал дин ва ахлоқнинг ачинарли аҳволдалигини Турк султониغا ёзиб, ундан маслаҳат ва кўрсатма сўради. Шу йил

мусулмонларнинг рўза ойидан аввал унинг сўровига жавобан, ҳажга борган бир қашғарлик томонидан унга Турк султонидан мактуб келади. Бу мактубда султон шариат талаблари бажарилиши учун халққа таъсир кўрсатишни, у, яъни султон уни халифа (ўзининг ёрдамчиси) этиб тайинлашни ёзади, эски тўнини совға қилиб юборади. Султон эшонга яна бир мактуб юбориши керак эди. Биринчи мактуб унинг сўфиси, Марғилон уездининг Қудла бўлисидаги Қорақўрғон қишлоғилик Субҳонкул Араббой ўғлидан топилди. Ваъда қилинган иккинчи мактубни у султондан олмаган.

Ҳар куни унинг уйига бир неча юз нафар муриди тўпланарди, улардан баъзилари унинг уйда мунтазам яшарди, кўпчилиги вақтинчаликка келиб, алмашиб туришарди. Эшоннинг айтишича, ҳар йили у 10—15 кун рухий касалга чалинарди, бу пайтда хушини йўқотиб, нима гапираётганини ва нима қилаётганлигини билмай қоларди. 18 май олдидан ҳам у шундай касалга мубтало бўлган эди. 17 майдаги хуфтон намозидан кейин унинг миясига барча муридларини, улар қанча бўлганлигини билмайди, Андижон шаҳрига олиб бориб, ҳарбийларга хужум қилиш ва шаҳарни эгаллаш фикри келди. Бу фикрни у дарҳол амалга оширди ва ўз муридларини Марғилон уездининг Қудла бўлиси орқали ўтган йўл билан Андижонга бошлаб борди. Адирда, рус шаҳридан унча олис бўлмаган жойда улар намоз ўқишди. Кейин унинг одамлари аскарлар лагерига хужум қилишди, лекин аскарлар милтиқлардан ўк уза бошлагач, муридлари ҳар томонга қочиб кетишди. У эса ўзининг бир нечта одами билан тасодифан Куйганёрда пайдо бўлиб қолди. Куйганёрда Қорадарёдан ўтаётганда унинг ёнида 4 киши: «Қорақўрғон қишлоғилик Бўтабой ва Субҳонкул, кўқонлик Хожимат Кўкибой ўғли ва унинг — эшоннинг хизматкори (исмини билмайди) бор эди. Қорадарёдан ўтгандан кейин у ўзига келди ва қандай дахшатли жиноят қилганлигини тушунди. Шундан кейин у Наманган уезди ва Пойтахтдаги бошпана топиши мумкин бўлган аҳолиси зич қишлоқларга бориб, у ердагиларни маломатга қўймаслик учун, аҳолиси кам томонга, шимолга, тоққа қочди. Бу ерда шарққа бурилиб, охирида қаёққа боришини билмай, тоғ дараси томон юрди. У шу ерда, Чорвоқ қишлоғида 19 майдан 20 майга ўтар кечаси ушланди. У байроқ тайёрланганлигини, бу байроқ муридлари кўлига қандай тушиб қолганлигини билмайди. Дарво-

ке, у рухий касал эди, эҳтимолки, бу байроқни муридларидан биронтаси тайёрлагандир. У кофирларга қарши олдиндан газавот эълон қилмаган ва халқни урушга чақирмаган, лекин сўнги кунларда у рухий касал эди, ўз хатти-ҳаракатларига ҳисоб беролмай қолганди, эҳтимол шу пайтда атрофига тўпланган халққа шунга ўхшаш гап айтгандир, халқ эса, уй-уйига тарқаб, бу гапни ёйиб юборгандир.

Муҳаммадалининг яна айтишича, султонга хатни унинг уйда яшаган, шу йил баҳорда вафот этган қашғарлик Худойберди ёзган, эшон айтиб турган. Мактубни Истамбулга олиб кетган киши ҳам қашғарлик эди, у Макка сафарига йўл олган бўлиб, султон саройида таниши бор эди. Султон ёзган мактубни ва тўнни унга хатанглик қандайдир бир одам (хожи) келтириб берган, унинг номини билмайди. Эшон мактуб ҳам, эски тўн ҳам султонники эканлигига тўла ишонишини изҳор қилди ва ўша мактубда ўзи муносиб кўрилган «халиф» унвонига катта аҳамият беради. Бу билан ўзини халқда эътиқодни ва ахлоқий покликни сақлашга вакил қилинган одам ҳисоблайди.

Эшонга газавот ҳақидаги юқорида келтирилган хитобномани кўрсатишганда, у бу хитобномани ёзишда ва муҳр тўплашда иштирок этганлигини мутлақо инкор қилди, ҳатто бундай ҳужжат борлигини билмаганман, деди. Чорвоққа қочаётганида Субҳонқул, Бўтабой, Маҳкамбой ва номи эсида бўлмаган яна икки киши бирга бўлганлигини тасдиқларкан, эшон қўшимча қилиб айтдики, ичига Қуръон ва султон гувоҳномаси солинган тўрвани Субҳонқулга берган, у эса эшон қўлга тушган пайтда уларни олиб қочган.

Жияни, Муҳаммадсокининг ўғли, Мусулмонқул (13—14 ёшда) унинг тарбиясида бўлганлигини тасдиқлади, лекин уни хон қилиб кўтаришни ўйламаганман, деди. Афғонистон билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган.

Бирок Муҳаммадали эшоннинг бу изоҳи ишнинг тафсилоти эмас, балки гувоҳлар: Алибек додхоҳ Муҳаммадмуса Қорабола ўғли, Шербайдор пансод ва бошқаларнинг кўрсатмалари билан ҳам инкор қилинади: Уларнинг кўрсатмаларидан маълум бўляптики, эшон «газавот»ни ўйлаб, барча обрўли кишиларни бу ҳаракатда иштирок этишга кўндирган, кейин режасини амалга оширган.

Бир пайтнинг ўзиде Султанонод нояби капитан Домбровский томонидан ушланган Субҳонқул Араббой

Ўгли, Мирзаҳамдам Усмонбой ўгли ва Бўтабой Ғайнабой ўгли. Муҳаммадали эшоннинг кўрсатмаларидан кўришиб турибдики, Андижондан қочиш пайтида унга ҳамроҳлик қилишган, ундан Чорвоқда ажралишган ва (юқориде таъкидлангандек, гуруҳнинг кўпчилик иштирокчилари сингари) оқ дўппиларда ушланганлар, уларнинг тўнларига қон сачраганлиги аниқланди. Айбдорларнинг уни ҳам эшон гуруҳида Андижонга борганликларини инкор қилишмайди, лекин мажбур бўлганимиздан бордик, ҳужумда эса иштирок этмадик, эшон қочаётганда у билан тасодифан бирлашиб қолдик, деб ўзларини оқлашди.

Кулла бўлиси бошлиғи Ғойибназар Ортик ўгли, остида унинг муҳри турган ғазавотга хитобномадан кўришиб турибдики, кўмагини эшон ғоят қадрлаган «катта» кишилардан бўлган, унинг лавозимидан фойдаланиб бўлисга кўрсатаётган таъсирини ҳам юқори баҳолаган ва тергов маълумотларидан кўришиб турибдики, унга бутун бир вилоятга ҳокимлик ваъда қилинган.

Ғойибназар айбланувчи сифатида сўроқ қилинганда, хитобнома остидаги муҳр меники эмас, эшон билан тил бириктирмаганман ва ҳатто, қишдан бери у билан кўришмаганман, деди. 17 майда, кечкурун, у ҳовлисида, унга мирза бўлиб ёлланган янги келган Сафрон Бичков билан ўтирган экан. Улар ечиниб ухлаш учун ўринга қирганларида, ҳовлига тўсатдан бир гуруҳ одамлар кириб, уни ва Бичковни ушлашди. Кейин Бичковни янма қилганларини у билмайди, лекин бир неча кун ўтганидан кейин унинг бошсиз танаси дарёдан топилди. Ғойибназарнинг қўлини боғлаб эшон олдига олиб келишди. Муҳаммадали саломига ҳам алик олмай, уни мусулмончиликка хиёнат қилганликда ва ғайридинларга берилиб кетганликда айблай бошлади. Улишдан кўркиб, у эшон ортидан отда борди. Ҳовлисидан отини олиб келиб миндиришганида ҳам қўли боғлиқ бўлган, отликлар қуршовида борган, фақат довондан ошганларидан кейин қўлини ечиб, таёк тутқазилган. Йўлда отряд бошлиқлари орасида, у ҳозир айбланаётганлардан бири — Субҳонкул Араббой ўглини кўрган.

Работда Ғойибназар яна эшонга дуч келган ва шу ерда кўзғолончилар гуруҳига 200—300 нафар атрофидаги андижонликлар келиб қўшилишган. Қишлоққа киришганда пайтдан фойдаланиб, Куллага қочган, ке-

ин Асака ноибига хабар бергани борган, уни тополмаган, йўлда, ҳатто эшон гуруҳининг катнашчиси бўлган икки кишини ушлаб, бошлиқнинг олдига олиб борган.

Бирок, Ғойибназарнинг кўрсатмасини Кулланнинг собиқ оксоколи Худойкул Раҳмонкул ўғли, Ғузимуҳаммад уста Норкул ўғли, Муҳаммадмуса Қорабола ўғли берган кўрсатмалар инкор қилади. Уларнинг кўрсатмасидан шу нарса маълум бўляптики, Ғойибназар Андижонга ҳужум қилган эшон гуруҳида ихтиёрий иштирок этгангина эмас, гуруҳнинг асосий раҳбарларидан, исённинг ташкилотчиларидан бўлган. Унинг фаолияти айниқса, Муҳаммадмуса кўрсатмаларида яхши тасвирланган. Ундан маълум бўляптики, Ғойибназар кўзғолонни ташкил этиш бўйича олдиндан бўлган кенгашларда катнашган, эшон Андижон томон ҳаракат қилиб, Куллага келганда, уни Ғойибназар ўз одамлари билан кутиб олган. Унинг қўлида рус одамнинг (равшанки, Сафрон Бичковнинг) боши бор эди ва эшонга бу бошни тақдим қилади. Эшон «Балли!» дейди, лекин бошни олмайди. Ғойибназар бошнинг қулоғидан тешиб эгарга бойлаб олади. Эшонга бу каллани ўз қўли билан кесганлигини айтади. Эшон Ғойибназарга Кулла қозисининг калласини олиб кел, деб буюради ва ўзи ҳам унинг уйига боради. Лекин қози яширинишга улгургани, Ғойибназар уни тополмай, уини талайди ва отларини олиб кетади. Бундан ташқари Ғойибназар қилич яланғочлаб, отлиқларга сарбон бўлиб боради (сўроқда Муҳаммадмуса айтганидай).

Андижон яқинидаги жанг майдонидан қонга бўялган яшил байроқ қўлга туширилди — ҳойнаҳой Ғойибназар сўйган Бичковнинг қони сачраган бўлса керак.

Андижон лагерига ҳужумда иштирок этганлиги учун андижонлик сарт, лагерь яқинида иккита дўкони бўлган Рустамбек Сотиболдубек ўғли ҳам ушланган эди. Олдиндан бўлган терговда сўроқ қилинган гувоҳлар Рустамбекни фош қилувчи қуйидаги кўрсатмаларни бердилар: 1) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротаси оддий аскар, ҳарбий бошлиқ бошқарма-сида хат ташувчи бўлиб ишловчи Петр Расчевский 18 май эртала, ўша ёққа борган ва ёзги ҳарбий шифохона (лагерь ёнида) олдидаги кўчадан от чоптириб бораётган, чап қўлига чалғи ва тўппонча ушлаган Рустамбекни кўрган. У ҳарбийлар шаҳарчаси ортидаги қишлоқ томон борарди.

2) Андижон озик-овқат магазини хизматчиси Иван Захаров лагердан бир чақирим олисдаги сартлар тегирмонида ун тортаётиб, ёзилиш учун ташқарига чиқади ва тегирмондан беш-олти кадам узоқлашганда лагер томонидан пахтазор оралаб, қорамтир отини жадал юргизиб келаётган Рустамбекни кўради. Гувоҳ уни лагер яқинидаги дўконда кўп кўрганлиги учун яхши биларди. Рустамбек тегирмон яқинидаги кўприкка томон бораётганди, Захаров ундан қаёққа кетаяпсан, деб сўрамоқчи бўлганида, у тўппонча ўқталиб, ўқ узади. Захаров кўркиб кетиб, ерга ётиб олади. Рустамбек тегирмоннинг нарёғидаги қишлоққа қараб кетади.

3) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскар сарт тилини биладиган Сидор Мирошниченко, умумий махбуслар камераси дарчаси ёнида соқчилик қилиб турганида қўқонлик эшонни бир кишилик камерадан умумий камерага ўтказиб, унинг ўрнига Мингтепа бўлиси бошлиғини олиб келишади. Эшон умумий камерага кирганда, уни махбуслар ўраб олишади, бўлис бошлиғи қамалганини эшитиб, Андижон лагерига хужумлари муваффақиятсиз тугаганини ҳақида гапира бошлашади. Шунда Рустамбек ҳам сўзлаб, бунда мингтепалик эшон айбдор, менинг таклифимга кулоқ солмади, агар ҳар икки рота барагини ўраганимизда, аскарларнинг ҳаммасини ўлдирган ва шаҳар кўзғолончилар кўлига ўтган бўларди, дейди.

Айбланувчи сифатида сўрок қилинган Рустамбек 18 май эрталабдан қаерда бўлганлигини батафсил изоҳлаб, эрталаб соат 6 да турдим, ўз уйимда ётдим, кечаси ҳеч қаёққа борганим йўқ, отим (кўк) оксокланаётган эди, шунинг учун танишим Ахмадалихўжанинг отини олиб, шаҳарнинг фрўпаликлар яшайдиган қисмига бордим, уезд бошқармаси олдидан ўтиб бораётганимда ноиб, штабс-капитан Бжезицкий ва унинг рафиқасини кўрдим, унинг таржимонидан ўша куни кечаси лагерга хужум бўлганлигини билдим, миршаблар дўконга бормасликни маслаҳат беришгач, эски шаҳарга қайтдим, дейди. Унинг отасида қора ёки саман от бор (рангини яхши эслолмайди).

Рустамбек ўзини бу тарзда оқлашига қарамай, юқорида айтилган гувоҳларнинг кўрсатмалари билан етарли фош бўлди. Оддий аскар Казаковнинг рафиқаси кўрсатмасича, хужум бўладиган ҳафтада унинг дўқони олдига одатдагидан кўп сартлар тўпланган, Рустамбек

эса лагерь кўшинлари таркиби ҳақида ҳамма нарсани гапириб бериш истагини изҳор этган.

Мавжуд маълумотларга биноан қуйидагилар аниқланди: Эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, Мингтепа бўлислик 45 ёшда, Субҳонқул Араббой ўғли, Кулла бўлисининг Қорақўрғон қишлоғилик, туркий, 44 ёшда, Бўтабой Ғайнабой ўғли, Қорақўрғон қишлоғилик, туркий, 36 ёшда, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли, Кулла бўлисининг Шиман қишлоғилик, туркий, 45 ёшда, Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли, Кулла бўлисининг Фарғар қишлоғилик, сарт, 44 ёшда, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, андижонлик, сарт, 33 ёшда. Ҳаммаси мусулмон ва суд қилинмаганлар.

Баён қилинганлар асосида қуйидагиларда айбландилар:

1) Мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли ўлкадаги чор ҳокимиятини ағдариб ташлашни ўйлаб, бу мақсадига эришиш учун ўлканинг кўпгина шаҳарлари ва бўлислари аҳолисини ғазавот эълон қилиб, қўлида қурол билан кўзғолон кўтаришга кўндирган. Ҳамфикрларидан бир қисми унинг бевосита бошчилигида 17 майдан 18 майга ўтар кечаси Андижон шаҳридаги 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-ротасига қўлда қурол билан хиёнаткорона ҳужум қилдилар.

2) Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан ғазавот эълон қилиш учун тил бириктириб, бу режани амалга оширишда унга ёрдам берган, бу ишга ишонтириш ва дўк билан бошқаларни ҳам жалб этган, отряд бошлиғи сифатида Андижон горнизонига ҳужумда қатнашган, Кулла қишлоғида мутаассиблик ва душманлик билан мешчан Сафрон Бичковнинг калласини кесган;

3) Субҳонқул Араббой ўғлида ҳам шундай мақсад бўлган, эшон билан ғазавот эълон қилиш ҳақида келишиб, у отряд бошлиғи сифатида Андижон горнизонига ҳужумда иштирок этган;

4) Рустамбек Сотиболдибек ўғли шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшоннинг тил бириктирувида иштирок этиб, Андижон лагерига тўсатдан қилинган ҳужумнинг муваффақиятини таъминлайдиган маълумотларни тўплашга олдиндан ваъда берган ва шу мақсадда ёрдам кўрсатган, раҳбарлардан бири сифатида бу ҳужумда шахсан қатнашган;

5) Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли ва Бўтабой Ғайна-

бой ўгли ҳам Муҳаммадали эшоннинг юқорида айтилган тил биритиришида иштирок этиб, Андижон лагери-га хужум қилишда шахсан қатнашганлар;

Бу кишиларнинг ҳар бири жинояти жиноят кодексининг 249-моддасида кўзда тутилган.

Айблов хулосаси 1898 йил 9 июнда Андижон шаҳри-да ёзилди.

Гувоҳлар рўйхати:

1. Филиппин, поручик, шаҳар меъмори.
2. Петр Расчевский, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротаси оддий аскари.
3. Сидор Мирошниченко, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскари.
4. Иван Захаров, Андижон озиқ-овқат магазини хизматчиси.
5. Татьяна Казакова, оддий аскар Казаковнинг рафикаси.
6. Алибек додхо.
7. Муҳаммадмуса Қорабола ўгли.
8. Ҳайит Бакир Нор пансод.
9. Худойкул Раҳмонқулхўжа ўгли.
10. Рўзимухаммад уста Норқул ўгли.
11. Николай Александрович Фёдоров, перовлик мешчан.

Ҳарбий прокурор генерал-майор Долинский имзо чекди.

Асл нусхаси тўғри

Раислик қилувчи

Ҳарбий судья, генерал-майор

(Терентьев)

ҲУКМ

Подшоҳи аъзам ҳазратларининг кўрсатмасига биноан 1898 йил ўн биринчи июнда муваққат ҳарбий суд Андижон шаҳрида ҳарбий судья, генерал-майор Терентьев раислигида, ҳарбий суднинг вақтинчалик аъзолари: Туркистон артиллерия бригадаси подполковниги, Антуфьев, 6-Оренбург казак полки полковниги Наумов, 4- ва 7-Туркистон мунтазам батальонлари подполков-

никлари Рукин ва Савицкий, харбий прокурор, генерал-майор Долинский ва коллеж котиби вазифасини бажарувчи Володимиров иштирокида кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17-, 18- ва 31-моддалари асосида харбий вақт қонунларини жорий этган ҳолда, жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш тўғрисидаги Қонунлар тўпламининг 249-моддасига биноан харбий судга берилган, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, 45 ёшда, Кулла бўлисининг бошлиғи Ғойибназар Ортикхўжа ўғли (Ортик сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), 45 ёшда, туркийлар: Субҳонкул Араббоев, 52 ёшда ва Бўтабой Ғайнабоев, 36 ёшда, сартлар: Рустамбек Сотиболдибек ўғли, 33 ёшда, Мирзахамдам Усмонбоев, 44 ёшда, ишини кўрди. Суд ишни қараб чиқиб, судланганларни қуйдагиларда айбдор деб топди: 1) Муҳаммадали эшон шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятини ағдариб ташлашни ўйлаб, ўлкадаги кўпгина шаҳарлар ва бўлислар аҳолисини қуролли кўзғолон кўтаришга кўндирган; ғазавот (муқаддас уруш) эълон қилган ва ўзининг бир гуруҳ жиноятчи шериклари билан уларга бошчилик қилиб, шу йил 18 май ўтар кечаси қўлда қурол билан Андижон шаҳридаги лагерда турган 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-роталарига ҳужум қилган; 2) Ғойибназар шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан ўлкадаги рус ҳокимиятига қарши кўзғолон кўтариш ва ғазавот эълон қилиш ҳақида тил бириктириб; Кулла бўлиси бошлиғи лавозимида ишлаётганлигидан фойдаланиб, дўк-пўписа билан бошқа маҳаллий кишиларнинг бу ишда иштирок этишга кўндириб, режанинг муваффақият қозонишига кўмаклашган, Андижон горнизони лагерига ҳужум чоғида жиноятчилар гуруҳининг бир қисмига бошчилик қилган, гуруҳ Кулла қишлоғидан жўнашидан аввал ўз уйида тунаган мешчан Сафрон Бичковни ўлдириб, қалласини кесган; 3) Субҳонкул Араббоев шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятига қарши кўзғолон кўтариш ва ғазавот эълон қилиш тўғрисида Муҳаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон горнизони лагерига ҳужумда иштирок этган, бунда гуруҳнинг бир қисмига бошчилик қилган; 4) Рустамбек шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшоннинг фитнасида иштирок этиб, кўмак беришни олдиндан ваъда қилган ва ўз дўконининг Андижон горнизони лагери яқинида эканидан фойдаланиб, лагерга тўсат-

дан ҳужум қилинган пайтда муваффақиятни таъминлайдиган маълумотларни етказиб берган, бу ҳужумда шахсан иштирок этган ва бошқаларга бошчилик қилган; 5) Мирзаҳамдам Усмонбоев шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон лагерига ҳужумда шахсан иштирок этган; 6) Бўтабой Ғайнабоев шунда айбланадики, у ўша эшон билан тил бириктириб, Андижон горнизони лагерига ҳужум қилишда шахсан иштирок этган.

Суд судланганлар айбдор деб тан олинган жиноий хатти-ҳаракатнинг хусусиятини аниқлашга ва қонуни бўйича жазо белгилашга киришиб, судланган олти жиноятчининг барчаси жиноий хатти-ҳаракати жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш Қонунлар тўпламининг 244-моддасида кўзда тутилган Олий ҳокимиятга қарши тил бириктириб кўзғолон қилишдан иборатдир ва шу боис барча мол-мулкидан маҳрум этилиб, ўлим жазоси берилади, деб топди. Судланганлар кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17-моддаси асосида, ҳарбий вақт қонуларини жорий этган ҳолда (жиноятнинг олдини олиш ва тугатиш тўғрисидаги Уставнинг 1-модда, 1-кодексига илова) судга берилганликлари учун Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб 10-моддасига биноан суд жами судланганларга ўлим жазоси бериб, уларнинг барчасига бу жазонинг осиб ўлдириладиган турини белгилади. Барча баён қилинганлар асосида суд қарор қилади: судланган эшон Муҳаммадали, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли (Ортиқ сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), Субҳонкул Араббоев, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, Бўтабой Ғайнабоев ва Мирзаҳамдам Усмонбоев Олий ҳокимиятга қарши кўзғолон кўтарганликлари учун барча мол-мулкларидан маҳрум этилиб, олтови ҳам осиб ўлдирилсинлар.

Иш бўйича ашёвий далиллар: 1) Ғазавотнинг қон сачраган яшил байроғи; 2) Таёкдаги қизил нишон; 3) Судланганлар ва уларнинг барча шерикларидан тортиб олинган қуроллар мусодара қилинсин; қолган ашёвий далиллар қуйидагилар: муқаддас уруш ҳақидаги шартнома, куръонлар ва бошқалар тергов тугагунга қадар ишда қолдирилсин.

Ҳарбий суд Уставининг 1128—1155-моддаларига биноан суд ҳаражатлари барча судланганлардан теги микдорда ундирилсин, мабодо уларнинг бунга қурби келмаган шароитда ҳазина ҳисобидан тўлансин, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 22 на-

Фар ўлдирилган ҳарбийлари оилалари зарари, боқувчисидан айрилган ҳар бир оиллага йилига 200 сўм ҳажмида, йиллик даромаддан 4 фоизини капиталга айлантириб, бир пайтда ҳар бир оиллага 5000 сўмдан Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб, 62-модда, 2-бандига асосан суд қилинганлар ва уларнинг меросхўрларидан ундирилсин.

Ушбу ҳукми, у қонуний кучга эга бўлганидан кейин Ҳарбий суд Уставининг 1428-моддаси 2-бандига асосан Туркистон ҳарбий округи кўшинлари қўмондонлиги ихтиёрига ҳавола қилинсин.

1898 ЙИЛ 12 ИЮНДАГИ АНДИЖОН

12 июнь куни эрталабдан Андижон шаҳридаги миршаблар эски шаҳар маҳаллаларини айланиб, бутун аҳолини, шу жумладан, болаларни ҳам Толзор ёнидаги — ҳарбий лагердан юз эллик метрча наридаги дорлар қурилган майдонга ҳайдаб кела бошладилар.

Чор маъмурлари Андижон кўзғолонидан кейин ўрни келганда маҳаллий халқнинг таъзирини бериб кўйиш керак, деган фикрга келди. Шу боисдан кўзғолоннинг асосий қатнашчиларини омон қолганларга «камида ўттиз йил сабоқ бўладиган» тарзда жазолашга аҳд қилдилар. Жазони ошкора амалга ошириш, уни кўриш учун иложи борича кўпроқ кишини жалб этишни мақсад қилдилар. Андижонга Фарғона вилоятининг барча туман ва қишлоқларидан вакиллар таклиф этилди. Шаҳар маъмурлари ҳар бир хонадондан камида биттадан вакил бўлишига интилиб, уйда бетоб ҳолда ётган кишиларни ҳам ҳайдаб келдилар. Кундуз соат ўн бир бўлмай Толзор ёнидаги ўртасига баланд дорлар қурилган майдон атрофи одамга лиқ тўлди. Майдонга жами саккиз мингдан ортиқ одам тўпланган бўлиб, шундан икки мингга яқини болалар эди.

Соат 12 да шаҳар қалъасининг катта дарвозаси очилиб, олдинда саф тортган барабанчилар, улар ортидан учта кўкун арава чиқди. Чор тарафи найзали милтиқ кўтарган ҳарбий соқчилар билан қуршалган бу араваларда ўлимга маҳкум қилинган, қўл-оёқлари қишланган олти кўзғолончи ўтирарди.

Шу кун Андижон осмони ниҳоятда тиниқ, қуёш чараклаб турарди, ҳали баргларига ёзнинг ғубори кўниб удгурмаган, баҳор ёмғирида қайта-қайта ювилган

Мухаммадали халфа Собир
ўгли

...Ва унинг набираси Анор-
хон Рахимова.

дарахтлар одатдагидан чиройли, кишининг кенг дала-лар, кўм-кўк боғлар бағрида яйраб-яйраб сайр қилгиси келарди. Ҳалимага маҳкум қилинган, кўп воқеаларнинг шохиди бўлган шаҳар кўчаларидан сўнгги бор ўтиб бораётган кўзғолончилар эса табиатнинг бу гўзаллиги-ни ҳам, ўлимни ҳам назар-писанд қилмагандек мағрур боришарди. Одамлар айниқса Рустамбек Сотиболдибек ўғлини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Эндигина 33 ёш-га кирган, баланд бўйли, чиройли бу йигит сўнгги кунгача ҳам айбини бўйнига олмади. Бугун эса устига қон сачраган оқ кўйлак кийиб олибди. Ҳамма унинг бу кўйлакни қаердан олганлигига ҳайрон эди.

Аравалар қарвони шаҳар кўчаларидан барабанлар-нинг кучли садолари остида намойишкорона ҳаракат қилиб, ҳадемай дорлар қурилган ялангликка бурилди. Бу ерда машъум воқеани юраклари увишиб кутиб тур-ган халойиқ орасида жонланиш рўй бергандек бўлди. Айрим кишиларнинг ранги оқариб, юз терилари ўйнаб, дам аравадаги кўзғолончиларга, дам ён-вериларидаги

кишиларга безовта қарай бошлашди. Болалар ўз ота-оналарининг пинжига киришга ҳаракат қилишди. Паранжи ёпинган, умрида одам ўлдирилишини кўрмаган аёллар болаларини «қўркма, тойчоғим, кўркма» деб дадиллантирмоқчи бўлишар, лекин ўзлари дағ-дағ калтираётганликлари шундоққина билиниб турарди.

Сал аввалроқ майдонга ҳарбийлар келиб саф тортишган, улар ортидан ҳарбий-дала судининг раиси Терентьев, Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий прокурори Долинский, ҳарбий-дала судининг вақтинчалик аъзолари, Фарғона вилояти ва Андижон шаҳрининг амалдорлари пар от кўшилган дилижонларда келиб, ўзларига белгилаган жойни эгаллашди. Фарғона вилояти уездларидан сайланган депутатлар ҳам шу ерда эдилар.

Аравалар майдонга келиб тўхтаганда соат ўн икки ярим эди. Жаллодлик вазифасини маҳаллий аҳоли ичидан чиққан сотқинлар бажардилар. Сиёсий ғараз билан, яъни кўринглар, ерли халқ кўзғолон кўтарилишига ҳам, кўзғолон кўтарганларга ҳам қарши, деган муддаода шундай қилинган эди.

Жаллодлар кўзғолончиларни пастга тушириб, кўлоёқларидаги кишанларни ечишди ва дор остига олиб боришди. Кўзғолончиларнинг баъзилари аравадан тушгач, тўдага кўз югуртириб, ўз танишларини кидирдилар. Одамлар эса улар билан кўзлари тўкнашишидан кўркиб, дор томонга қарамасликка ҳаракат қилишарди...

Муҳаммадали халфа беписанд бир қиёфада ҳайкалдай қотиб турарди. Фақат бир лаҳза унинг юзига озгина қизиллик югургандай бўлди-да, кейин яна илгариги ҳолига қайтди.

Андижон шаҳар жоме масжидининг имоми кўзғолончилар олдига вазмин юриб бориб, уларнинг имонларини ўгирди. Кейин ортига қайтаркан, бир зум тўхтаб: «Алвидо, азаматлар!» дегандай уларга сўнгги бор тикилди ва аста юриб, амалдорлар ёнига бориб турди.

Бир маҳал Муҳаммадали халфанинг қиёфаси шижоатли тус олди-да, халойиқка қараб баланд овозда: «Биродарлар, мен халкимни деганим учун ўялпман!» деб қичқирди. Халқ орасида безовталик бошланиб, золимларни лаънатлаган, хўнграб йиғлаган товушлар эшитилди.

Миршаблар товуш келган томонга шитоб билан юриб, аҳолини тартибни сақлашга чақиришди.

Умарбек додхох

Асака ноиби Соҳиб Ениқеев
рафикаси Саодат Ҳақимовна
билан.

Ҳарбий-дала суди раиси, генерал-майор Терентьев ҳукми ўқиб эшиттирди.

Майдонда тартибни сақлаб турган ҳарбийлар бошлиғи ҳарбий прокурор, генерал-майор Долинский олди-га шахдам қадамлар билан бориб, ер тепиниб честь берди ва ҳукми ижро этиш учун ҳамма нарса тахт эканлигини маълум қилди.

Майдонда яна кучли барабан садолари янграй бошлади. Жаллодлар кўзғолончиларга оқ кафанлик кийди-ра бошлашди. Шунда Ғойибназар: «Биродарлар, мен бекорга кетяпман!» деб бақирди. Лекин барабанлар-нинг кучли садолари унинг овозини босиб кетди.

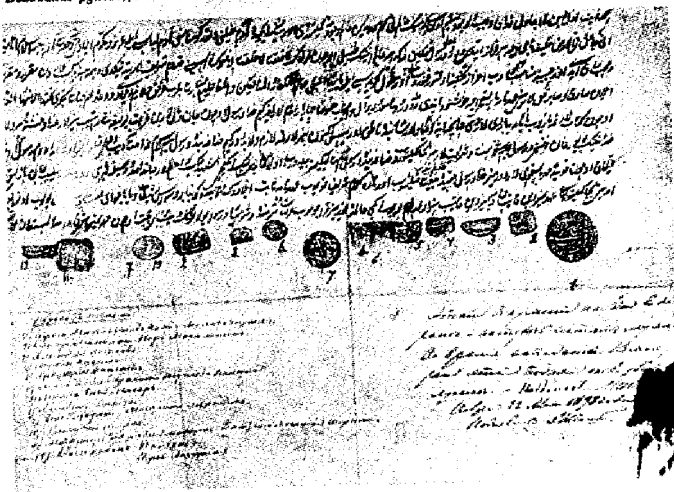
Жаллодлар кафан кийгизилган кўзғолончиларни дор остига қўйилган курсиларга чиқариб, бўйинларига сиртмоқ солишди. Кейин уларнинг оёқлари остидаги курсиларни баравар тепиб юборишди. Сиртмоққа осил-ган таналар дор остида бирмунча муддат чир айланиб, кейин кимирламай қолишди.

Орадан чорак соат ўтганидан сўнг оқ халатли ши-фокор ҳар бир жасаднинг олдига бориб кўкрагига кулоқ солиб кўриб, ҳаммаси ўлган, деган хулосага келди.

Майдонда кўзғолончиларнинг байроқлари ёқилди.

Шундан кейингина тўпланганларга тарқалишга рухсат берилди. Аммо уларнинг кўпчилиги бу мудхиш воқеадан қаттиқ таъсирланиб, юришга мадорлари қол-маган эди. Айниқса болалар қаттиқ кўрқишди. Улар-

Андижон кўзғолони ташкилотчиларининг Мурожаатномаси.

нинг бир қисми бу воқеадан кейин лабларига учук тошиб, касал бўлиб ётиб қолишди.

Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовский кўзғолоннинг асосий айбдорлари осиб ўлдирилгач, шаҳар қалъаси ичига кўмилсин ва устига ҳожатхона қурилсин, деб кўрсатма берган эди. Охирги пайтда бу қарор ўзгарди. Дорлар қурилган майдон анча нотекис эди. Кўзғолончилар шу ерга кўмилиб, устидан сўндирилмаган оҳак, кейин тупроқ тортилди. Сўнг қатл этилганлар қаерга кўмилганлиги билинмаслиги учун бутун майдон текислаб юборилди.

* * *

Кўзғолончиларнинг иккинчи гуруҳи 1898 йил 27-28 июнда, учинчи гуруҳи 8-9 июлда, тўртинчи гуруҳи 13 июлда, бешинчи-олтинчи гуруҳи (Шодибек эшон гуруҳи) 2-3 августда, еттинчи-саккизинчи гуруҳи 15-17 сентябрда суд қилиндилар. Бу гуруҳларда суд қилинганлардан ўн уч киши осиб ўлдиришга ҳукм қилиндилар.

Андижон кўзғолонидан кейин жами 777 киши ҳибсга олинган эди. Шундан айблари исботланмаганлиги учун 357 нафари судгача озодликка чиқарилди, 32 киши-

Андижонлик қўзғолончиларнинг бошлиқларидан Абдурахмон офтобачи ва Исо авлиё.

ни суд оклади. Қолган қўзғолончилардан 19 нафари осиб ўлдиришга ҳукм килинди. 341 нафари тўрт йилдан йигирма йилгача муддатга, уч нафари умрбод каторгага, 8 нафари турли муддатга қамоқ жазосига ҳукм килинди. 16 киши Сибирга кўчирма килинди, 1 киши ахлоқ тузатиш жойига юборилди. Жами 388 киши жазоланди. Осиб ўлдирилган кишилар қуйидагилардир:

*Муҳаммадали халфа Собир ўғли
Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли.
Субҳонқул Араббой ўғли
Рустамбек Сотиболдибек ўғли
Мирзаҳамдам Усмонбек ўғли
Бўтабой Ғайнабой ўғли
Қорабой Араббой ўғли
Саримсоқ Шербой ўғли
Бекали Абдулла ўғли
Мирзамуҳаммад Юсуф ўғли
Нурали Шоди ўғли
Маллабой Абдурайим ўғли
Сотиболди Мадкарим ўғли
Боборайим Шомирза ўғли
Эркабой Абдурасулхўжа ўғли
Муҳаммадиброҳим Райимберди ўғли
Абдурахмон Мулларозиқ ўғли
Исроилхўжа Уста Тош ўғли
Иноятхон Искандархон тўра ўғли*

ОСМОН БАЛАНД, ЕР ҚАТТИҚ

(ёки ҳукмдан сўнг)

Турли муддатга каторга ишларига ҳукм қилинган 341 кўзғолончи аввал Москвадаги Марказий тарқатиш камокхонасида бўлди, у ерда бир неча ой ётишгач, асосий қисми Сахалинга, қолгани Сибирга жўнатилды.

Духовский осиб ўлдиришга ҳукм қилинганларни авф этиб, жазоларини енгиллаштиришни сўраб подшога дастлаб ёзган илтимосномасида одамларни аҳоли кўз ўнгида осиб ўлдиравериш ноқулай эканлигини таъкидлаган. Бундан чор маъмурлари кўзғолончиларга нисбатан шафқатли бўлишган, деган хулоса чикмайди. Ўша пайтда уларни каторга ишларига жўнатиш узок азоб чекиб ўлишга маҳкум қилиш билан баробар эди. Аслида ҳам шундай бўлди. Орадан бир йил ҳам ўтмай — 1899 йил октябрь ойигача бўлган муддатда Сахалинга сурган қилинганлардан 60 нафари вафот этганлиги ҳақида хабар келди.

Шундай савол туғилади: Андижон кўзғолонидан сўнг жазоланган 388 кишидан ҳаммаси ҳам ўринли ҳибсга олинган ва жазоланганмидилар? Ўша пайтда ҳам халқимиз яқингинада бошидан кечирган гдлянчиликка ўхшаш ҳодиса рўй бериб, адолат оёқ ости қилинмаганмиди? Афсуски, кўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатларни ўрганиш ундай бўлмаган эди, дейишимизга имкон бермайди.

Аввало кўзғолончилар қандай ушланганлиги ҳақида икки оғиз сўз. Улар ушланган жойларда процессуал ҳужжатлар (суд ишига оид ҳужжатлар) расмийлаштирилмаган. Қисқа вақтда Андижон қалъаси камералари кўзғолонда қатнашган, деб гумон қилинган кишиларга тўлиб кетди. Аслида бу одамлар орасида кўзғолонда умуман қатнашмаган, ўз юмуши билан кўчада бораётган, ғазаби кўзгаган чор аскарларининг қўлига тушиб қолган кишилар ҳам бор эди. Кун иссиқ, камераларда ҳаво ва ёруғлик етишмас эди. Горнизон бошлиғи Михайлов бундай вазиятда қон сачраган кийимлардан юқумли касаллик тарқаб кетиши мумкинлигидан хавфсираб, барча маҳбусларнинг устки кийимларини ечдириб, тоза уст-бош бердирди. Шу билан у, ўзи истамаган ҳолда, айбдорларнинг кўзғолонда қатнашганлигини исботловчи муҳим далилни йўқ қилди.

Миршаблар ва ҳарбийлар кимни қаерда ушлаганликларини яхши эслай олишмас, исм-шарифларини эса

умуман билмас эдилар. Бу вазият терговчиларни қийин аҳволга солиб қўйди. Шу боисдан дастлаб камалганларнинг анчагинаси айбини исботловчи етарли далиллар бўлмаганлиги учун озодликка чиқариб юборилди.

Терговчиларга кейинроқ қамалганларнинг айбини бўйинларига қўйиш осонроқ бўлди, сабаби, улар бўлис бошлиқлари ва қишлоқ оксоқоллари тайёрлаган рўйхат бўйича ушлангандилар. «Аслида эса, деб ёзади ҳарбий тарихчи Терентьев, бу кишиларнинг айблари камроқ бўлиши мумкин. Сабаби, улар оломоннинг охирида бўлишган, эҳтимолки, ҳеч кимга калтак кўтармаган, кўзғолон муваффақиятсизликка учраётганлигини кўргач эса, вақтида қочиб, яширинишга улгурган кишилар эди».

Хўш, зиммаларига кўзғолонда қатнашганларни аниқлаб, рўйхатини тузиш ва уларни ушлаш вазифаси юклатилган ноиблар, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оксоқоллари бу вазифага масъулият билан ёндошиб, холисона иш тутишганми, айбдор билан бегуноҳни тўғри фарқлашганми? Афсуски, бу саволга ҳам «ҳа» деб жавоб бериш қийин.

Ҳозир Москвадаги Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архивида сақланаётган, кўзғолон қатнашчиси сифатида жазоланган маҳбуслар, уларнинг ота-оналари, хотинлари, кадрдонлари, ҳамюртлари подшога ёзган даста-даста шикоятлар кишиларни ҳибсга олиб, суд жавобгарлигига тортишда адолатни поймол қилиш ҳоллари кўп бўлганлигини исботлашдан ташқари, ўша пайтдаги маҳаллий амалдорларнинг маънавий қиёфаларини ҳам очиб беради. Мана, ўша шикоят хатларидан иккитаси:

**«Барчамиз учун азиз ва мўътабар ҳукмрон,
буюк шаҳаншоҳ, бутун
Россиянинг ҳоқими мутлағи
Николай Александровичга !**

Сизга Фарғона вилоятининг Андижон уездига қарашли Кенгқўл-Қорақир бўлиси кирғизлари ² Сураншбой Қоракўлов, Нурмат Салмонов, Имашбой Содиков, Мулла Усмонбой Қўчқоров, Қурбонали Алибеков, Сока Қўйшнаев, Тоғамбой Маймақов, Исомбой Доирбеков, Жафаржон Узоков, Бойсал Қуйпманов, Мулдака Али-

¹ Москва, МДХТА, 801-рўйхат, 40-иш, 421—424-бетлар.

² Андижон кўзғолонидан сўнг Кенгқўл-Қорақир бўлисидан 26 нафар кирғиз камалиб, қаторга ишларига ҳукм қилинган.

Кўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан Муслмонкул Шербой ўғли ва Ангрикул понсод.

кеев, Эгамберди Боқаев ва Маймил Ўрмонбеков шикоят қиладилар.

Сибир сурғунига жўнатилган қабиладошларимиз — муслмонлар томонидан содир этилган шаккокликка дахли бор шахслар орасида қариндошларимиз бўлган фуқаролар ва шунингдек Кенгкўл-Қорақир бўлисимиз бошқарувчиси — икки марта жиноят қилганидан сўнг ҳалок бўлган Исомбой Данаев томонидан йўл қўйилган даҳшатли адолатсизликларнинг гувоҳи сифатида, тухматга учраган шахсларнинг рўйхатини такдим этиб, Сиз подшо ҳазратларининг оёғига бош уриб, қуйидагиларни маълум қиламиз:

Барча насронийларнинг ашаддий душмани, икки юзламачи, бераҳм, ҳеч қандай жиноятдан тап тортмайдиган Кенгкўл-Қорақир бўлси бошқарувчиси Исомбой Данаев, шубҳасиз, рус ҳукуматига сиртдан садоқатли бўлиб кўриниши, ижрочилиги ва айниқса, биз қирғизлар орасида жуда кам учрайдиган рус тилини, рус урф-одатларини билиши ва русча саводи борлиги билан бошлиқларнинг эътиборига ва яхши муносабатига эриша олди.

Бизнинг томонларга Тошкент яқинидан кўчиб келган ва орамизда қариндошлари бўлмаган Исомбой

Дукчи Эшон кўрғони районаларидан бугунги кунда кичик бир тепача қолган. Суратда: марҳаматлик журналист Обиджон Маҳмудов (ўнгда) марҳаматлик меҳнат фахрийси Ҳакимжон Мадаминов билан Дукчи Эшон кўрғонидан қолган тепача устида.

Данаев ўзининг тилёғламалиги билан ишончимизни қозонди ва биз унинг юрагида нима борлигини билмай, бўлис бошлиғи қилиб кўтардик.

Исомбой Данаев бу лавозимга ўтирганидан кейин биздан ҳар йили ўз фойдасига катта микдорда қорамол ва пул йиғиб ола бошлади. Шунда ҳозир Сибирга сургун қилинган баъзи бир қирғизлар унинг устидан Избоскан нонбига шикоят қилдилар. Кекчи ва икки-юзламачи одам бўлган Исомбой Данаев бу кишилардан ўч олиш учун қулай пайтни пойлаб юрган экан.

Эшон ишига дахли бор шахсларни таъкиб қилиш бошланганда Исомбой Данаев шу ҳодисадан фойдаланиб, ўзининг устидан шикоят қилганларга тухмат уюштирди ва ўзига итқат этадиган баъзи бир кишиларга дўк уриб, уларни сохта гувоҳ бўлишга мажбур қилди. Айбдорлар қаттиқ жазоланаётганлигидан кўрққан гувоҳлар судда уларга нима буюрилган бўлса, шунни айтдилар.

Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги Исомбой Данаев тухматига учраган кишиларнинг юрти жойлашган ер Мингтепадан — галаён бошланган жойдан 200 чақирим олисда. Шу боисдан биз эшон шаккокликни ният қилганлигини ҳужум бошланишидан бирозгина вақт аввал билдик. Тухматга учраганларнинг ҳеч бири Мингтепадаги эшон ҳузурига бормаган, исёнда шахсан ҳам ёки

моддий ёрдам бериш йўли билан ҳам иштирок этмаган ва Андижонга ҳужум кунда уларнинг ҳаммаси Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги уйларида эдилар.

Ҳозирги вақтда Кенгкўл-Қорақир бўлиси бошқарувчиси Исомбой Данаев икки марта жиноят қилганидан сўнг: бир рус фуқаросини исломга киришни истамаганлиги учун сувга чўктириб ва Избоскан шаҳар ноибига суққасд қилгач, ўзи ҳам сувга чўкиб ҳалок бўлди. ¹ Ноиб уни ушлаб қолиб, Сибирга сургун қилинганлардан бирининг қариндошини ўлимдан асради.

Унинг ўлиmidан сўнг гувоҳларнинг ўзи суд ҳукми билан жазоланганларга қарши Исомбой Данаевнинг буйруғи билан сохта гувоҳ бўлганликларини, у, агар гапимга кирмасанглар ўзларингга тухмат уюштираман, деб дўк урганлигини айтишди.

Подшоҳи аъзам ҳазратлари, Сизнинг оёғингизга бош уриб, илтимос қилиб сўраймизки, гарчи барча мусулмонлар сингари гуноҳкор саналсалар-да, аслида қотил Исомбой Данаев томонидан тухматга учраган бахтсиз қариндошларимизга раҳм қилсангиз ва уларнинг жазосини ватанларида ўтайдиган турларига алмаштирсангиз, токи бу кишиларнинг отадан ва бошпанасидан айрилган фарзандлари етимликда ўлиб кетишмасин.

**Андижон шаҳри
14 декабрь, 1898 йил.**

¹ Воқеа бундай бўлган: Россиядан кўчиб келган бир рус деҳқони мусулмончилиқни қабул қилади, бу ишми ихтиёрий қилганими ёки йўқми — номаълум эди: Унга Аҳмаджон деган номи олиб Кенгкўл-Қорақир бўлисида, Норин дарёсининг бўйида, тоғда яшай бошлайди. Губернатор, мактубда ёзилганидек Избоскан ноиб эмас, балки Бозоркўрган ноиб, поручик Рукинга воқеани аниқлашни топширади. Ўз эътиқодидан қайтган одамни бўлис-бошлиғи Исомбой Данаев яширади. Лекин қидирув жиддий рус олгач, ўзининг уч йигитига деҳқонни дарёга чўктириб юборишни буюради. Рукин бундан хабардор бўлгач, Исомбойни ишдан олиб, йигитлари билан бирга қамайдн ва жиноят содир бўлган жойга боради. Деҳқон сувга чўктириб юборилган жой 20-25 метр баланликдаги тик жарлик экан. Рукин отдан тушиб, бўлис бошлиғи Мақсуд, қотиби ва бир неча йигитлар билан жар ёқасига боради.

Исомбойнинг топшириғини бажарган Йўлдош исмли жиноятчи йигит деҳқон ўлими олдидан турган жойни кўрсатади.

Дарёда муз оқарди. Рукин жар лабида туриб, паства қараб, сувга чўктирилган одамнинг жасадини қандай олиш мумкинлиги ҳақида ўйлаётганида, унинг ёнига бир чеккада ўтирган Исомбой югуриб келади ва унга ёпишиб, ўзи билан бирга жарликка тартади. Рукин жар бўйидаги қояга қўллари билан ёпишиб, осилиб қолади. Исомбой эса унинг оёғига осилиб, юқорига чиқишга имкон бермайди. Рукин бўш оёғи билан қотилнинг бошига тепади ва у жаҳаннамга қулаб кетади. Ермамга югуриб келган йигитлар офицерни юқорига тортиб олишади. Шу пайт Йўлдош қирғокдан аяча нарида турган Мақсуднинг белидан қучоқдаб, жар ёнига олиб бормоқчи бўлади. Лекин йигитлар вақтда ёрдамга етиб қелиб, бўлис бошлиғини ҳам қутқаришади. Шундан кейин Йўлдош ўзини жардан дарёга таштайди. (Муаллиф).

«Подшоҳи аъзам Николай Александрович ҳазратларига ¹

Москвадаги Марказий камоқхонада ўтирган, каторга ишига ҳукм қилинган сарт маҳбус Умарали Қодир сўфидан ² ожизона илтимоснома.

Мен, Фарғона вилояти Марғилон уезди Асака бўлисининг Лабгардон қишлоғида яшовчи Умарали Қодир сўфи ўғли 1898 йил август ойида бўлган округ ҳарбий суди ҳукми билан каторга ишларига сургун қилинганман.

Сиз азиз ва мўътабар подшоҳимизнинг оёғига бош уриб, гуноҳимни авф қилишингизни сўрайман. Мен бу жазога айбсиз, бўлис оқсоқолининг тухмати туфайли мубтало бўлдим. У бир пайтлар акам билан уришиб қолган. Акамдаги қасдини олиш учун мени судга берди. Мен эса жиноятда иштирок этганим ҳам йўқ, кўзғолон қандай амалга ошганини билганим ҳам йўқ. Бу пайтда ўз оилам аъзолари ва қўшнилари билан далада бўлиб, деҳқончилик ишлари билан шуғулланаётган эдим. Далада бирга ишлаган саккиз кишидан фақат бир киши — мен қамалдим, қолганлар ўз оиласи бағрида яшайпти. Шу ўртоқларим жиноят юз берган пайтда мен далада улар билан бирга бўлганлигимни тасдиқлашлари мумкин. Булар Абдурахмон Муҳаммадхўжа ўғли, Тошмуҳаммад Мадмуса ўғли, Абдулла Мулла Азимбой ўғли, Хидирали Муҳаммадалихўжа ўғли, Ходибек Мирза мерган ўғлидир.

Судда мен ушбу кишиларни чақириб сўрашни талаб қилдим, лекин суд бу талабимни инобатга олмади ва мени оқлашни истамади.

Мен суд билан баҳслашиб, қонунни инкор этмоқчи эмасман, фақат Сиз подшо ҳазратларидан суд муассасаларингиздан ва Сизнинг ҳимоянгиздан илтимосимни эътиборсиз қолдирмасангиз, жазойимни алмаштирсангиз ёки ишни бошқатдан кўришга амри фармон берсангиз, мен айтган, гуноҳсизлигимни биладиган гувоҳлар билан гаплашиб кўришсин, деб илтижо қиламан. Сиздан бўлак ҳимоячим, умид қиладиган одамим йўқ.

¹ Москва. МДХТА. 801-фонд, 49-руйхат, 141-иш, 153—154-бетлар.

² Умарали Қодирсўфиевни 1898 йил 8 июлда Андижонда бўлган ҳарбий суд ўлим жазосига ҳукм қилган, кейин бу жазо 15 йиллик каторга иш билан алмаштирилган.

Фақатгина худонинг ва Сизнинг раҳм-шафқатингиздан умидворман. Мени ва оиламни бундай ачинарли аҳволда қолдирмайсиз, деб ўйлайман.

Саводсизлигим ва шахсий илтимосим сабабли мактуб остига қаторга ишига ҳукм қилинган маҳбус Василий Қоржов имзо чекди.

7 октябрь 1898 йил.

Подшо номига ёзилган шикоятлар орасида Эски марғилонлик деҳқон аёл Пошшахон Хўжаеванинг ҳам мактуби бор. У ўз мактубида руҳий касал эри Болтахон Тўраев ноибни сўкканлиги учун исёнчиларга қўшиб ҳибсга олиниб, етти йилга қаторга ишига ҳукм қилинганлигини, уни тиббий кўрикдан ўтказиб, озодликка чиқариш лозимлигини ёзади. Лекин афсуски, бошқа кўпгина шикоятлар қатори бу мактуб ҳам оқибатсиз қолган.

Чор маъмурлари бу мактубларни ёзган кишилар ноҳақ бўлганликлари учун эмас, балки маҳаллий халқнинг тилини, урф-одатини билмаган судьялар пала-партишлик билан чиқарган ҳукмлардан сўнг узлуксиз шикоятлар оқимига йўл очиб бермаслик учун уларнинг арзи-додларига бефарқ бўлдилар.

Адолат учун айтиш керакки, фақат учта шикоят хатига эътибор берилган. 7—8 июлда иккинчи гуруҳда судланиб, осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлар орасида 63 ёшли Отабек Бобожон ўғли ҳам бор эди. Бу кишининг тўксон ёшли онаси Биби Саримсоқ қизи Андижондан оқ подшога ва унинг рафиқасига телеграмма юбориб, кексайиб қолган ўғлининг бир қошиқ қонидан кечишларини, ўлим жазосини қаторга ишларига жўнатиш билан алмаштиришни ўтиниб сўради. Кампирнинг бу илтимоси инobatга олинди. 1898 йил 22 июлда ҳарбий вазир Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернаторига қуйидаги телеграммани юборди: «Подшо хазратлари муҳтарама маликамик Александра Фёдоровнанинг илтимосларига биноан Отабек Бобожон ўғлининг подшога содиқ кекса онасининг талабини инobatга олиб, ўғлига ҳаётини тухфа этади».

Шунингдек маҳбуслар Маҳкамбой Қўкибоев ва Холмирза Ражабалиевларнинг илтимослари ҳам инobatга олинган. Бу кишилар кўзғолон иштирокчилари сифатида қамалган, лекин терговда жуда яхши кўрсатма бериб терговчилар ишини осонлаштирган эдилар. Суд барибир уларни ҳам қаторга ишига ҳукм қилди.

Табийки, бундай вазиятда жазони ҳамюртлари билан бирга ўташ бу кишилар учун хавфли эди. Кўкибоев билан Ражабалиев подшога йўллаган илтимосномаларида шу ҳақда ёзиб, каторга жазосини бошқа бир жазо билан алмаштиришни сўрашган. Бу кишиларнинг терговни осонлаштиришдаги хизматлари инobatга олиниб, жазолари Сибирга кўчирма қилиш билан алмаштирилган.

Аксарият мактублар оқибатсиз қолаётганлигига қарамай, подшо номига шикоят кетидан шикоят ёзилаверди. Шунда чор маъмурлари рус тилини билмаган, кўпчилиги хатсиз-саводсиз маҳаллий махбусларни шикоят қилолмайдиган аҳволга солиб қўйиш чораларини кўра бошладилар.

«Махфий»¹

Москва суд палатаси прокуроридан Бош ҳарбий-суд бошқармаси бошлиғи Н. Н. Масловга

Николай Николаевич жаноби олийларига.

1899 йил 13 январдаги 17-сон мактубингиздан сўнг Сиз жаноб олийларига шуни маълум қилиш бахтига муяссарманки, Москвадаги Марказий тарқатиш камокхонасида одатда саводсиз махбуслар учун шикоят хатларини камокхона бошлиқларининг танловига биноан уларнинг саводли ўртоқлари ёзиб бериб, ҳар бир хат учун 15 тийиндан 50 тийингача ҳақ олардилар. Шу тартиб Фарғона вилояти маҳаллий кишилари номидан ожизона аризалар ёзилганда ҳам саклаб қолинди. Бу кишилар, биттаси бундан мустасно, рус тилини билишмайди, шу боисдан уларнинг шикоятларини ўша рус тилини биладигани айтиб турган, ўз хизматлари ҳақида 30 тийиндан 50 тийингача баҳода нон, чой ва қанд оладиган махбуслар Мечов ва Коновалов ёзиб беришган.

Бундай енгил иш ҳақи, шубҳасиз, саводли махбусларни бошқа махбусларга, бундай қилиши қонунийми ёки қонунга зидлигидан қатъий назар, турли хил шикоятлар ва талабномалар ёзиб беришга ундаши мумкин.

Шу муносабат билан Москва округ суди прокурори камок жойлари мудир, шу суд прокурорининг ўртоғи князь Оболенскийга топширик бериб, махбусларга ши-

¹ Москва, МДХТА. 801-фонд, 49-рўйхат. 141-нш. 262-бет.

коят хати ёзиб берганлик учун пул билан ҳам, егулик маҳсулотлар билан ҳам ҳақ тўланмаслигини кузатишни тайинлади. Қамокда сақланаётган кишилар фақат камокхона юмушларини бажарсаларгина рағбатлантирилишлари мумкин, бунга ёзма шикоят тайёрлаш кирмайди.

Жаноб олийлари, Сизга ҳурматим ва садоқатимга аминлигингизга ишонаман».

* * *

Андижон кўзғолони бу ҳодисага у ёки бу даражада дахли бўлган чор маъмурлари ва ҳарбийлар тақдирида ҳам из қолдирган. Генерал-лейтенант Корольков Андижонга келгач, дастлаб қилган ишларидан бири Асака ноиби капитан Еникеевни вазифасидан четлаштириш, Мингтепа бўлиси бошлиғи Низомиддин Муллабой ўғлини тутиб қамаш ҳақида кўрсатма бергани бўлди. Низомиддин Андижон қалъасидаги бир кишилик камерада бир ойдан ортиқ ётди. Терговчилар унинг чор маъмурлари олдида айби йўқлигига, хўжайинларига садоқат билан хизмат қилганига амин бўлганликларидан сўнггина озодликка чиқаришди.

Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовскийнинг 1898 йил 4 июндаги буйруғига мувофиқ Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швейковский вазифасидан четлаштирилди. Ҳарбий прокурор ўлка Бош Ҳарбий губернаторига Андижон кўзғолони муносабати билан ёзган мактубида чор маъмурлари рафлатда қолишида Повало Швейковский энг асосий айбдор сифатида кўрсатилган. Фақат шугина эмас, губернатор маҳаллий миллат вакиллари кўз ўнгида уч-тўрт марта уезд бошлиқлари, ноибларга танбех бериб, уларнинг обрўйини тўккан эди. Шунинг учун у маҳаллий аҳолига ортиқча ишонганликда, ўз қўл остидаги амалдорларнинг обрўйини тўкканликда ҳам айбланди. Генерал Повало Швейковский янада оғирроқ жазо олиши мумкин эди. Лекин у, ўлкада илгари ҳеч бундай фожиа бўлмаганди, шу сабабли кўзғолон ҳақидаги хабарга шубҳа билан қарадим, деб ўзини ҳимоя қилди.

Марғилон уезди бошлиғининг ўринбосари подполковник Коритовга танбех берилди. У 17 май эрталаб Файзобод бўлисининг собиқ бошлиғи қабулида бўлиб, Муҳаммадали халфа ғазавот эълон қилмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни айтганда, бу хабарни дарҳол уезд

бошлиғига етказмай, 18 май эрталабгача эътиборсиз қолдирганлиги учун айбли деб топилди.

Уш уезде бошлиғи подполковник Зайцевнинг фаолияти умуман маъқуллангани ҳолда, кўзғолондан хабардор бўлгач, Андижон уезди бошлиғини ҳам огоҳлантирмаганлиги камчилиги сифатида кўрсатиб ўтилди.

Чор маъмурлари кўзғолонни бостиришда ва исёнчиларни ушлашда хизмат қилган ҳарбийлар ва маҳаллий миллат вакилларини тақдирлашни ҳам унутмадилар. Кўзғолон бўлиши ҳақида Уш уезди бошлиғини ўз вақтида огоҳлантирган Қорабек Ҳасанов Олтин медаль ва йилига 300 сўмдан бир умрлик нафақа билан тақдирланди. Муҳаммадали халфани ушлашда жонбозлик кўрсатган Избоскан ноиби, штабс-капитан Оғабеков 4-даражали Авлиё Владимир ордени билан, унинг йиғитлари Еқуб Иброҳим ўғли, Муса Масодик ўғли «Жасурлиги учун» ёзуви бўлган, кўкракда Георгий лентаси қадаб тақиб юриладиган Кумуш медаль ва юз сўмдан пул билан, подпоручик Қарселадзе 4-даражали Авлиё Владимир ордени ва қилич билан мукофотландилар. Андижон ҳарбий горнизони бошлиғи Михайлов подполковник эди, полковник бўлди. Оддий аскарлардан ўн киши тақдирланди.

Хизмати подшолик томонидан юксак баҳоланган Қорабек Ҳасанов узоқ яшамади. Андижон кўзғолонидан сўнг уч-тўрт йил ўтгач, ўз ажали билан вафот этди. Қирғизлар бу ҳамюртларининг хоинлигини бир умр кечиришмади. У вафот этганидан сўнг бўлган сайловда ўғли бўлис бошлиқлигига номзодини кўйганида барча қирғизлар унга қарши овоз беришди.

Асаканинг собиқ ноиби Соҳиб Еникеев ишсиз қолгач, ўзининг айбсизлигини исботлаш учун Фарғонадаги ва Тошкентдаги чор амалдорларининг кўпига мурожаат қилди, қайнотасининг таниш-билишларини ишга солди, лекин нафи бўлмади. Шундан кейин у Россия ҳарбий вазири, генерал-лейтенант А. Н. Куропаткинга хат билан мурожаат қилди. Дукчи Эшон воқеасига маълум даражада изоҳ берадиган ушбу шикоят хатида шундай дейилган эди:

«Россия ҳарбий вазиригига Бош штаби

2 ноябрь 1898 йил

Алексей Николаевич жаноб олийларига!

1 Москва. МДХТА. 400-фонд. 1-рўхсат. 2180-нш. 105—112-бетлар.

Аввало шуни таъкидлашни бурчим деб биламанки, ушбу мактуб билан ҳарбий вазир ва давлат одамига эмас, балки бир пайтлар эътиборидан фойдаланганим собиқ севимли бошлиғимга мурожаат қиляпман, деб ҳисоблайман: Сизнинг мен ҳақимда батальон командири номига ёзган ажойиб тавсияномангиз, 81-йилда менга Қашғар консули котиби лавозимини таклиф этганлигингиз, кўкрагимдаги жанговар мукофотлар ва бошқа кўпгина нарсалар Сизни кечагидек ёдимга солиб турибди, бундан чексиз фахрланаман.

Ўз мурожаатимнинг қисқа бўлишига ва Сизнинг қимматли вақтингизни олмасликка ҳаракат қиламан.

Менинг жуда яхши бошлаган ҳарбий хизматим баъзи бир кишиларнинг фитначилиги (бахиллик қилиши) оқибатида тўхтаб қолди, хизматга қизиқишим сусайди, бунинг оқибатида мен маъмурий-полиция бошқарувига ишга ўтдим.

Умуман мен ўзи учун ўзи ҳеч нарса қилолмайдиган, лекин меҳнатқаш, ҳодимни биладиган яхши бошлиқнинг кўлида хизмат қилсагина униб-ўсиши мумкин бўлган кишилар тоифасиданман. Ахир мен 42 ёшга кирдим, яна бироз муддатдан сўнг ҳарбий хизматим ҳам поёнига етади.

Маъмурий ишга йўланганда Наманган уездининг Арванитаки деган жойига тушдим ва яхши ҳаёт мактабини ўтадим. Бу ерда уч йил хизмат қилгач, тўртинчи йили, яъни 1897 йил 17 майда мен бошлиқларнинг хоҳиш-иродаси билан Марғилон уездидаги Асака шаҳрига ишга ўтдим. Павел Николаевич менинг ўрнимга ўтди.

Роппа-роса бир йилдан сўнг, 1898 йил 17 майда мудҳиш Андижон воқеаси рўй бердики, бу ҳақда батафсил ёзиб ўтирмайман, прокурор хулосаси ўқилса, манзара ёрқин намоён бўлади.

Жаноб олийлари, қуйдагиларни эслатмасдан ўтолмайман.

Асака участкасида мен роппа-роса бир йил бўлдим, шундан 4 ойида участкамдан ташқарида, аниқроқ қилиб айтганда, водийнинг яхши билганим ва унга шахсий даҳлим борлиги боис, баҳорги экинлар масаласида командировка қилинган эдим, шу соҳада ҳазинага тушум яхши эмас эди; кейин Марғилонда бўлиб, вилоятда тиббий ёрдамни ташқил этиш бўйича ҳарбий губернатор раислигидаги комиссия ишида қатнашдим.

Қисқаси, шуни дадил айтишим мумкинки, мен ҳам-

ша сидкидилдан хизмат қилдим: батальонда ротам ҳар жиҳатдан бригадада биринчи ўринни эгаллади, участкада эса ҳар бир икир-чикирни назар-этибордан қочирмаслигим сабабли ишим жойида эди. Лекин тасо-дифдан қочиб қутилиб бўлмас экан.

Мингтепалик эшон ҳақида мен Наманган уездида эшитган эдим. Асакага келгач, у билан алоқани йўлга қўймоқчи бўлдим ва гарчи хизмат юзасидан бўлса ҳам, икки марта унинг уйига бордим. Лекин участкани бош-қаришда маҳаллий халқ тилини, урф-одатини билишим туфайли ҳеч бир нарсани этибордан четда қолдирмай сўраб-суриштиришим баъзи бир қорчалонларга ёқмади (бу ишда ҳам кўриниб турибди). Мен ҳақимда гу-бернаторга «думалок хат» ёзиб тухмат уюштиришди; губернатор билан яккама-якка гаплашишга тўғри кел-ди. Шундан кейин аҳоли билан ҳар қандай алоқани тўхтатдим ва ўртада фақат расмий муносабатларгина қолди (у порахўрликдан кўрқарди, гўё шундай қилса, бунинг олдини олиш мумкиндай!)

Жаноб олийлари, Шарқни, жумладан, Туркистонни ҳеч кимдан кам билмайсиз, шу боисдан, бундай аҳвол-ни кимлар дарҳол илғашини ва ўз мақсади йўлида фойдаланишини, бу эса ҳукуматнинг обрў-этибори ортиши учун хизмат қилмаслигини яхши биласиз. Мен кейинчалик маҳаллий аҳоли вакилларидан: «Губерна-тор русларга ишонмайди, фақат сартларга ишонади», деган гапларни эшитдим.

Бунга қўшимча участка ноибининг мавқеи пастли-гини, унга ҳеч ким мулозамат қилмаслигини айтадиган бўлсак, тайёрланаётган воқеалар ҳақида мен белгилан-ган ҳокимиятдан ташқари, бошқа ҳеч кимдан маълумот ололмаганим тушунарли бўлади.

Мингтепа бўлиси бошлиғи воқеа содир бўлишидан ўн беш соат аввал эшон Андижон уездида ғазавот эълон қилмоқчи эканлиги ҳақида миш-миш кучаётган-лигини маълум қилди, у бу гап-сўзлар тўғри-нотўғри-лигини текширган, лекин ҳеч нарсани аниқлай олмаган.

Мен маълумотнинг муҳимлигини дарҳол тушундим ва шу заҳоти Марғилон ва Андижонга хабарчилар юбордим: ўзим Мингтепага жўнаб кетдим, эшонни хибсга олиш учун казакларни юборишни сўрадим.

Мен Андижонга юборган йигит ўлдирилди. Швей-ковский эса ўзининг «Ўқситилган қизалоғи» билан ово-ра экан — натижаси равшан!

Энди эшон тўғрисида икки оғиз сўз. Бу одам ҳозир-

ги обрў-эътиборига бундан ўн йил аввал эришган, фаолиятини бошлаганига ҳам шунча муддат бўлган, мен эса участкада бор-йўғи саккиз ой ишладим. Мен бу одам устидан катта бошлиқлар махфий кузатувни йўлга қўйишмаган, деб ўйлашим мумкинмиди?! Йўқ, бундай фикр менинг хаёлимга келмаган.

Эшон ўзининг олий даражадаги жинойи фаолиятини менинг участкамда намоён этдимиди?! Йўқ, у ўн йил аввал қандай бўлса, шундай эди.

Бу орада подполковник Коритовга қарашли Ичкилик бўлисида бир марта, Андижон уездида уч марта йиғилиш бўлиб, 200 одам қатнашган, Ўш уездида ҳам йиғилиш бўлган, лекин маъмурлар хабарсиз қолишган.

Натижаси нима бўлди? Маъмурий ишларда 20 йилдан бери ишлаётган, шундан саккиз йил Асакада хизмат қилган Коритов тайёрланаётган ҳодиса ҳақида бир кун аввал тасодифан хабардор бўлган, лекин ҳеч кимга ҳеч нарса демаган, унга ҳеч қандай жазо берилмади.

Андижон уезди бошлиғи Коишевский ва унинг ноиб жабрланишмади, Андижон шаҳрининг миршаблар ноиб Бжезицкий юқори лавозимга кўтарилди, гарчи воқеа арафасида шаҳар бетинч, эшон гуруҳи харбий қисм баракларига шаҳарнинг бир қисм кўчаларидан ўтиб борган, бироқ ҳеч ким ҳеч нарсани сезмаган бўлса ҳам. Бундан ташқари Мингтепа бўлиси бошқарувчиси ўлка бошлиғидан ташаккурнома олди.

Мен эса жабрландим, маънан ва моддий жабрландим. Нима учун? Билмайман.

26 майда мен вазифамдан бўшатилдим, лекин шундай шарт биланки, менинг ўрнимга ўтган Бжезицкий фаолиятини йўлга қўйишга ёрдам беришим керак эди. Тез вақт ичида мен прокурордан жуда муҳим, махфий топшириқ олдим. Айни пайтда Андижон уезди бошлиғи ихтиёрида бўлиб, ноиблик давримдагидан ҳам қаттиқроқ хизмат қилдим, лекин вазифамдан бўшатилганимдан бери ҳеч қандай иш ҳақи олмадим, бошқа бир иш қилиб пул ишлаш имконияти бўлмади, хизмат топшириғи беришиб, ҳатто халқдан йиғилган товон маблағлари ҳисобидан ҳам ҳеч нарса беришмади. Менинг қарамоғимда эса кекса онам, хотиним ва икки ёш болам бор, уларни уйдаги нарсаларни сотиб боқишга мажбур бўлдим. Бу аҳвол қачонгача давом этишини билмайман, лекин шу нарса маълумки, мен хонавайрон бўлдим!

Маънавий азобларим бундан ҳам оғирроқ. Харбий

хизматдаги дастлабки қадамларимданок бошликларнинг назарига тушганлигимни, энг муҳими, одамларда янглишмайдиган Сиздай жаноб олийлари томонидан ардоқланиб, юқори вазифага кўтарилганлигимни айтсам, бунинг сабаби тушунарли бўлади.

Ўзимнинг мутлақо айбсиз эканлигимни ҳис этишим, аксинча, мен тўла, мақсадга мувофиқ ҳаракат қилганлигим ва бунинг учун генерал Корольков ишнинг аҳволи билан дастлаб танишганидаёқ раҳмат айтганлигини ҳозирги аҳволим билан таққослайдиган бўлсак, менга мусулмон бўлганим учунгина шундай муносабатда бўлишди, деб аччиқ афсус-надомат қилишга ундайди. Бундан ортик таҳқирлаш бўлмаса керак. Агар Сиздай жаноб олийларининг назарига тушган одамдан ҳам шубҳаланадиган бўлишса, мусулмонларни ҳарбий хизматга олишнинг ҳожати йўқ кўринади.

Менинг лавозимимдан бўшатирилганлигим (бу кимнинг кўрсатмаси билан бўлганлигини ҳеч билолмадим) ҳар хил миш-мишларни юзага келтириб, обрўйимни тўқди. Мен эса айбсизгина эмас, бошқалар билан қиёслаганда, воқеадан хабардор шахсларнинг фикрича, мукофотланишга муносибман.

Жаноб олийлари! Менинг Сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ, тақдирим Сизнинг қўлингизда, шу боисдан Сизга мурожаат қиляпман. Фақат Сизгина менинг қораланган номимни оқлашингиз ва ишимга тиклашингиз мумкин.

Самимий ҳурмат ва эҳтиром билан
Сизга садоқатли С. Еникеев
Тошкент шаҳри, 22 сентябрь 1898 йил.

Ҳарбий вазир генерал-лейтенант А. Н. Куропаткин Еникеевнинг мактуби билан танишгач, унинг устига «Ажойиб офицер эди. Бир йилдан кейин хизматга қабул қилиш мумкин», деб ёзди.

Шундай қилиб, Еникеевга бир йилдан сўнг хизмати давом эттиришга рухсат берилди. У яна анча йиллар хизмат қилиб, генерал даражасига етди.

Генерал Еникеевнинг Тошкентдаги уйи ҳозирги Ленинград ва собиқ Красноармейская кўчалари чорраҳаси яқинида эди. Бу уй генералга қайнотасидан мерос қолган. 1917 йил октябрь тўнтаришигача Еникеевнинг уйи Тошкентнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмидаги энг гавжум хонадонлардан эди. Уй бекаси санъат ишқибози бўлиб, бу ерда театр томошалари кўрсатиларди. Октябрь тўнтаришидан сўнг генерал Еникеевнинг

яна омади кетди. Уни чор армиясининг генерали сифатида таъкиб қила бошладилар. Дастлаб уйини ҳам тортиб олишганди, кейинроқ унинг бир қисмида яшашга рухсат беришди.

Зайнаб Еникеевнинг уйида бўлганимда, у менинг олдимга эски бир папкани қўйди. Унинг ичида оила аъзолари, қариндошларнинг суратлари, ҳужжатлар билан бирга, Саодат Ҳакимовнанинг уйи масаласида турли ташкилотларга ёзган хатларининг нусхалари ҳам бор эди. Афтидан, унинг бир қисми совет ташкилотларида яхши хизмат қилган шу аёлнинг ҳурмати учун қайтариб берилган бўлса керак.

— Йигирманчи йилларда генерал Еникеевни йигирма етти марта НКВДга чақириб, сўроқ қилишган, — деди Зайнаб опа. — Ҳар гал чақиришганда, у уйдагиларни, ортимдан борманглар, деб огоҳлантирар ва ҳар гал ўзи қайтиб келарди.

Зайнаб опанинг айтишича, генерал Еникеевнинг қамалмай қолишида оқ подшонинг даврида қўл остида хизмат қилган, замон ўзгаргач эса, инқилобчи бўлиб олган собиқ ҳарбийлар ёрдам беришган.

Генерал Еникеев 1930 йилда Тошкентда вафот этган.

ОҚ ПОДШОНИ МАМНУН ҚИЛГАН ВОҚЕА

Муҳаммадали халфа бошлик кўзғолончилар 1898 йил 17 май кечкурун Мингтепадан йўлга чиқиб, Қутчи, Баргак, Қорақўрғон, Кулла, Равот, Дархон, Сарикуй, Найдик, Қайирма, Хаканд, Дўнг қишлоклари орқали ўтган эдилар. Кўзғолончиларни жазолаш пайтида чор маъмурлари дастлаб улар ўтган йўллардаги барча қишлоқларнинг аҳолисини айбли деб билдилар. Жумладан, генерал Корольков шу хусусда ҳарбий вазирликка ёзган мактубида кўзғолончилар ўтган 30 чақирим йўлда, бир чақирим кенгликда жойлашган барча қишлоқларнинг аҳолисини (жами 3000 дан ортик оила) жазо тариқасида Россиянинг жанубига кўчириб, уларнинг ўрнига Россиядан одамларни кўчириб келтиришни таклиф этди. Корольковнинг фикри амалга ошса, бир ўқ билан икки қарғани уриш мумкин бўларди: биринчидан, суғорма деҳқончилиқнинг пири саналган маҳаллий аҳоли Россия жанубига кўчирилса, у ерларда суғорма деҳқончилиқни ривожлантириш мумкин эди. Иккинчидан, Россиядан водийга кўплаб рус оқ

лари кўчириб келтирилса, ўлкани руслаштириш йўлида янги катта кадам қўйилган бўларди. Лекин Корольковнинг бу таклифи ўтмади.

1898 йил 22 августда Духовский ташаббуси билан қақирилган, ўлкани яхши билган кишилар иштирок этган махсус кенгаш генерал Корольков таклиф этган жазо чорасини рад этди. Сабаби, 3000 дан ортиқ оилани Россияга кўчириш катта маблағни талаб қиладиган қийин иш бўлишидан ташқари, у ерда улар учун тайёр уй-жой ҳам йўқ эди. Иккинчидан, унумдор ерлардан кўчирилган маҳаллий аҳоли ўрнига кўчиб келадиган оврўпаликлар бу ерларда уларчалик самарали деҳқончилик қилишлари даргумон эди. Қолаверса, икки минг киши қатнашган исён учун ўттиз қақирим масофада яшаган бутун аҳолини жазолаш ўта адолатсизлик саналарди. Кенгашда қатнашган, маҳаллий аҳолини ҳам, тартибсизликлар пайдо бўлиши сабабларини ҳам яхши билган Фарғона вилоятининг янги ҳарбий губернатори, генерал Чайковский, жумладан, шундай фикр билдирди: «Юз берган тартибсизликларда алоҳида бир туман аҳолисини айблаш қийин бўлса керак, аклини йўқотганларни ғазавотга кўзғашда эшонлар ва уларнинг муридларини айблаш мумкин, шу боисдан фақат шу кишиларни вилоятда бадарға қилиш керак, бўлиб ўтган тартибсизлик тўла ташкилий иш натижаси эмас ва уни Россияга чамбарчас кўшиб олинган ўлкада яшаётган бутун аҳоли иштирок этган исён деб бўлмайди; Андижон лагерига жинойткорона хужум Мадали эшон таъсирига берилган айрим маҳаллий аҳоли вакиллари-нинг ғазабга берилиши натижасидир ва бунинг учун суд томонидан қонун бўйича жавобгарликка тортилмаган маҳаллий аҳолини хонавайрон қиладиган оғир жазо чоралари кўриш мумкин эмас»¹.

Генерал Чайковский сўзининг охирида шундай деди: «Суд айбдорларни жазолаш даражасини тўла белгилайди ва шу боисдан суд белгилаган жазодан, шунингдек аҳолига товон тўлатиш ва эшон кўрғонини бузиб ташлашдан бўлак жазо чоралари белгилашнинг зарурати йўқ».

Кенгашда сўзлаган бошқа бир қатор нотиклар ҳам шунга яқин фикрларни билдирдилар. Кенгаш исённинг ўчоғи саналган уч қишлоқ — Мингтепа, Қашғар ва Тожиқ қишлоқларини бузиб, ўрнида 200 оила яшайди-

¹ Москва, МДХТА, 801-фонд, 84-рўйхат, 23-иш, 191-бет.

ган рус қишлоғи бунёд этиш ва бундан ташқари, умумий тарздаги жазо чораси ва хазинага етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун бутун Фарғона аҳоли-сидан 1 миллион сўм ҳажмда товон пули ундириш лозим, деган қарорга келди.

Махсус кенгашнинг қарори 1898 йил 25 августда телеграф орқали ўша пайтда Севастополда бўлган подшога етказилди. Подшо кенгаш қарорини умуман маъкуллагани ҳолда, аҳолидан йиғиладиган товон пулини камайтириб, 300.000 сўм қилиб белгилади. Бундан ташқари Андижон қўзғолонининг асосий ташкилотчиларидан бўлак, қатнашчиларини таъкиб қилиб, ҳибсга олишни тўхтатишни буюрди.

Подшонинг бу кўрсатмалари дарҳол халққа эълон қилиниб, амалга оширила бошланди.

Лекин шундан кейин кўп ўтмай, ўша йил 7 сентябрда Петербургдан генерал Духовский номига телеграмма юборилиб, ундан генерал Корольков таклиф этган, 30 чақирим масофадаги, бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш тўғрисидаги таклифга муносабати сўралди. 19 сентябрда жўнатилган жавоб телеграммасида генерал Духовский Корольков таклиф этган жазо чораси жуда оғирлиги ва уни амалга ошириш мушкуллиги сабабли мақбул эмаслигини, бу борада 25 августда подшонинг розилиги ҳам олинганлигини, ҳозир водийда олий ҳазрат кўрсатмалари асосида ишлар амалга оширлаётганлигини маълум қилди. Лекин бу телеграмма анча кеч, 19 сентябрда юборилди. Ҳарбий вазир эса бу масалани 13 сентябрда тайёрланган махсус маърузасига киритиб, подшога тақдим этган эди. Подшо эса тақдим этилган маърузани синчиклаб ўрганиб ўтирмай, тасдиқлаб юборди. Шундай қилиб, идоравий нуксонлар туфайли Олий ҳокимият чалғитилиб, бир масалада икки хил кўрсатма берилди.

Подшонинг янги кўрсатмасидан сўнг Андижон қўзғолони воқеасини яхши билган кишилардан иборат икки комиссия тузилди. Марғилонда тузилган комиссияга генерал Чайковский, Тошкентда тузилган комиссияга генерал Духовский бошчилик қилишди. Ҳар икки комиссия масалани яна атрофлича муҳокама қилиб, ўттиз чақирим масофада, бир чақирим кенгликда яшовчи маҳаллий аҳолини кўчириш ҳақидаги таклиф умуман номақбул, подшо ҳазратлари илгари буюрган ва халққа эълон қилинган жазо билан чекланиш керак, деган хулосага келди. Шу билан бирга генерал

Чайковский мабодо бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш ҳақидаги қарор ўз кучида қолгудек бўлса, бу майдоннинг Андижон шаҳрининг оврўпаликлар яшайдиган қисмига туташган жойлари охиргилар (оврўпаликлар) ихтиёрига берилиши мумкин, деган фикрни айтди. Бош ҳарбий губернатор Духовский ҳарбий вазирга бир қатор илтимослар ёзиб, жумладан, бир чақирим кенгликдаги майдонни аҳолига қайтариб беришни, подшонинг 25 августдаги амри фармони ўз кучида қолишини сўради. Унинг фикрича, бу қарордан қайтиш маҳаллий аҳоли кўз ўнгида Олий ҳокимиятнинг обрўйига путур етказар, ишонсизликни юзага келтирарди. Лекин шу билан бирга, Духовский ҳам махсус кенгашнинг қарорига ва ўз илтимосларига, шунингдек икки комиссия хулосаларига зид равишда, гўёки ўз худудни кенгайтиришга жуда зарурат сезаётган «Андижон шаҳрига бепул ер ажратиб олиш учун вазиятдан фойдаланишни истаб», бир чақирим кенгликдаги майдоннинг Андижонга туташ жойини шаҳар ихтиёрига беришни талаб қилди.

1899 йил 13 февралда подшонинг учинчи амру фармони олинди. Унда 30 чақирим узунликдаги, бир чақирим кенгликдаги майдон умумий асосда (ўз мулки сифатида) маҳаллий аҳоли ихтиёрида қолдирилган, Ҳаканд бўлисидаги 382 оилага қарашли бўлган, шу бир чақирим кенгликдаги майдонга кирган 286 десятинадан ортиқ майдон Духовскийнинг илтимосига биноан Андижон шаҳрининг оврўпаликлар яшайдиган қисми ихтиёрига, биринчи навбатда маҳаллий горнизон эҳтиёжларини тўла қондириш учун берилди. Шундай қилиб, кўзғолоннинг ўчоғи бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожиқ қишлоқлари аҳолиси қатори, кўзғолонда аҳолиси деярли иштирок этмаган Ҳаканд қишлоғи аҳолиси ҳам ўз уй-жойлари ва ер сувларидан ажралиб, турли томонга тўзиб кетишди.

Ҳакандликлар бу адолатсизлик ҳақида кўп шикоят ёздилар, лекин натижаси бўлмади. Шу хусусда Тошкентга шикоят қилгани борган ўн беш нафар кишини Андижонга қайтишгач, маъмурлар қамаб қўйишди.

1925 йил 10 февралда Андижонга Калинин келди. Андижон батраклари ер ислоҳоти амалга оширилаётганлиги муносабати билан Ҳаканд ерларини қайтариб беришни сўраб Калининга хат ёздилар. Аммо бу масала Совет ҳокимияти даврида ҳам ижобий ҳал этилмади.

Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқларининг туғилиб ўсган еридан қувилган аҳолисининг бир қисми Аравон томонларга кўчиб кетди, 780 хонадон эса Мингтепадан икки чақирим жанубдаги адирликка кўчадиган бўлишди. Оқ подшо исёнкор Мингтепа аҳолисини Туркистондан бадарға қилмай марҳамат кўрсатганлиги учун янги қуриладиган қишлоқка «Марҳамат» деб ном бериладиган бўлди.

Уч қишлоқ аҳолисига 1899 йил 1 мартгача уй-жойларини бузиб, кўчиш буюрилди. Бу буйруқ ўз вақтида бажарилди. 1899 йил 4 мартдан эса уйлари бузилиб, текисланган уч қишлоқ ўрнига янги эгалари кўчиб кела бошлашди.

Тошкентдан ер тузувчилар ва меъморлар келиб, 200 хонадонга мўлжалланган, водийдаги оврўпаликлар яшайдиган тўртинчи посёлканинг лойиҳасини тайёрлашди. Черков, мактаб, амбулатория, бўлис бошқармаси идораси, черков руҳонийлари яшайдиган уйлар қарерда қурилиши белгиланди. Туркистон Бош ҳарбий губернатори бу бинолар қурилиши учун хазинадан 46 минг сўм ажратди.

Ҳукумат янги посёлкага кўчиб келадиган ҳар бир оилага ҳовли учун бир ботмондан (бир гектарга яқин), дехкончилик қилиш учун олти ботмондан ер ажратди. Бундан ташқари ҳар бир оилага уй қуриб олиши учун юз сўмдан ёрдам пули ажратди. Янги посёлка ўрнида тез кунда қурилиш ишлари бошланиб кетди.

1899 йил 15 май кечқурун янги қуриб битказилган Тошкент темир йўл вокзалидан Туркистон ўлкаси Бош ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчи, илгари бир неча йил Фарғона вилояти ҳарбий губернатори бўлиб ишлаган генерал-лейтенант Н. А. Иванов ўз аъёнлари билан махсус поездда Фарғонага йўл олди. Бу сафардан мақсад бутун ўлкани ларзага солган Андижон кўзғолонининг бир йиллигини ўзига хос тарзда нишонлашдан иборат эди, бунинг учун у ерда зарур тайёргарлик ишлари кўриляётганди.

Эртаси кундузи соат ўн бирда генерал тушган поезд Қўқонга етиб борди. Шаҳар вокзалида баланд мартабали меҳмонни шаҳар амалдорлари ва маҳаллий аҳоли вакиллари кутиб олишди. Маҳаллий аҳоли вакиллари Ивановга нон-туз тутиб, гуноҳларини кечирришни сўрадилар. Меҳмон уларнинг нон-тузларидан тотимади,

гапларига жавоб ҳам бермади. У шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисми билан темир йўл вокзалини боғлайдиган янги йўлни кўздан кечирди. Сўнг бироз дам олгач, яна поездга ўтириб, янги Марғилонга йўл олди.

«Горчаково» темир йўл бекатида ҳам генерал Иванов тантанали вазиятда кутиб олинди. Кутиб олувчилар сафида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Чайковский, Марғилон уезди бошлиғи, подполковник Рудановский, участка ноиб, капитан Бжезицкий ва бошқа амалдорлар, маҳаллий аҳоли вакиллари бор эди. Бу ерда ҳам маҳаллий аҳоли вакиллари баланд мартабали меҳмонга нон-туз тутдилар ва гуноҳларини кечиришни илтимос қилдилар. Иванов уларнинг нон-тузидан ҳам тотимади... Янги Марғилонда янги қуриб битказилган православ ибодатхонасини кўздан кечирди ва уни табарруклаштириш маросимида иштирок этди.

18 май сахарда Иванов тушган поезд «Федченко» темир йўл бекатига етиб борди. Бу ерда уни ва аъёнларини булутга сапчидиган отлар қўшилган дилижонлар кутиб турарди. Меҳмонлар шу дилижонларга ўтириб, кўзғолон ўчоғи бўлган, ҳозир эса 200 оврўпалик оила яшайдиган посёлка қурилаётган Мингтепага йўл олишди.

Кувадан ўтиб, икки томони яхшилаб парваришланган ям-яшил экинзорлар ва боғ-роғлардан иборат йўлдан тўққиз чақирим юрганларидан кейин адирликлар бошланди. Адирлар тугагач, яна экинзорлар оралаб кетган катта йўлдан тўққиз чақирим юришди. Шундан кейин собиқ Мингтепа, Қашғар ва Тожик кишлоқлари худуди бошланди.

Генерал Иванов Муҳаммадали халфа ховлиси жойлашган, ҳозир фақат вайроналари қолган жойдан ўтаётиб тўхтаб, дилижондан тушди. Унга ҳамроҳ бўлган фарғоналик амалдорлар исёнкорнинг бу ерда ўтган ҳаёти ҳақида гапириб беришди.

Янги рус посёлкаси чегарасида генерални аҳоли бут ва нон-туз билан кутиб олди. Меҳмон нон-туздан тотиб, кишилар билан қуюқ саломлашиб, самимий суҳбатлашди, қандай ўрнашаётганликлари, қийинчиликлар ҳақида сўради. Кейин янги қад кўтараётган посёлкада қурилаётган уйларни кўздан кечирди. Қурилиш ишлари бошланганлигига эндигина икки ярим ой бўлганлигига қарамай, кўпчилик уйларни кўтариб, томини

ёпишга улгурган, бир қисмида эса бу ишга тайёргарлик кўриляётган эди.

Генерал ярим чакиримча пиёда юриб, посёлка марказига борди. Бу ерда ҳам қурилишга тайёргарлик ишлари авжида эди. Черков, мактаб, амбулатория бинолари пойдеворлари учун жой тайёрланиб, анча микдорда тош, пишган ғишт, семон, бошқа қурилиш материаллари келтириб қўйилган эди.

Тушдан кейин бутун аҳоли посёлка марказига тўпланди. Янги Марғилон черкови попи О. Н. Москвин ўш ва Андижондан келган руҳонийлар жўрлигида қилган ибодатда тўпланган аҳолининг ҳаммаси қатнашди. Ибодат тугагач, шу кун махсус юборилган отлик батарея взводи аскарлари осмонга ўқ узиб салют беришди. Шундан сўнг мусулмон ўлкада, ватан озодлиги, эрк ва эътикод учун исён кўтарганлар яшаган жойда уларнинг орзулари ҳеч қачон ушалмаслигининг рамзи сифатида гумбазидаги тилларанг хочини ярақлатиб турадиган ибодатхона пойдевориغا ғишт қўйилди.¹

Дастлабки ғиштларни Н. А. Иванов, А. П. Чайковский, ва В. И. Янушовскийлар қўйишди. Генерал Иванов бу шонли воқеа муносабати билан ўлканинг энг катта бошлиғи номидан бутун посёлка аҳолисини табриклади. Подшо ҳазратлари шарафига «ура!» деб бакирди. Бунга жавобан атрофни кучли «ура» садолари тутиб кетди, одамлар завқланиб, бош кийимларини осмонга отишди.

Шундан кейин генерал саф тортган қўшинлар (казаклар, пиёдалар отрядлари ва тоғда жанг қиладиган отлик батарея взводи) томон борди. Бу ерда ҳам «ура!» садолари янгради. Қўшинлар генерал Иванов ва бошқа ҳарбий раҳбарлар турган жойдан оркестр садолари остида шахдам қадамлар билан саф торттиб ўтдилар.

Шу куни азиз меҳмон рус посёлкасидан икки чакирим жанубдаги янги қуриляётган «Марҳамат» қишлоғида ҳам бўлди. Марҳаматликлар меҳмонни нон-туз билан кутиб олдилар. Генерал эса уларнинг ҳам нон-тузини тотимади. Лекин янги жойдаги қурилишнинг бориши, қишлоқни суғориш имкониятлари билан қизикди. «Марҳамат»да оилалар қамиш капаларда ва

---

¹ Мингтепада тикланган бу ибодатхона 1937 йилгача бор эди. Шу йили уни диний обида сифатида бузиб ташланди. Бугунги кунда унинг қўйғироғиغا сақланиб қолган. — Муаллиф.

ертўлаларда яшаётганди, қишлоқ қурилиши суръати секин эди. Маҳаллий чор амалдорлари Фарғонанинг ёзи узок, қишлоқ кишилари кузгача гувала уйларни тиклаб, ичига кириб олишади, деган фикрни айтишди. Лекин ундай бўлмади. Кузгача уйини тиклаб, ичига кириб олишга ҳамма ҳам улгурмади. Фақат бугина эмас. Шу йил баҳор ва ёзда марҳаматликлар қурилиш билан овора бўлиб, деҳқончилик қилишга улгуришмади, топган-тутганларини иморатга сарфлашди. Аксига олиб, қиш ҳам қаттиқ келиб, узок давом этди. Натижада қишлоқ аҳолисининг оч қолиш хавфи туғилди.

Пахта етиштирадиган қул хизматини давом эттириши учун оч қолиб ўлмаслиги керак эди. Тошкентда бу масала муҳокама қилиниб, ўлка Бош ҳарбий губернатори Россия ҳарбий вазирига махсус мактуб ёзди.

«Ҳарбий вазир жанобларига!»

8 февраль 1898 йил
Тошкент шаҳри

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 13 январда юборган № 446 рапортида Тожик, Қашғар ва Мингтепа қишлоқларидан кўчирилган аҳолидан ташкил топган Марҳамат қишлоғи аҳолиси ўзларига ажратилган ерларга экин экишга улгурмай, ҳозирги пайтда жуда ночор бир аҳволга тушиб қолдилар. 750 оиладан 160 нафарининг еб-ичиш учун ҳеч қандай маблағи йўқ. Уларнинг нохуш аҳволи яна шу билан ёмонлашяптики, ёқилғилари йўқ, узок давом этган қаттиқ қиш шароитида бу нарса, худди овқатланиш учун нон қандай зарур бўлса, шундай зарурдир.

Гарчи атрофдаги аҳоли марҳаматликларга баҳоликудрат ёрдам кўрсатаётган бўлсалар ҳам, бу ёрдам жуда оз, ҳар ҳолда уларни ҳозирги ночор аҳволдан олиб чиқа олмайди, шу сабабли генерал-майор Чайковский марҳаматликларнинг аҳволи ҳақиқатда оғирлиги ва ночорлик оқибатида келиб чиқадиган, яшаш учун маблағ топиш мақсадида қилинадиган ўғирлик, талончилик ва қароқчилик каби қонунга зид хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш мақсадида мазкур қишлоқ аҳолисига уч-тўрт ой, яъни ғалла пишиғигача, қиш шароитида умуман бўлмайдиган бошқа хил меҳ-

¹ Москва, МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2183-нш, 162-бет.

нат усуллари билан пул топиш имконияти туғилгунча озгина моддий ёрдам кўрсатиш таклифи билан кирди.

Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг талабно-маси топширилган ҳарбий губернаторлар Кенгаши Марҳамат қишлоғи аҳолисига ёрдам бериш зарурлигини тан олиб, Марҳамат аҳолисининг жуда муҳтожлик сезаётган оилаларига Фарғона вилояти аҳолисидан йиғилган товон пули ҳисобидан 5000 сўм микдорда ёрдам пули ажратишга қарор қилди.

Сиз жаноби олийларига юқорида баён этилганларни маълум қиларканман, берилган кўрсатмани тасдиқлашдан бош тортманг, деб ожизона илтимос қилиш шарафига мушаррафман.

Бунда Сиз жаноб олийларига яна шуни маълум қилишни бурчим ҳисоблайманки, юқорида тилга олинган қишлоқлардан кўчирилган 750 оиланинг ҳар бирига ёрдам тариқасида товон маблағларидан 50 сўмдан сарфлаш ҳақида рухсат берган эдингиз ва бу жами 37.500 сўмни ташкил этган бўлса ҳам, лекин шу пайтгача бу эҳтиёж учун, Кенгаш журнали томонидан 20 январда рухсат берилган 5000 сўмни қўшиб ҳисобланганда, 12.000 сўм ажратилди.

Бош губернатор вазифасини бажарувчи:» (имзо)

Иванов ўз аъёнлари билан уйлар қурилаётган янги дала йўли бўйлаб бироз юргач, бир гуруҳ ўзбек аёлларига дуч келди. Улардан уч нафарининг юзи очик эди. Шу аёллар «Здрасти!» деб таъзим қилишиб, юсак мартабали меҳмонга нон-туз туттиди. Ивановнинг Туркистонда яшаётганига анча йиллар бўлган, лекин бундай ҳодисани биринчи марта кўриши эди. У жилмайиб, аёллар тутган нон-туздан тотиди...

Генерал марҳаматликлар билан хайрлашаётиб, янги жойга яхши жойлашиб олинглар, сизларга катта марҳамат кўрсатган подшо хазратларини дуо қилинглари, қўшни рус қишлоғидагилар билан дўст бўлиб яшанглари, деб тайинлади. Кейин яна дилижонга ўтириб, аъёнлари ва мезбонлар ҳамроҳлигида Андижонга йўл олди.

Андижон шаҳар амалдорлари баланд мартабали меҳмонни шаҳарга уч чакирим етмасдан, адирликда, йўл устида кутиб олдилар. Дилижонлар адирликдан бироз юргач, яна кўм-кўк воҳа бошланди, кўп ўтмай шаҳарга кириб келишди.

Шаҳар кўчалари баланд мартабали меҳмонни кутиб олиш учун маҳаллалардан ҳайдаб келинган кишиларга тўла эди. Улар зўрма-зўраки кулиб, қўлларини силкиганча меҳмонни табриклашарди. Дилижонлар қарвони шаҳарнинг марказий кўчасида кетаётганда қўлида тутатилган исиріқ кўтарган мўйсафид югургилаганча кўчани кесиб ўтиб, генерал ўтирган дилижонга исирік солди...

Йўлнинг бир жойида беқасам ва банорас тўнлар, хром этиклар кийган, бошларига оппоқ саллалар ўраган анчагина кишилар тўпланиб туришарди. Улар олдида турган икки кишининг қўлида найча қилиб ўралган қоғоз бор эди. Андижон уезди бошлиғи Коишевский Ивановга нимадир деди. Генерал дилижондан тушиб, одамлар билан саломлашди. Сўнг: «Қандай арзларингиз бор, айтинглр», деди. Икки кишининг қўлидаги хитой қоғозга ёзилиб, чети хошияланган хатлардан бири Марғилон уезди аҳолиси номидан ихлоснома, иккинчиси Андижон шаҳри ва музофоти аҳолиси номидан арзнома эди. Вакил қилинган кишилар ихлоснома ва арзномани ўқишди. Шу ерда ҳозир бўлган тилмоч уларнинг мазмунини генералга таржима қилиб турди. Мана ўша ихлоснома ва арзнома:

**«Туркистон вилояти олий даражали
генерал губернаторининг лавозиматини
адо этиб турувчи генерал-лейтенант
Николай Александрович Иванов
жанобларига**

ИХЛОСНОМА

Ушбу билан ўтиниб арз қиламизки, бизким, Марғилон фуқаролари Фарғона ва бутун Туркистон фуқаролари қаторида император аъзам — оқ подшо ҳазратларининг чин ихлосли ва оқ кўнгилли фуқаролари эрдик. Тинч яшаб, кундан-кунга манфаат кўриб, оқ подшо ҳазратларининг аркони давлатлари ва бизга бўлган меҳр-муҳаббатлари зиёда бўлишини тилаб тургандик. Шундай замонда худодан беҳабар, подшонинг кадрини билмаган, жоҳил одамларнинг ёмон кирдикорларидан бошимизда губорлар пайдо бўлди. Ўша машъум ходисадан бери бир йил ўтди. Шундан буён ҳазрат оқ подшо ва аркони давлатларига бизларнинг оқ кўнгил ва

ихлосманд фуқаро эканлигимиз маълум бўлғондир, деб умид қилғон эрдик.

Ушбу кунларда мазлум бўлиб ўлғон фуқаро ва бегуноҳ посбон аскарларнинг қабрларини кўтарганда шундоқ ёмон ишни қилғон ёмонларнинг кирдикорларини ўйлаб, уларнинг гуноҳлари учун хижолат бўлиб, юз тубанчилик билан арз қиламизким, ҳазрат император аъзам — оқ подшоҳимизга биз фуқароларнинг ушбу арзимизни етказиб, хижолатларимизни кўтарурга ва авфу қилурга ёрдам қилсалар. Аввал ҳам ихлосли, чин кўнгилли фуқаро эрдик. Мундан кейин ҳам ихлосимиз ва эътиқодимиз билан фуқаролик қилмоққа ниятларимиз маҳкамдир. Ва ҳар қандоқ беақл ва худодан беҳабар одамлар бўлса ҳам ибрат олиб, яхшилар қаторида бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Қатта, соф дарёга озроқ лойқа тушгани билан губор бўлмаса керак, деб умид қиламиз».

**«Туркистон вилоятининг улуғ афзатлу
(фазилатли) жаноб генерал губернатори
лавозиматларини адо этиб турувчи жаноб
генерал адъютант Иванов тўра жаноб-
ларига Андижон шаҳри ва музофотидаги
барча фуқаролардан**

АРЗНОМА

Бизлар, Андижон уездининг барча фуқаролари Сиз улуғ афзатлу, илгари устимиздан турган аъёнимиз ҳузуримизга ташрифи қадам қилганларидан ва дийдорларини кўришга мушарраф бўлғонимиздан, ўзимизни ниҳоятда бахтли ва иқболли эканмиз, деб бағоят хурсанд бўлдук. Не учунки, Сиз улуғ афзатлу бизларга улуғ бўлиб турғон вақтларингизда биз фуқароларингизга қилғон шафқат, марҳамат ва ёрдамнингиз барчамизга маълум эрди. Ва Сиз марҳаматли ҳам бизларнинг вилоятларимизнинг одамлари император аъзам — оқ подшо ҳазратларига чин эътиқод, ихлос бирла фуқаро ва раия бўлғон эканлигимизни билғон эрдингиз.

Биз бечора фуқаролар жаноби оқ подшо ҳазратларига чин кўнгил бирла фуқаро бўлиб, ул олампаёнинг соя давлатларида ором ва роҳат топиб, тинчлик ва осойишталик бирла яшайтурган эрдик. Шул вайдан вилоятимиз ниҳоятда обод бўлиб, камбағалларимиз

давлатманд бўлиб турғон ҳолларимизда ҳеч кимнинг хаёл ва хотирига келган эмас эрдик, ўтган йилдаги ушбу кунда ёмон воқеа содир бўлиб, биз бечора фуқаролар шундоқ хижолат ва шарманда бўламиз, деб ўйламағон эрдик.

Ўшанда ҳаммамизнинг ғафлатда қолғонимизга бис шулдирки, бундоқ адолатли тинчлик ва осойишталик асрида бирор одамнинг кўнглига келмас эрдик, жаноб ок подшо ҳазратларининг шижоатли аскарлариға югурмоқ тугул, давлати Русиянинг бирон-бир одамиға ёмон кўз билан қарайтурғон топилмас деб ўйлардик. Энди бизларда ўшандоқ ёмон ҳодиса тўғрисида важҳ айтиб, ўзимизни тоза қилмоққа ҳеч бир тил йўқдир.

Сиз улуғ даражали ва шафқатли, илгари устимиздан турғон ва аҳволимизни билғон улугимиздан вақтни ғанيمات билиб, тубанчилик бирла бошларимизни оёқларингизга қўйиб, арз қиламизки, марҳамат айлаб, бизларни ўшандоқ ғафлатда қилғон гуноҳларимиз ва йиғлаб турғон кўз ёшларимизни ул барчага марҳаматли олампаҳо жаноби император аъзам — ок подшо ҳазратлариға етқуриб, ул даргоҳи олийдан илтимос қилсаларким, ўшандоқ ўтган бебахтлиғ ишларимизни ёдларидан чиқариб, биз бечораларни ўзлариға қарашли сойир (содик) фуқаро ва райилари каторида муносиб кўрсалар.

Биз ок юзли бўлиб, илгаригидек ул олампаҳонинг ва хонадони олияларининг ҳақлариға дуо қилмоққа восил бўлсак, деб омин ёзилди.

**18 жавзада, 1899 йилда, 21 муҳаррамда,
1377 хижрийда».**

Шубҳасиз, чор тузумидан манфаатдор бўлган соткин маҳаллий амалдорлар томонидан тайёрланган бу ихлоснома ва арзномани тинглагач, генерал Иванов шундай деди:

— Собиқ губернаторларингиз сифатида сизларнинг қилмишларингиздан уялаяпман, афсусланаяпман. Мана, ҳозир қилмишларингизга пушаймон бўлиб, узр сўраяпсизлар. Ўз узрларингизни сўзда эмас, амалда ифодаласаларингиз яхши бўларди.

Арзномаларни ўқиганлар қўлларидаги қоғозни ялинчок бир қиёфада тутиб турардилар. Бошқалар ҳам генерал нима қарорга келишини билолмай ҳаяжонда эди. Ниҳоят, генерал арзномаларни олиб, адъютантиға берди, кейин нон-туздан тотиди.

— Нон-тузларингиздан тотийман.

Одамлар елкаларида осилиб турган оғир тош ерга тушгандай енгил нафас олдилар.

— Мен ҳарбий вазир орқали сизларнинг узрларингизни ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар бўлган подшо ҳазратларига етказаман,— деди Иванов.— Подшо ҳазратлари бунга қандай муносабатда бўлиши ҳеч кимга маълум эмас. Лекин сизлар учун илтимос қилиб кўраман. Бунга шунинг учун журъат этаманки, ўзим тўғри сўз бўлганимдан, сизларнинг сўзларингизга ҳам ишонман.

Тўпланганлар ўртасида жонланиш рўй берди.

Шундан кейин генерал дилижонга ўтириб, йўлида давом этди.

Ўтган йилги кўзғолонда ҳалок бўлган 21 ҳарбийнинг 19 нафари насроний, бири мусулмон, бири яхудий эди. Кеч соат 6 да Иванов 19 аскар кўмилган қабристонда бўлиб, қабрларга янги ўрнатилган қабртошларни кўздан кечирди, тўпланган кишилар сафида туриб ибодат қилди. Сўнгра марҳум ҳарбийлар хотираси учун куриладиган эсдалик-ибодатхона пойдеворига тантанали вазиятда ғишт қўйишда қатнашди.

Кечқурун шаҳар катталари баланд мартабали меҳмон шарафига зиёфат беришди. Зиёфатдан сўнг ўлка бошлиғи вазифасини бажарувчи тўғри вокзалга бориб, ҳарбий вазир номига қўйидаги телеграммани юборди:

«Кеча Янги Марғилонда менинг иштирокимда янги ибодатхонани табарруклаштириш маросими бўлди. Бугун, 18 майда, Фарғонада бўлган тартибсизликларнинг бир йиллигига Рус кишлоғида черков ва Андижонда қатл этилганлар дафн этилган қабристонда ибодатхона пойдеворига ғиштлар қўйилди. Шуларни маълум қиларканман, Сиз ҳазратларидан ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳи аъзам тахти пойида тиз чўкиб, Фарғона вилояти маҳаллий аҳолиси айрим вакиллари ўтган йили қилган гуноҳ учун бутун вилоят аҳолисининг қаттиқ пушаймони ва узрини ул зоти шарифга маълум қилишингизни ҳурмат билан илтимос қиламан.

Аҳолининг менга қилган арзига биноан уларнинг пушаймони ва узрини Сизга маълум қилишга журъат этдим».

Шундан кейин генерал Иванов ўзини кузатиб юрган Фарғона вилояти ва Андижон уезди амалдорлари билан хайрлашиб, кеч соат 11 га яқин поездга ўтирди.

Эртаси, 19 майда, соат 2 га яқин Иванов Тошкентга

етиб келди. Бу ерда унга ҳарбий вазирдан келган телеграммани тутқазишди. Вазир жаноблари бу телеграммада Иванов Фарғонадан юборган телеграммани подшо ҳазратларига етказганлигини маълум қилган эди. Ҳз навбатида подшо ҳазратлари қуйидаги жавоб телеграммасини юборишни амр қилибдилар:

«Маҳаллий аҳолининг афсус-надомат туйғулари баён қилинган хабарингизни қониқиш билан ўқидим».

Подшо ҳазратларининг бу сўзларини аҳолига эълон қилиш учун дарҳол Фарғона ҳарбий губернаторига етказилди.

КУК ДАФТАРДАГИ ЁЗУВЛАР

Муҳаммадали халфа беш марта уйланган, қатл этилишидан аввал тўртта хотин унинг никоҳида бўлган. Биринчи хотини Тожибиби Мақсудхожи қизига Маккага бормасдан аввал уйланган. Бу аёл Мингтепадан унча олисда бўлмаган Бобохуросон қишлоғилик эди. У эшондан икки фарзанд — Неъматпошша ва Хамробиби исмли қизлар кўрган. Эри қатл этилган пайтда Тожибиби 29 ёшда, қизларининг каттаси 8 ёшда, кичиги уч ёшда эди.

Муҳаммадали халфа кейинги хотинларига ҳаждан қайтиб, эшон сифатида шон-шухрат қозонгач уйланган. Айтишларича, бу хотинларининг учтаси бадавлат оилаларнинг фарзандлари бўлиб, эшонга қариндошлик иплари билан боғланишни истаган муридлари ўша пайтдаги одатга биноан назр қилишган.

Иккинчи хотини Иснорабиби Абдужалил қизи Тожиқ қишлоғилик эди. Эшон қатл этилганда унинг Абдужалил исмли етти яшар ўғли бўлган. Учинчи хотини Мингтепа бўлисининг Орол қишлоғилик Сожида биби Исабой қизи эди. Эшон бу хотинидан фарзанд кўрмаган. Шу сабабли Андижон кўзғолонидан беш йил аввал Сожида биби билан ажралишган. Тўртинчи хотини қувалик Рукия биби Исмоил қизи эди. Унинг уч ёшли Абдурахим исмли ўғли бўлган. Қенжа — бешинчи хотини, 19 ёшли Ойимча Саидкул қизи Андижон уездининг Қораянтоқ қишлоғилик эди.

Бу аёллар ва болаларнинг Андижон кўзғолонидан кейинги тақдирлари қандай бўлди?

1991 йилда «Шарқ юлдузи» ойномасида Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» хужжатли

қиссаси босилганидан сўнг муҳарририятимизга тарих фанлари доктори, профессор Иброҳимжон Алимов кўнғироқ қилиб, Тошкентда А. О. Григорянц деган кекса тарихчи олим яшашини, у урушдан кейинги йилларда Марҳамат туманида ишлаганида Дукчи Эшоннинг қизи билан учрашиб, суҳбатлашганлигини, бу суҳбат матни ёзилган дафтар олимнинг шахсий архивида сақланишини айтди. Бу хабарни эшитиб, Иброҳимжон аканинг ёрдами билан А. О. Григорянцнинг уй телефони аниқлаб, у билан учрашишга келишдик.

Эртаси муҳарририятга ўрта бўйли, миқти қоматли, тепа сочлари тўкилган, етмиш ёшлардаги одам кириб келди. Бу А. О. Григорянц эди. Биз у билан самимий сўрашиб, суҳбатлашдик.

— Мен фронтдан қайтгач, бир неча йил партия ишларида ишлаганман,— деб ҳикоя қилди Аркадий Огалумович,— 1947-52 йилларда Андижон вилоятининг Марҳамат туманида МТС директорининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари, туман партия кўмитасининг иккинчи котиби бўлганман. Тарихчилигим учун чор ҳукумати Туркистонни босиб олгач, XIX аср охирида чоризм ҳукмронлигига қарши Андижонда кўзғолон бўлганлигидан хабардор эдим. Лекин бу кўзғолоннинг раҳбари Дукчи Эшон Мингтепадан чиққанлигини Марҳамат туманида ишлаганимда билдим. Менга эшоннинг қизи, жияни ҳаётлигини, шу ерда яшашларини айтишди.

Шундан кейин мен ўрта мактаб директори Болтабой Хусановни ҳузуримга чақириб, Дукчи Эшоннинг қизи ва эшонни кўрган, билган кекса ҳамқишлоқларининг хотираларини ёзиб келишни буюрдим. Хусанов бу топшириқни сидқидилдан бажарди. Шундай қилиб, кўзғолон қандай тайёрланганлиги, унинг раҳбари, иштирокчилари ҳақида янги маълумотга эга бўлдим.

— Болтабой Хусанов Дукчи Эшоннинг қизи рус тилини яхши билишини айтди,— деб суҳбатини давом этказди Григорянц.— Шундан кейин мен бу аёл билан ўзим учрашмоқчи бўлдим. 1951 йилнинг декабрь ойи охирида «Ўзбекистон» жамоа хўжалиги раиси Умрзоқ Қорабоев билан Дукчи Эшоннинг қизиникида бўлдик. У эски қабристон яқинидаги сиртидан анча кўримсиз бир кулбада яшаркан. Лекин ичкарига кирганимизда ҳаммаёқ озода, саранжом-саришталигини кўриб дилимиз ёришди.

Уй бекаси бизни самимий кутиб олди. Неъматпошша ёшига нисбатан анча қари кўринар, қийналиб хара-

кат қиларди. Унга уйида юрган киз ёрдам бериб, дархол дастурхон ёзди, нон-чай қўйди. Неъматпошша менинг саволларимга русча жавоб қайтарди, кетидан «русча сўзлашишни унутяпман», деб қўшимча қилди.

Очиғи, менинг бу ерга келишдан мақсадим, Неъматпошшадан отаси ҳақида сўраш эмас, балки у кандай яшаётганлигини кўриш, лозим бўлса, ёрдам бериш эди. Шунинг учун унинг уйида кўп ўтирмадик.

Ташқарига чиққанимизда раис мақсадимни англаб.

— Қишлоғимиз кишилари бу аёлга ёрдам беришадди, биз ҳам қараб турмаймиз,— деди.

Аркадий Огалумович гапини тугатгач, қўлидаги папкани очди, ундан эски кўк дафтарни олиб қўлимга тутқазди. Дафтар муковасига «Марҳамат, 1951 йил. Дукчи Эшон тўғрисидаги хотиралар» деб ёзиб қўйилган эди. Мана ўша хотиралар.

Неъматпошша ҳикояси:

(1951 йил 4 август)

— Отамнинг ҳовлиси ҳозирги Қушчи қишлоқ Совети биносининг бериги томонида, Тупроққўрғон деган жойда эди. Отам аввал деволкашлик, кейин йиғчилик қилганлар, йиғни ўзлари ясаганлар, амаким сотган. Шундай қилиб тирикчилик ўтказганлар. Кейинчалиқ юртга шилон¹ тарқатганлар. Бундан 53 йил илгари Андижонга «тўй»га борадилар. Эртаси куни уйимизга фавқулодда ноиб, мингбоши, амин, элликбоши кириб келишади, амаким бизни қочиради. Биз етти пахса баландликдаги девордан ташлаб қочганмиз. Бирок, кўп ўтмай қўлга тушдик.

Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилон)да губернаторнинг ўзи сўрок қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтик кўтарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга ўтириб Ашгабадга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жўнатадиган бўлишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшоннинг қўлига топширдилар. Руслар ҳар куни 200 грамм нон

¹ Шилон — суюқ овқат бўлиб, у жўхори, ловия, гўшт ва бошқа масалликлар солиб тайёрланган.

ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва канд берди.

Пензада етти йил турдик. Инкилоб бўлгач, Николай бизга жавоб берди.

Фарғонага келиб губернаторга учрашдик. У бизга отамиздан қолган ердан озгинасини берди. Мен бувим билан ҳозирги Қорақўрғон қишлоқ Советига қарашли Сталин номли колхоз ҳудудидаги энамнинг собиқ жойига келиб тушдим. Энам шу ерда бундан 18 йил аввал вафот этганлар.

Исоқов Каримқул ҳикояси:

— Менинг ёшим 64 да. Дукчи Эшон тоғам бўлади. Масжиднинг минораси кулаб, бир нечта муллавачча ҳалок бўлгач, Дукчи Эшонни губернатор сўрок қилган. Тоғамиз кўпроқ Зиёвуддин Махсум маслаҳати билан иш кўрганлар. Зиёвуддин Махсум қирғиз бўлиб, ёшлигида Қўқон, Бухоро мадрасаларида ўқиган, Худоёрхон саройида хазиначи бўлган. Унинг беш боласи бор эди.

Тоғам Маккага бориб келгач, янги иморатлар солдирган. Унинг мадрасаси, меҳмонхонаси, чойхонаси, отхонаси бўлиб, ўзи алоҳида хонада ўтирган. Доимо салла ўраб, малла бўз тўн кийиб юрган. Уйдан меҳмон аримаган.

Тоғамнинг уйида милтиқ, қилич, найза ясовчилари бўлган. Ҳазавотда қатнашган кишиларга курооларни шу ҳунармандлар тайёрлаб беришган. Аммо тўппончани қаердан олганларини билмайман.

Пойтухдаги Султонхон тўра ва Марғилондаги Ой-тўра тоғамнинг пирлари бўлган. Тоғамнинг олдига олис жойлардан, ҳатто Олтой тарафлардан ҳам одамлар келиб турган. Улар орасида руслар, жухудлар, афғонлар ҳам бўлган.

Мен ўн бир ёшлигимда тоғам Ҳазавот эълон қилиб, Андижонга боради. Бу юришда қатнашганлар саллалари остига мисвоқ қистириб олганлар. Чунки, мисвоқ билан жанг қилиб ҳалок бўлганлар шахид кетади, деб тушунтирганлар. Лекин бу юриш муваффақиятсиз тугайди.

Тоғамнинг жиннихоналари ҳам бўлган, руҳий касалга чалинганларни дуо ўкиб тузатганлар.

Абдураззоқов Урайим ҳикояси:

— Менинг ёшим етмиш бешда. Дукчи Эшонни бир марта кўчада эшак миниб кетаётганида кўрганман.

Андижон кўзғолонидан сўнг золим Николай Мингтепа халқини хайдаб, ҳозирги Марҳамат қишлоқ Совети ҳудудидаги илгариги даштликдан ҳар бир оилага ўн танобдан ер берган. Айрим оилалар Мингтепадан хайдалгач, Аравон томонларга кўчиб кетишди.

Абдуқаҳҳоров Зулфикаҳҳор ҳикояси:

— Дукчи Эшон 1898 йил арпа сариғида ғазавот эълон қилган... Кўзғолон муваффақиятсизликка учрагач, унинг ташкилотчилари кўлга тушади. Уларни Андижоннинг Толзорига олиб келишади. Подшолик бу ерга ҳар жамоадан иккитадан одам келишини амр қилганди. Тўпланганлардан Дукчи Эшонни таниган-танимаганликларини сўрайдилар... Кейин ҳукм ўқиб эшиттирилади. Ҳукмда мингтепаликлар шу билан оқ подшога қарши икки-уч марта бош кўтардилар, шунинг учун Андижон кўзғолони бошлиқлари осилсин, дейилган эди. ¹ Сўнг ҳукм ижро этилади.

Подшолик Мингтепа халқига 1899 йил 1 мартгача қишлоқни бўшатиб чиқиб кетишни буюрди. Мингтепа халқи бу буйруқни ўз вақтида бажариб, иморатларни бузиб, олиб чиқиб кетадилар. Уларга Мингтепанинг тепа қисмидаги даштликдан ер берилади. Бу ерда пайдо бўлган қишлоққа «Марҳамат» деб ном берилади.

Мингтепага руслар келиб ўрнашади.

* * *

Андижон кўзғолонидан сўнг Муҳаммадали халфанинг онаси Асалбиби Ортиқбой қизини Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Чайковскийнинг шахсан ўзи сўроқ қилади. Бу сўроқда кампирнинг ҳеч бир айби йўқлиги маълум бўлади. Лекин губернатор кампирнинг Туркистон ҳудудида туриши мақсадга мувофиқ эмас, уни Россиянинг бирон бир шаҳрига сургун қилиш керак, деган фикрда эди. У бу ҳақда Туркистон Бош ҳарбий губернаторига хат ёзади. Бош ҳарбий губернатор бу хат устига «нафақат бу аёлни, балки марҳум эшоннинг барча оила аъзоларини маъмурий йўл билан сургун қилиш керак», ² деб ёзади.

Кўзғолон иштирокчиси қаторида камалганлар ора-

¹ Мингтепада 1878 йил март ойида ҳам чор мустамлакачиларига қарши кўзғолон бўлган. 7 мартдан 8 мартга ўтар кечаси Етимхон деган одам хон қилиб кўтарилган. Кўзғолончиларга қарши 40 казакдан иборат отряд юборилган. Мингтепада бўлган тўқнашувда кўзғолончилар 40 нафар одамларидан айрилиб, 30 нафари ярадор бўлиб енгилишган.

² УзМДА, И-723-фонд, 1-руйхат, 28-иш, 4—5-бетлар.

сида Муҳаммадали халфанинг жияни, кўзголон ғалаба билан тугаса хон қилиб кўтарилиши керак бўлган ўн уч ёшли Мукулмонкул ҳам бор эди. Андижонда бўлган харбий дала суди уни ҳам айбли деб топди ва вояга етмаганлигини ҳисобга олиб, ахлоқ тузатиш жойига ёки вояга етмаган жиноятчилар сақланадиган колонияга юборишга ҳукм қилди. Лекин ўша пайтда Туркистонда бундай жойлар йўқ эди. Шунинг учун уни ҳам эшоннинг оила аъзолари билан қўшиб Россияга сургун қиладиган бўлишди.

Эшоннинг оила аъзолари сургунга жўнатилишидан бир неча кун аввал, аниқроғи 1899 йил 20 мартда, Янги Марғилон бош миршаби ҳузурига эшоннинг кенжа хотини Ойимча Саидкул қизининг онаси Ҳадиябиби Розикбой қизи келиб, «қизимдан ажралмайман, у билан бирга мен ҳам сургунга бораман», деб туриб олади. Онанинг бу талаби қондирилади. У сургунга ўз ҳисобидан боради.

Аёллар ва болалар Пензада аввало тил билмаганликларидан, иккинчидан, Россиянинг совуқ иқлимига кўниколмай қийналишади, тез-тез касал бўлишади. Улар Пензада Баишев деган татар эшонниқида яшади. Бу одам аёллар ва болаларнинг яхши инсонлиги ва бегуноҳлигига амин бўлгач, уларнинг ахволига ачиниб, Асалбиби Ортиқбой қизи номидан подшога мактуб уюштиради.

«Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳи аъзам ҳазратларига !

Сиз подшоҳи аъзам ҳазратларининг биз содик фуқароларингизга кўрсатаётган марҳаматингиз беҳисобдир ва биз, улуғ подшоҳим, чуқур ва самимий муҳаббат туйғулари билан Сизни куну тун дуо қилиб, қадрли Ватанимизнинг шон-шуҳрати ва буюклиги йўлида узок умр кўришингизни ва соғ-саломат бўлишингизни Аллоҳдан сўрамоқдамиз.

Россиянинг ички ва ташқи қудрати ошиб бориши йўлида қилаётган оғир ва бетиним ғамхўрликларингиз асносида, Сиз, бизга Аллоҳнинг ўзи ато қилган подшоҳи аъзам, мутаассиблик ва бошқа зарарли хатоликлар оқибатида жиноятга қўл урганларни ҳам унутмай-сиз, деб ўйлайман.

Ота мерос тахтга ўтирганингиз ва соҳиби тож бўли-

1 Москва, МДХТА. 400-фонд. 1-рўйхат, 2181-иш. 81—84-бетлар.

шингиз муносабати билан бўлган улуғ қувонч кунларида Сиз яна саховатпешалик ва раҳмдиллик кўрсатиб, ҳатто энг оғир жиноятчилар ва қонун бўйича суд қилинган барча фуқароларингиз гуноҳини кечирдингиз ва авф қилдингиз.

Улуғ подшоҳим! Саксон яшар касалманд кампир Сизнинг оёқларингизга бош уриб, ўзига эмас, балки жиноятчи ўглининг оиласи ва унинг гўдак фарзандларига раҳм қилишингизни сўраб, илтижо қилаётганлиги учун кечиринг.

Менинг ўғлим, Муҳаммадали халфа мутаассиблик васвасасига берилиб, уни ўз бағрига олган рус аҳолиси ўртасида қўзғолон кўтарди ва бу ишга бошқа қабиладошларини ҳам жалб этди. Бунинг оқибатида қонли, ҳеч оқлаб бўлмайдиган жиноят рўй бериб, Андижон уездида рус армияси қисми жангчилари қалтақланди. Бу жинойи иши учун менинг ўғлим шармандали, лекин муносиб жазосини олди ва ноўрин қўзғолон кўтарган шахс сифатида бир умрга кўпчиликнинг тавқи лаънатига қолди.

Эндиликда қўзғолон кўтарган ўлканинг барча аҳолиси собиқ мутаассибларнинг аҳмоқона интилишларини қўллаб қилган тажовузларининг жиноят эканлигини англаб, Сиз подшоҳи аъзам олдида энг самимий афсуснадоматларини изҳор қилдилар. Сиз ҳарбий вазир Андижон ва Марғилон уездлари аҳолиси мактубларини маълум қилганида, ўзингизга хос раҳм-шафқат кўрсатиб, уларни кечиришингизни ва 1898 йил 18 май кунидаги нохуш воқеани унутажатингизни изҳор этдингиз. «Фарғона вилояти маҳаллий аҳолисининг афсуснадоматига ишонаман ва уларни кечираман», деб ёзишни амр қилдингиз.

Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшо ҳазратлари!

Сизнинг тартибсизликлар бўлган ўлка бутун аҳолисининг оғир гуноҳини оталарча авф этганлигингиз менга ҳам ожизона арз қилиб, Сизнинг шоҳона нигоҳингизни жиноятчи ўғлимнинг Пенза шаҳрига миршаблар назоратида яшаш учун сургун қилинган оиласига қаратишга ундади.

Улуғ подшоҳим, мусулмон оиласида аёл киши қай даражада хор-зор эканлиги, биз аёллар ҳақ-ҳуқуқсиз қул эканлигимиз, ўз оталаримиз, эрларимиз, ўғилларимиз ва ака-укаларимизнинг қилмишларини билмаслигимиз ва билишимиз мумкин эмаслиги ҳаммадан ҳам

Сизга аёндир. Бизнинг бир гуруҳ беакл қабиладошларимиз тайёрлаган ва сўнгра бошлаган кўзғолон биз учун мутлақо кутилмаган воқеа бўлди ва биз уларнинг қонунга хилоф ва жинояткорона қилмишларини билгач, кўп афсус-надомат чекдик.

Азиз ва мўътабар подшоҳим, менинг ўғлим оғир жиноят қилди, лекин яна раҳмдиллик кўрсатиб, айбсиз, унинг жиноятлари ҳақида ҳеч нарса билмаган хотинлари ва гўдак болаларини кечирсангиз. Қатл этилган ўғлимнинг оиласи мен — саксон бир ёшли Асалбиби, унинг тўрт хотини — 22 ёшли Руқия биби Исмоилова, 30 ёшли Тожибиби Мақсудхожиева, 28 ёшли Иснорабиби Абдужалилова ва 20 ёшли Ойимча Саидкулова, ўғиллари — ўн уч ёшли Мукулмонкул, 3 ёшли Абдурахим, 7 ёшли Абдужалил, қизлари — 3 ёшли Ҳамробиби ва 8 ёшли Неъматпошшалардан иборат.

Ҳозирги пайтда биз ҳаммамиз Пенза шахрига сургун қилинганмиз ва яшаш учун ҳеч қандай маблағимиз бўлмаганлиги боис гоёт муҳтожликда ҳаёт кечираяпмиз. Давлат томонидан маҳбусга бериладиган ҳажмдаги нафақага қаноат қилаяпмиз. Ҳамма кийимларимиз йиртилиб тамом бўлди ва иссиқ иқлимга ўрганган бизлар Пенза шахрининг қаттиқ ва совуқ иқлимига кўникишимиз қийин бўлаёпти, шу боисдан тез-тез касалга чалинаяпмиз.

Барчамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳимиз! Бизнинг оиламизга раҳм қилсангиз ва Ватанимизга қайтаришларини амр қилсангиз. Мен ҳам ўзимнинг оғир ва қувончсиз ҳаётимнинг сўнгги кунларини киндик қоним тўкилган юртимда ўтказиш ва ўша ерга дафн этилиш имкониятига эга бўлай, набираларим эса Сиз азиз подшоҳимиз ва Ватанимизнинг содиқ фарзандлари бўлиб ўсиб, Сиз кўрсатган шафқатни бир умр унутмай яшашсин, деган умиддаман.

1899 йил 18 октябрь».

Мактубни Пензадаги Предточенский кўчасида яшовчи деҳқон Александр Антонович Тихов ёзганлиги қайд этилган.

Унинг остига Асалбиби номидан аждодлари билан фахрий фуқаро саналувчи Иброҳим Раҳимович Баишев имзо чеккан. Албатта, мактубда ўқувчиларнинг дилига хиралик соладиган ўринлар бор. Ўғлининг ҳамда у амалга оширган ишнинг шаънига бунчалар номуносиб ибораларни Она ишлатишига киши ишонгиси келмайди. Аммо бу мактубни рус кишиси, боз устига,

подшоларига ёқадиган оҳангда ёзиб бергани билан изоҳласа бўлади. Лекин барибир подшо кампирнинг илтимосини инобатга олмади.

Асалбиби оғир бетоб бўлиб ётиб, 1900 йил 9 июнда Пенза шаҳрида вафот этди.

Бегуноҳ аёлларни ўз юртларига қайтаришга уларнинг Фарғонадаги қариндош-уруғлари ҳам қаттиқ ҳаракат қилишган кўринади. Шу ҳаракат натижаси бўлса керак, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 1901 йил 10 августда Туркистон Бош губернаторига хат ёзади. Бу хатда у Андижон кўзғолонида ҳеч қандай иштироки бўлмаган эшон хотинлари ва болаларини Россиянинг Оврўпа қисмига сургун қилишдан қутилган мақсад маҳаллий аҳолида чор маъмурлари улар қилган жиноятга нисбатан шафқатсиз ва беаёв муносабатда бўлганлиги тасаввурини ҳосил қилиш эди, бу мақсадга эса эришилди, эндиликда Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларини ватанларига қайтариш мумкин, дейди.

«Эшоннинг хотинлари ҳали ёш, улар ўз туғилиб ўсган қишлоқларига боргач, шубҳасиз, яна турмуш кўрадилар ва янги оила шароитида ўз ўтмишларини унитадилар»,¹ дейилган ушбу мактуб сўнггида.

Бу мактубга Туркистон Бош губернатори девони бошқарувчиси жавоб берган. Бу жавобда Муҳаммадали эшон оиласини қайтариш ҳақида Бош губернатор олдига талабнома билан киришга ҳали эрталиги таъкидланган.

1902 йил ёзида бу масалани Пенза шаҳар губернатори ҳам кўтарган. У Россия ички ишлар вазирлигининг Полиция департаментига Муҳаммадали халфанинг хотинлари ва болаларини Ватанига қайтариш хусусида мактуб ёзаркан, ўз фикрини аввало маҳбуслар сургунда ўзларини яхши тутаётганликлари, иккинчидан, бегона иқлимга кўниқолмай қийналаётганликлари, улар учун хазинадан ажратилаётган маблағ озлиги билан асослайди.

Россия ички ишлар вазирлиги полиция департаменти шунга асосан Туркистон Бош ҳарбий губернаторига мактуб юборади. Бош ҳарбий губернатор девони бу мактубни Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ихтиёрига юборади. Бу мактубга губернатор эмас, балки унинг вазифасини бажариб турган одам жавоб ёзган.

¹ Ўз.МДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-нш, 57-бет.

1901 йил 10 августда вилоят губернатори ёзган мактубга зид бўлган бу мактубда шундай дейилган эди:

«Мутлақо махфий»

**Туркистон Бош ҳарбий губернатори
девонига ¹**

1902 йил 16 августда олинган

Шу йил 17 июлда ёзилган 410-рақамли мактубга жавобан девонга куйидагиларни маълум қиламан:

Умуман ислом ва хусусан маҳаллий мусулмончилик билан етарли таниш бўлган шароитда шуни инкор этиш мумкин эмаски, қатл этилган Муҳаммадали халфа, гарчи маҳаллий аҳолининг расмий вакиллари уни, гўёки тасаввур этиб ва амалга ошириб бўлмайдиган, ўзининг ва анчагина ҳамфикрларининг ўлими билан тугаган ишга бош урган аҳмоқ деб, шубҳасиз, носамимий баёнотлар бераётганликларига қарамасдан, маҳаллий халқ тасавбурида халфа ҳали узоқ вақт рози инсон сифатида тилга олинмаганда ҳам, гарчи у ғазавот эълон қилган, лекин кофирлар устидан ғалаба қозонолмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда хотираси «ҳақ йўлида» ҳаётини қурбон қилган жабрдийда, шахид бир инсон сифатида яшайди ва номи шон-шарафга бурканади.

Халфанинг мусулмонлар назаридаги бу муқаддаслиги муносабати билан Фарғонага нафақат унинг жияни, халфанинг ўзи ўлкада руслар хумронлиги тугатилганидан кейин хон қилиб кўтаришни мўлжаллаган Мусулмонқулнигина эмас, балки унинг ёш ўғиллари Абдужалил (11 ёш) ва Абдурахимнинг (9 ёш) қайтиши ҳам статс-маслаҳатчи Наливкиннинг фикрича, мақсадга мувофиқ эмас, наинки, бу ходиса маҳаллий мусулмон аҳоли ўртасида мусулмон одамнинг Маккадан хожи бўлиб қайтишидан ҳам зўррок шов-шувга сабаб бўлиши мумкин. Шу билан бирга халфанинг тўрт хотини ва қизини сургундан қайтариб, жияни ва икки ўғлини Россияда қолдириш ҳам ноқулай, зеро бундай шароитда уч боланинг ахлоқий ва моддий шароити анча ёмонлашади.

Шу боисдан вилоятда сиёсий осойишталикни сақлаш мақсадларида ва яхши хулқлари Пенза шаҳар губернатори томонидан қайд этилган маҳбусларга марҳамат кўрсатиш маъносида, мен юқорида номлари зикр қилинган шахсларнинг Фарғонага қайтиши ҳақидаги

¹ УзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 64-бет.

таклифни рад этиб, уларнинг ҳозирги ахволларини оз миқдорда мусулмонлар яшайдиган жанубий губерниялардан бирига кўчириш ва яшашлари учун хазинадан ажратиладиган маблағни кўпайтириш билан яхшилаш мақсадга мувофиқ деб ўйлайман.

Бунга шуни қўшимча қилиш шарафига муяссарманки, зарур материаллар йўқлиги сабабли мен Носиров хусусида бирон бир хулоса айтолмайман, наинки, ҳарбий прокурорнинг ичида шу материал ҳам бўлган рапорти 1899 йил 11 майда ёзилган 6576-рақамли рапорт билан ўлканинг катта бошлиғи жанобларига юборилган.

Ҳарбий губернатор вазифасини
бажарувчи (имзо)
Маслаҳатчи (имзо)»

Россия ички ишлар вазирлиги Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларининг ватанларига қайтишига сургун муддати тугагач, 1904 йил 4 марта рухсат берган.

* * *

Муҳаммадали эшон фарзандларининг кейинги тақдирлари қандай бўлган? Григорянц муҳарририятга кўк дафтарни келтириб бергач, мен шу ҳақда ўйладим ва масалага аниқлик киритиш мақсадида 1993 йил 12 апрелда Марҳаматга бордим. Марҳаматлик ҳамкасбларим Обиджон Маҳмудов ва Тошпўлат Тоштемиров Муҳаммадали эшон ҳақида халқ оғзида юрган хотиралардан гапириб беришди ва мени Неъматпошша умрининг охирида яшаган Бобохуросон қишлоғига ҳамда эшоннинг набираси (Абдураҳимнинг кизи) Анор Раҳимова яшаётган Ювон қишлоғига олиб беришди.

Неъматпошша Бобохуросон қишлоғида 50-йилларнинг бошида яшаган кулба бузилиб, ўрни қабристонга қўшилиб кетибди. Биз бу аёл билан анча йиллар кўшни бўлиб яшаган Ш. исмли одамникига кирдик.

Дарвоза олдига бориб овоз бергандик, ичкаридан ўрта бўйли, қорачадан келган, 35—40 ёшлардаги йигит чиқди. Биз у билан саломлашгач, мақсадимизни айтиб, отаси уйда бор-йўқлигини сўрадик.

— Қираверинглар, дадам уйдалар, ичкарида бемалол ўтириб гаплашасизлар, — деди йигит.

Мўйсафид айвонда болишга ёнбошлаб ётган экан. У илиқ саломлашиб, ҳол-аҳволимизни сўради. Биз ундан Неъматпошша ҳаёти ҳақида гапириб беришни илтимос қилдик.

Мўйсафид ерга караб бироз ўйланиб туриб:

— Мен олти йил фронтда бўлганман, у аёлнинг ҳаётини яхши билмайман-ку,— деди.

— Фронтдан қачон қайтгансиз?

— 1946 йилнинг ёзида.

— Неъматпошша 1954 йилда ҳам ҳаёт экан-ку, сиз қўшниси бўлгансиз.

— Қўшни бўлганимиз билан кириш-чиқишимиз дуруст эмас эди, шунинг учун уни яхши биламан, дея олмайман.

Сухбатга чолнинг ўғли аралашди:

— Дада, Дукчи Эшон окланибди, бу киши шу одамнинг авлод-аждодини суриштириш учун Тошкентдан атайлаб келибдилар. Неъматпошша аммам ҳақида билганларингизни хавотирланмай гапираринг.

— Йў-ў-ўк!.. Мен хавотирланаётганим йўк. Неъматпошша аммангни мендан кўра Ориф махсум яхши билади, у ўгай ўғли ҳисобланади, меҳмон ўша одам билан гаплашса яхши бўларди.

— Хўш, сиз билганингизча сўзланг, Ориф махсум билан ҳам учрашамиз.

— Хай... Хув, анови ерда уйи бўларди, ора-сира бизникига ҳам чиқиб турарди... Сиз Ориф махсумнинг олдига боринг...

Биз ўрнимиздан турдик. Чолнинг ўғли анча хижолат бўлиб, кўчагача кузатиб қўйди.

Ориф махсумнинг уйига кириб борганимизда мўйсафид ховли чеккасида пешин намози учун таҳорат олаётган экан. Кампири унинг олдига бориб меҳмонлар келганлигини айтди. Чол биз томонга ўгирилиб:

— Улар кимлар экан?— деди.

— Бири райондан, иккинчиси Тошкентдан келибди.

— Каттаконларми ёки шунчаки меҳмонларми?

— Буни ўзларидан сўрайсиз.

— Каттаконлардан кўрқаман-да, кампир...

Чол юз-қўзини елкасидаги қийиқчага артиб, биз томон юра бошлаганда «оддий одамлигимни» кўрсатиб қўйиш учун унинг олдига югургилаб бориб, икки букилганча қўлини олдим, хол-аҳволларини сўрадим.

Сўрига ўтиргач, чол фотиҳа қилди. Мен биринчи бўлиб гап бошлаб, Мингтепадан чиккан Дукчи Эшон оқланганлигини, энди унинг авлод-аждодини топиб, ёзиш вазифаси қўйилганлигини айтиб, эшон ва унинг кизи Неъматпошша ҳақида гапириб беришни илтимос

қилдим. Шундан кейин мўйсафид соқолини тутамлаб
силаб, «ундай бўлса яхши-ку», деди-да, сўз бошлади:

— Ешим 84 да. Эшонни кўрмаганман, аммо уни
кўрганлар билан суҳбатлашганман. Менинг фикрим
шундайки, Эшон ҳақида унинг ўлимидан кейин тарка-
тилган гапларнинг кўпи ёлғон. Йигит кезларимда бир
даврада Дукчи Эшон ҳақида гап кетгани ёдимда. Шун-
да кимдир унинг халфаларига «Кўй халфа», «Бузок
халфа», «Эчки халфа», «От халфа» деб ном кўйиб,
назр-ниёз келтирган муридларини алдаганлигини га-
пирди. Даврада олойлик бир мўйсафид ҳам бор эди.
У эшонни ёмонлаётган одамни койиб: «Муҳаммадали
эшонни ёмонламанглар, у авлиёлари бор одам эди»,
деди. Кейин шу чол ўзи билан бўлган бир воқеани
гапириб берди. У бозорга ўн-ўн бешта кўй олиб келиб
сотибди-да, биттасининг пулини эшонга атабди. Йўлда
келаётиб, эшоннинг олдида белимдаги катта пулнинг
бир бўлагини ажратиб беришим ноқулай бўлар, дебди-
да, керагини олиб, ортиқчасини йўлнинг овлоқ жойи-
да тупрокка кўмиб, устига белги кўйиб кетибди.

Эшоннинг олдида борга, у билан гурунглашиб
ўтириб:

— Мана, Эшоним, Сизга атаганимни олиб кўй-
сангиз,— дебди.

Эшон пулни олиб, муридани дуо қилибди, кейин
кулиб:

— Пулнинг асосий қисмини худога ишонмабсиз,
менга ишонмабсиз-ку, тупрокка ишонибсиз-да,— дебди.

Ҳалиги одам мулзам бўлиб қолибди.

— Неъматпошша ҳақиқатда менинг ўғай онам бў-
лади,— деб гапини давом этказди Ориф ота,—
у 1954 йилда вафот этган. Уни лаҳатга ўз қўлим билан
қўйганман; хайр-худойисини ҳам ўзим қилганман.
Қишлоғимиз қабристониди катта оқ терак бор, Неъм-
атпошша аямнинг қабри ўша теракнинг яқинида.

Неъматпошша аям уч марта турмуш қилган, лекин
уч турмушидан ҳам фарзанд кўрмаган. Менинг отам —
Мўътабархон Умархон ўғли сўнгги эри эди. Отам ва-
фот этач, у ёлғиз яшади. Лекин уни ташлаб қўймадик,
доим ҳолидан хабар олиб турдик.

Неъматпошша аям оғзида илми бор, ҳалол-ҳаромни
ажратадиган аёл эди, одамлар унга ихлос қилишарди...
Агар биров назр қилиб, товукми ёки хўроз олиб бориб
берса, унинг оёғига ип боғлаб ўн беш-йигирма кун
боқарди-да, «ана, энди ҳалол бўлди», деб сўйишга

рухсат берарди. У жуда озода, гулни яхши кўрадиган аёл эди. Ун беш сотихча келадиган томорқасининг гир атрофи беҳи эди, ҳовлисида атиргуллари, жамбил, райхонлари кўп бўларди.

Ориф махсум Ювош кишлоғида эшоннинг ёши олтидан ошиб қолган Анор исмли невараси яшашини айтди. Биз бу аёлниқига ҳам бордик.

Анор Раҳимова эшоннинг кенжа ўғли Абдурахимнинг қизи. Бу одам 1943 йилда вафот этган. Анор опанинг айтишича, отаси икки хотин олган, икки хотиндан олти фарзанд — икки ўғил, тўрт қиз кўрган. Ўғиллар вафот этиб кетибди, қизлари эса ҳаёт.

Анор опадан Абдужалил ва Ҳамробибининг тақдирини сўрадим. У Абдужалил амакимни эшитганман, лекин кўрмаганман, у отамдан аввал вафот этган бўлса керак, лекин Ҳамробиби аммамни билмайман, деди.

МУҲАММАДАЛИ СОБИР ЎҒЛИ — МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ КУРАШЧИСИ

Андижон кўзғолонига яна тўрт йилдан кейин 100 йил тўлади. Ўтган аср охирида юз берган бу воқеа Туркистон ҳаётида тасодифий ҳодиса эмас эди. Бунга қадар ҳам ўлкада мустамлакачиларга қарши ўнлаб исёнлар бўлган. Жумладан, 1876 йилда юз берган Пўлатхон кўзғолони; 1878 йилда Мингтепада бўлган Етимхон исёни, «Олой маликаси» Курбонжон додхоҳ бошчилигидаги исён, 1884 йилда Окбувра соҳилларида эшонларнинг бири кўтарган исён, 1892 йилда Тошкентда юз берган «вабо исёни», 1893 йилдаги Фарғонада бўлган Собирхон исёни бунинг яққол далилидир.

Бу исёнлар турли сабаб-баҳоналар билан бошланган, лекин моҳияти бир: мустамлакачилик зулмидан эзилган халқнинг ўзига ҳос қаршилиги ифодаси эди.

Андижон кўзғолони ўтган асрнинг сўнгги чорагидаги энг катта кўзғолон эди ва у ўша даврдаги халқ қаршилиқ ҳаракатининг маълум бир якуни ҳам бўлди. Туркистонда яшаган ва Андижон кўзғолони ҳақида китоб ёзиб, 1925 йилда Парижда нашр эттирган Жозеф Қастанъенинг китобига ёзилган сўзбошида таъкидланганидек, «бу кўзғолон объектив равишда инқилобий ҳодиса эди, чунки у чоризм мустамлака сиёсатини кўпорди ва подшо тузуми таянчларига болта урди».

Чор Россиясининг аксарият тарихчилари Дукчи

Эшонни чоризм мустамлака сиёсатининг душмани бўлганлиги учун қоралаб, кўзғолоннинг асл сабабларини хаспўшлаб, жамоатчиликдан яширишга ҳаракат қилишди. Уларга маҳаллий сотқин феодал-клерикал ғуруҳларнинг хоҳиш-иродаларини ифодаловчи ижодий зиёлилар ҳам қўшилиб, Муҳаммадали халфанинг обрў-эътиборини тўкадиган шеърлар, мақолалар ёзишди. Иш шу даражага бориб етдики, андижонлик шоир Кўзи Раҳимхўжа эшон «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сонисида (№6) Андижон зилзиласи ҳақида шеър ёзиб: «Бир эшон халқнинг ғазабини кўзгади. Бу иши билан ўзининг ҳам, халқнинг ҳам обрўсини тўкди... Барча мусулмонлар худони унутмай, оқ подшога итоатгўйлик билан хизмат қилганларида бой ва тинч яшардилар. Исён натижасида Андижон худонинг қаҳрига учраб, вайронага айланди», деди.

Лекин ўша даврда Туркистондаги халқ қаршилик ҳаракатлари тўғрисида илғор рус жамоатчилиги вакиллари орасида бошқача фикрларни билдирган кишилар ҳам бор эдики, шу жиҳатдан машҳур шарқшунос олим Н. Веселовскийнинг сўзлари диққатга сазовордир. У 1885 йили ўлкадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни ўрганиш асосида қуйидаги хулосага келган эди: «Биз цивилизация олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик, осойишталик бердик, деб ўйлаймиз. Аммо булардан юксакроқ ва олийроқ туйғу борки, бу миллат — унинг ифтихоридир. Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқ. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар бўлса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъий назар, бир кун ўзини намоён этади».

Октябрь тўнтаришидан кейин Андижон кўзғолонига сиёсий муносабат бирмунча ўзгарди, уни миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифловчи бир қатор мақолалар, асарлар пайдо бўлдики, Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссаси бунинг яхши намуналаридан биридир. Назаримизда чор тузуми тугаб, коммунистик тузум эндигина оёққа тураётган, ҳали фуқаролар уруши алангаси тўла сўнмаган мамлакатда бундай мақола ва асарларнинг пайдо бўлиши Октябрь инқилоби Туркистонга экспорт қилинмаганлигини асослаш учун керак эди. Мамлакатда ком-

мунистик тузум мустаҳкамланиб олгач, бу воқеа ҳақида ижобий фикр билдиришга деярли чек қўйилди. Ҳатто бу кўзғолонни «янглишиб» мактаганлар ҳам замона «шабадаси» қаёққа эсаётганлигини дарҳол фаҳмлаган ҳолда хатоларини тўғрилаб, қоралаб мақола ёзишган. «1898 йилдаги Андижон кўзғолони ва Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолон реакцион миллатчилик ҳаракатлари эди, — дейилганди шундай мақола-лардан бирида. — Бу кўзғолонлар ғазавот шиори остида, яъни «кофирларни қириш» ва турк султони ҳомийлигида, феодал-монархия тузумини тиклаш шиори остида рус халқига қарши қаратилган кўзғолон эди.

Ўрта Осиёни Россиядан ажратишга бир неча йиллар давомида уриниб келган Англия, Туркия давлатлари бу кўзғолонларнинг ташкилотчиларидандир».¹

Фақат эллагинчи йилларнинг ўрталарига келиб, Москвада В. И. Лениннинг тўла асарлар тўплами нашр этилиб, унда пролетариат доҳийси Андижон кўзғолонини чоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши кўзғолон сифатида тилга олганлиги маълум бўлгач ва 1956 йилдаги КПССнинг XX съезидан сўнг жамиятда бошланган «юмшаш» даври туфайли маҳаллий олимларимиз томонидан Андижон кўзғолонини ўтган асрдаги миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифлаш учун уринишлар бошландики, бунга К. Ф. Қосимбековнинг 1978 йилда Тошкентдаги «Фан» нашриётида рус тилида чоп этилган «XIX аср охири — XX аср бошларида Фарғонадаги халқ ҳаракатлари тарихидан» рисоласи яхши мисол бўла олади. Муаллиф Андижон кўзғолони айрим тарихчилар камситиб ёзганидек, ўн беш-йигирма дақиқада тугаган шунчаки бир кичик исён эмас, балки бутун Фарғона водийси, қўшни Еттисув вилояти, Тўқмоқ ва Пржевальский уездларигача бўлган ҳудудни қамраб олган халқ ғалаёни эканлигини тарихий ҳужжатлар ва далиллар орқали исботлашга ҳаракат қилган.

* * *

Шу пайтгача Андижон кўзғолони бошлиғи Муҳаммадали халфа — Дукчи Эшон шахси ҳақида анчагина салбий гаплар айтилган. Бунда аввало ҳар бир тарихий фожиадан кейин унинг асосий айбдори бўлган шахс-

¹ «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1952 йил 7 сентябрь. С. Ражабов, «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти».

ларга таъна тоши отадиганлар кўп бўлишини унутмаслик керак. Андижон кўзғолонидан кейин ҳам шундай бўлган. Бу кўзғолон ўнлаб кишиларнинг ўлими, юзлаб кишиларнинг қамалиши ва каторгага жўнатилиши, минглаб оилаларнинг хонавайрон бўлиб, уй-жойидан, мол-мулкдан ажралиши, болаларнинг тирик етимга айланиши билан тугади. Бундай шароитда фожиянинг сабабчиси бўлган кишилар маломатга қолиши, улар ҳақида ёмон гаплар «бичиб-тўкилиши» табиий ҳолдир. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Муҳаммадали халфа шахсияти ҳақида айтилган салбий фикрларнинг аксарияти ўз исботини топмаган. Буни айрим муаллифлар ўша пайтдаёқ тан олишган.

Мана, «Туркистанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил бошидаги бир неча сонидан чоп этилган «Мингтепалик эшон Мадали» мақоласининг муаллифи Т. Ситняковскийнинг фикрлари: «Мадали эшон ўзининг ихлосмандлари воситасида товламачилик, ўғрилик ва очиқ талончилик билан шуғулланган, деган гапни кўп киши айтди. Лекин мен бу борада аниқ маълумотлар тўплай олмадим. Бу гаплар эшон қатл этилганидан сўнг шунинг учун айтилаётганлиги равшанки, уни деб кўп кишилар мулкдан ва фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум бўлдилар. Мадали ўғрилик ва талончилик билан шуғулланганлиги ҳақидаги гаплар нотўғри эканлигини тан олиш керак».

Туркистон ҳарбий округ суди ҳарбий прокурори Туркистон ҳарбий округи кўшинлари кўмондонига 1898 йил августда ёзган рапортида шундай дейилади: «Мингтепалик эшоннинг ҳаммага равшан бўлган таъмагирликдан холи инсонлиги, умумий одатга зид равишда муридлари ҳузурига назр-ниёз йиғиш учун бормай, уларнинг ўзлари келтирганига қаноат қилганлиги ҳам халққа озмунча таъсир кўрсатмаган».¹

Эшон Чортоқда қўлга олинганида ёнидан йигирма тийингина пул чиққан. Чор аскарлари унинг уйини бузишганида яширган тилласи бўлса оламиз, деб ҳаммаёқни кавлаб, тит-пит қилиб ташлашган, лекин ҳеч вақо топишолмаган. Тўғри, эшоннинг Мингтепада, Ўш, Марғилон, Андижон уездларига қарашли бошқа қишлоқларда анчагина ер-сувлари, тегирмони бўлган. Лекин у бу мулклардан тушадиган даромадларнинг асосий қисмини оч-яланғоч кишиларни едириб-ичириш

¹ ЎзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 1-бет.

учун сарфлаган. Бу фикрни яна шу далил тасдиқлайдики, эшон қатл этилгандан кейин унинг одамлардан қарздор эканлиги маълум бўлади. Жумладан, андижонлик яҳудий, читфуруш бой Аббос Пинхасов Муҳаммадали халфа қатл этилганидан кейин Туркистон Бош губернаторига ёзган мактубида эшон ундан жами 2427 сўм қарздорлигини, буни эшоннинг котиби бўлиб хизмат қилган Мўмин исмли йигит тасдиқлашини ёзди¹. Эшон ўлимидан аввал хизматида бўлган қосибларига Мингтепада Эшончек деб ном берилган йигирма беш хонадонли кичик қишлоқ қурдирган. Шу қишлоқни қуришда қўли калталик қилиб, бойлардан қарз олган.

1901 йилда Андижон қўзғолони ҳақида китоб ёзиб, Қозонда нашр эттирган В. П. Сальков Муҳаммадали халфани ёмонлашда ҳаммадан ўзиёғга ҳаракат қилган. Жумладан, у эшонни ўқишни билгану ёзишни билмаган чаласавод, маиший бузуқ бир шахс сифатида таърифлашга ҳаракат қилган. Ҳарбий тарихчи, 1906 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган уч жилдди «Ўрта Осиёнинг босиб олиниши тарихи» китобининг муаллифи, генерал-лейтенант М. А. Терентьев эса эшоннинг уйи тинтув қилинганда етти юз эллик бешта китоб чиққанлигини таъкидлаган. Унинг ёзишича, булар Шарқ шоирларининг асарлари, ҳадислар, фикҳ адабиёти, Қуръон оятлари чоп этилган, ислом тарихига доир китоблар, турли қўлёзмалар эди.

«Туркистанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил 7 ноябрь сониди «Жаноб В. В. Бартольдга жавоб» сарлавҳаси остида таҳририятга ёзилган мактубда Тошкентдаги жамоат кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимига «Кейинги пайтда мингтепалик эшондан мусодара қилиб олинган 300 тадан ортиқ қўлёзма келтирилганлиги, лекин ҳали ўрганилмаганлиги» таъкидланган. Бу қўлёзмалар ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади. Уларнинг бир қисми Муҳаммадали халфа қаламига мансуб ҳикматлардир. Шу далилнинг ўзи эшон ёзишни билмайдиган, чаласавод одам эди, деган фикрнинг пуч гап эканлигини исботлайди.

Юқорида Муҳаммадали халфа беш марта уйланганлигини, ўртада фарзанд бўлмаганлиги учун учинчи хотини билан ажрашганлигини айтиб ўтган эдик. Му-

¹ ЎзМДА, И-1-фонд, 32-рўйхат, 182 «а»-иш, 121-бет.

сулмонлар ҳаётини яхши билмаган мустамлакачилар шуни баҳона қилиб, уни маиший бузуқликда айблашмоқчи бўлишган. Лекин маҳаллий халқ вакиллари эшоннинг бу ишида шариятга хилоф ҳеч бир ҳолат йўқлигини ўша вақтдаёқ таъкидлашган.

Еки Муҳаммадали халфага катта айбнома сифатида ёпиштиришга ҳаракат қилинган «оловсиз» ош пишириладиган ошхонасини олайлик, Ситняковский, эшон бу ошхонаси андозасини ҳажга борганда кемада кўрган бўлса керак, кемаларда иссиқлик катта сиғимдаги идишларнинг бирдан иккинчисига металл қувурлар орқали узатилади, деб ёзган. Дарҳақиқат, эшон бинокорлик иши билан қизиқадиган одам эди, чет элларда бўлганида ҳам бу соҳада кўп янгилликларни кузатган бўлиши мумкин. Ситняковский фикрига ишонадиган бўлсак, эшон кемада кўрганлари асосида қозонхона (котельный)нинг жўн намунасини қурган. Лекин бу ўринда шундай савол туғнади: металл қувурдан иссиқ сувни, бугни узатиш мумкин, оловни узатиб бўлмайди-ку!

Марҳаматда бўлиб, ўз ўлкаси тарихи билан қизиқадиган зиёлилар билан суҳбатлашганимда бошқа бир гапни айтишди. Уларнинг фикрича, эшоннинг «сирли ошхонаси»даги қозонлар электр қуввати билан қайнаган. Бу электр қувватини қозон остидаги «доним чўғ бўлиб турадиган» спиралга механик ҳаракатни иссиқлик қувватига, иссиқлик қувватини электр қувватига айлантириб берадиган электрофорд машинаси етказиб берган. Ертўлага ўрнатилган, дискаси қўл билан айлантирилган бу машинани эшон ҳаж сафарига борганида Ҳиндистондан келтирган, машинани созлаб, ишга туширган усталарни ҳам чет элдан олиб келган. Бу гап ҳақиқатга яқинрок.

Фикримизча, «сирли ошхона» ҳақидаги ортиқча шов-шувларга эшоннинг муридлари сабабчи бўлишган. Эшонлик анъаналарига биноан пирнинг ҳар бир ишдан фазилат ахтариш, уни улуғлаш муридларнинг бурчи саналган. Бундай вазиятда оддий қишлоқ шароитида янгиллик бўлган «сирли ошхона» ҳақидаги гап-сўзлар эшон истаган-истамаган тақдирда ҳам эл орасига ёйилиб кетиши табиий бир ҳолдир.

Бизнинг Муҳаммадали халфани фариштага айлантириш мақсадимиз йўқ. У ҳам барча инсонлар сингари маълум камчиликларга эга бўлган бўлиши мумкин. Қолаверса, ожиз бандада табиий бир истак — ўз нуфу-

зи учун курашиш истаги бўлади. Эхтимолки, у ҳам шу истак йўлида баъзи бир ножўя хатти-харакатларга йўл қўйгандир. Аммо бу нуқсонлари уни шахс сифатида қоралаш учун етарли асос бўлмайди.

Хўш, Мухаммадали халфа асли қандай одам эди, у қандай фазилатлари туфайли қисқа даврда бундай катта обрў-эътиборга эга бўлиб, халқ кўзғолони бошлиғи даражасига кўтарила олди?

Тожик қишлоғилик 60 ёшли бир мўйсафид Мухаммадали халфа билан Маккага борган. Шу мўйсафиднинг дикоя қилишича, улар Макка сафарига Ҳиндистон орқали боришган. Аввал Самарқандга, ундан Каттакўрғон, Бухорога ўтишган, Қобул, Пешовар, Бомбейда бўлиб, у ёғига Жиддагача кемада кетишган. Жиддадан Маккага келиб, бу ерда бир ой туришган. Мадинага боришган. Мадинада Мухаммадали халфа ичбуруғ касалига чалиниб, бир ой бетоб бўлиб ётган. Тузалгач, Маккага қайтиб, бу ерда яна бироз вақт яшаган. Кейин шериклари билан келган йўли — Ҳиндистон орқали Ватанига қайтган. Йўлда Мухаммадалининг ичбуруғ касали қайталанди ва яна тузалади. Шундан сўнг у умрининг охиригача бирон марта ҳам касал бўлмаган.

Маккадан қайтишда шериклари билан Бомбейда 12 кун, Қобулда 9 кун, бошқа шаҳарларда тўрт-беш кундан тўхташади. Йўлда Мухаммадалининг пули гугаб, шерикларидан қарздор бўлиб қолади. Ўратепага келганда бир танишидан юз сўм олиб, қарзини тўлайди.

Тожик қишлоғилик мўйсафид ўз хотирасида Мухаммадали халфанинг уйига кимлар билан қайтганлиги ҳақида ҳеч нарса демаган. Лекин бошқа манбаларда унинг Ҳиндистондан уйига уч-тўрт нафар ажнабий киши билан қайтганлиги таъкидланганки, бу «сирли ошхона»га электр қуввати етказиб берадиган машина ҳақидаги гапнинг ҳақиқатга яқинлигини исботлайди.

Ҳаж сафарига роппа-роса 20 ой кетиб, у 1886 йилнинг ноябридан 1888 йилнинг июнь ойигача давом этади.

Одатда киши сафар чоғида яқин кишисини ҳам янгитдан кашф этгандай бўлади. Шу ўринда Тожик қишлоғилик мўйсафиднинг эсдалигидаги бир нарса эътиборни тортади. Мухаммадали халфа ҳаж сафарига бирга борган шерикларининг аксариятини яхши билмас, яна улар орасида энг ёши эди. Бундай шароитда кишининг атрофидагиларнинг ҳурматини козона билиши ўзи бўладиган иш эмас. Мухаммадали халфа эса

киска вақтда ҳамроҳлари ҳурматини қозонади. Ўзидан ёши улуғ кишилар унга бир неча марта ўз хизматларини тавсия қилишади. У эса қатъиян бош тортади: «Ахир, акалар, мен мусулмончиликдаги бешта фарзи айнинг биттасини адо этиш учун ҳаж сафарига чиққан одамман. Сафар чоғида озгина азият чекмасам ҳожи бўлишга аҳд қилганимнинг маъноси қайда қолади?» дейди.

Муҳаммадали халфа обрў-эътибори бениҳоя ўсган пайтларда ҳам ўз ризқ-насибасини меҳнати билан (дукчилик қилиб) топишга интилган, ҳалол билан ҳаромнинг фарқини билган, тасаввуф таълимотига амал қилиб, содда ҳаёт кечирган одам эди. У баъзи-баъзида — улуғ айём кунларидагина сарик шойидан тикилган тўн кияр, қолган вақтларда эса фақир кишилардай бўздан тикилган тўн кийиб, эшак миниб юрарди. Ҳузурига келган кишиларни ўзи кутиб олиб, ўзи дастурхон ёзиб, нон-ош қўяр, ўзи чой қуйиб берарди.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг муриди ва халфаси эди. Ўз навбатида Муҳаммадали Султонхон тўранинг жияни бўлмиш Иноятхон Искандархон тўра ўғлини ўзига халфа этиб тайинлайди. Муҳаммадали шу муносабат билан ёзилган гувоҳномада бу диний лавозим Иноятхон тўрага Баҳоуддин Нақшбанддан мерос бўлиб қолганлигини таъкидлаган. «Мени ва ўтмиш дошларимни нақшбандийлар дейишади», деган у шу гувоҳномада. Унинг муридлари барча нақшбандийлар сингари узун оқ қўйлак ва иштон, оқ дўппи кийиб юришарди.

Маълумки, нақшбандий оқими (тариқати)нинг асосчиси Саид Муҳаммад Ибн Жаллолиддин (Баҳоуддин Нақшбанд) исломни тозалаш, илк ҳолига қайтариш ғоясини илгари сурган, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом таълимотига қатъий итоат этишга чақирган буюк зотдир. Баҳоуддин Нақшбанд хайр-эҳсон ҳисобига эмас, балки ўз меҳнати билан яшашни тарғиб қилган. «Дил ба ёру, даст ба қор» («Дил ёр (худо) билан, қўл иш билан банд бўлсин») деган у. Ўзи ҳам шу шиорига амал қилиб, деҳқончилик ва турли мато ҳамда газламаларга нақш солиш билан шуғулланган.

Муҳаммадали халфанинг эшон сифатида обрў-эътибори ўсган пайтларда ҳам дукчилик касбини ташламаганлиги, одми кийиниб, содда ҳаёт кечирганлиги

унинг нақшбандийлик тариқатига амал қилганлигидандир.

Муҳаммадали халфа ўрта бўйли, ақлли кўзлари ўйчан боқадиган, бир қарашдаёқ кишини эсанкиратиб қўядиган даражада салобатли одам эди. У қорамағиз, калта бўйин, битта-яримта оқ оралаган сийрак соқоли, пастга қараб кенгайиб кетган узун бурунли бўлиб, аста-аста, улуғвор қадам ташлаб юрар, паст, ёқимли овоз билан сўзларди. Баъзан ғазабланган пайтларида овози момақалдиروقдай гулдираб, одамларни даҳшатга солар ва улар тавба қилганларини билмай қолишарди. Баъзан эса бу овоз кишини эритиб юборадиган даражада ёқимли жаранглаб, эркаловчи оҳанг касб этарди.

У қийин пайтларда ҳеч қачон довдираб қолмаган, ҳамиша ҳақ бўлган, мағлубият нималигини билмаган.

Эшонни яхши билган кишиларнинг сўзига қараганда, унинг ташвишли қиёфада, доимо норози, ниманидир излаётган, ғамгин бир ҳолатдаги пайтлари кўп бўларкан.

Унинг ички осойишталигига нима халақит берган? Унга нима етишмаган? Қарийб ҳар куни бу қадар ҳаяжонланишига нималар мажбур қилган?

Муҳаммадали халфанинг шāхсиятини яхши англашда биринчи «калит» унинг нақшбандий тариқатига мансублиги бўлса, иккинчиси, ўсиб, камолга етган даври, уни қуршаган кишилардир. Муҳаммадали халфанинг туғилиб ўсган даври чор мустамлакачилари Туркистон шаҳарларини бирин-кетин босиб олган йиллар эди. У Султонхон тўрага мурид бўлган давр эса рус кўшинлари Қўқон хонлигини тор-мор қилиб, бўйсундирган йилларга тўғри келади. Султонхон тўра эса Худоёрхоннинг яқин кишиларидан эди. Шу боисдан бу одамнинг ғайридин мустамлакачиларни бутун вужуди билан ёмон кўрганлиги табиий ҳодисадир. Бундай вазиятда ундаги мустамлакачиларга нафрат суюкли муридига ўтмаган, деб айтолмаймиз. Мустамлакачиларнинг маҳаллий халқ динига, тилига, миллий урф-одатларига, табиий бойликларига ўта беписанд муносабати Муҳаммадалидаги бу нафратни баттар алангалатган.

Андижон кўзғолонида Муҳаммадали халфанинг атрофида бўлган асосий кишилар Султонхон тўранинг ҳам муриди бўлишган ёки Қўқон хонлиги кўшинида хизмат қилган, 1876 йилдаги Пўлатхон исёнида қатнашган кишилар эди. Мана шу далилнинг ўзи ҳам

Андижон кўзғолони халқ қаршилиқ ҳаракатининг давоми эди; деб хулоса қилишимизга имкон беради.

Дукчи Эшоннинг шуҳрат юлдузи ноғлаган йиллар мустамлакачилар Туркистон ўлкасини бошқаришда ўзгарिशлар қилган давр эди. Шу пайтда, яъни 1886 йилда марказдан юборилган махфий маслаҳатчи Гирс бошлиқ махсус комиссия ўлкадаги аҳвол билан танишиб; уни Россиянинг ажралмас қисмига айланибди, деган хулосага келади ва ҳарбий-бошқарув аппарати ни қисқартиришга, халқ турмушига империянинг Оврўпа қисмидаги шаҳарларда ва вилоятларда бўлганидек, қисман демократияни жорий этишга қаратилган ислохотлар қилади. Бу ислохотга биноан вилоят ва уездлардаги давлат идоралари ходимларининг миқдори камайиши билан бирга, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийлар илгаригидай уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тайинланмай, аввал халқ томонидан сайланиб, кейин уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тасдиқланадиган бўладилар. Айнан шу ўзгарिश бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийларнинг халқнинг маънавий раҳнамолари бўлган эшонлар ва уламоларга маълум маънода муте қилиб кўяди. Эшонлар ва уламоларга ким кўпроқ маъқул бўлса, сайловда ўша одам ғолиб чиқа бошлайди. Шундай қилиб, ўлкада икки ҳокимиятчиликка ўхшаш бир ҳолат юзага келади.

Чор маъмурлари бу вазиятни сезмаган, деб бўлмайди. Улар, шубҳасиз, эшонлар ва уламоларнинг халқ орасидаги обрўлари юқорилигидан ташвишланишган. Лекин ўз тарафларида турган, маҳаллий халқ тили, урф-одатини яхши билган кишиларнинг озлиги, иккинчидан, қаршилиқ ҳаракатининг кучайиб кетишидан ҳадиксираш уларни кескин чоралар кўришдан тийган.

Мустамлакачилар матбуотида эшонлар ҳақида салбий фикрлар билдирилган дастлабки мақолалар ҳам айнан шу 1886 йилдаги ислохотдан кейинги даврда пайдо бўла бошлади. Бунга таниқли миссионер Остроумовнинг 1896 йилда Қозонда чоп этилган «Сартлар» китобидан ўрин олган Сатторхоннинг «Туркистонлик эшонлар» мақоласи яхши мисол бўлади.

Худди шу кезларда Марғилон уездидаги бўлис бошлиқларидан бири Муҳаммадали халфанинг уйига келиб, унинг қабулига киролмай, уч соат ташқарида ўтирган экан. Ниҳоят, эшон уни қабул қилиб, нега

кофирлар билан дўстлашиб, «нон-қатик» бўлаяпсан, нега вино ичаяпсан, нега шарият қонун-қондаларига дуруст амал қилмаяпсан, деб қойийди. Бўлиб бошлиғи ўз шаънига айтилган таъна-дашномларни сукут сақлаб тинглайди ва бу гаплардан чор маъмурларини хабардор қилмайди.

Туркистон истило қилингунга қадар Қўқон хонлиги худудида мусулмонларнинг ахлоқи, юриш-туришини мухтасиблар ёки раислар, жамоат тартибини эса кўрбошилар (миршабларнинг бошлиқлари) назорат қилишган.

Раис лавозимига яхши хулқ-атвори ва шариятни билиши билан ажралиб турадиган кишилар тайинланарди, сабаби, улар мусулмонлар диний бурчларини қандай бажараётганликларини назорат қилиб туришарди. Шунинг учун уларни раис-аълам ҳам дейишарди.

Раислар масжидларда мусулмонларнинг беш вақт намоз ўқишини кузатишарди. Бунда улар оддий намозхонларнигина эмас, имомларни ҳам кузатишган. Агар раис имом Қуръон оятларини нотўғри ўқиётганлигини ёки халқ ўртасида обрўси дуруст эмаслигини сезса, маъсул шахс сифатида бу ҳақда қозига хабар берар эди. Қози имомни ҳузурига чақириб, унга танбех берар ёки ўрнига бошқа одамни тайинларди.

Мабодо имомнинг хатти-ҳаракатларида эътирозга молик томони кўринмаса, раис ундан одамлар қандай намоз ўқиётганини, уларнинг умумий хулқ-атворларини сўраб-суриштирарди. Агар маҳаллада намоз ўқишга ялқовлик қилаётган, ичкилик ичиб, наша чекаётган, кимор ўйнаётган одам топилса, имом бу одамнинг номини айтар, раис уни қозининг олдига олиб борарди. Қози гуноҳкорни тавба қилдиради.

Раислар болалар тарбияси билан ҳам шуғулланишган, шаҳар дўконлари ва савдо расталарида, бозорларда савдонинг тўғри юритилишини назорат қилишган. Раислар ёлғиз кўчага чиққан аёлларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам кузатишган. Ундан кимнинг аёлисиз, қаёққа боряпсиз, кўчага чиқиш учун эрингиздан рухсат олганмисиз, деб сўраган. Мабодо аёл қоникарли жавоб бермаса, унга танбех бериб, дарҳол уйига қайтишни буюрган.

Ўлка истило қилинган, чор маъмурлари бундай тартиб туб манфаатларига хизмат қилмаслигини билиб, раислик лавозимини тугатишди. Натижада халқ ўрта-

сида секин-аста ёлчитиб намоз ўқимайдиган, шарият қонун-қоидаларини назар-писанд қилмайдиган, ичкилик ичиб, наша чекиб, шаҳар кўчаларида гандиракляб юрадиган одамлар пайдо бўла бошлади.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиб танилганидан кейин қилган дастлабки катта иши чор маъмурларидан берухсат Марғилон, Ўш уездларида раис лавозимини тиклаганлиги бўлди.

Мустамлакачиларнинг асл мақсадлари миллий мактабга муносабатда ҳам яққол намоён бўлди. Муҳаммадали халфани вақф ҳақидаги қонунлар бекор қилинганлиги беҳуда ташвишлантирмаган. Илгари вақф ҳақидаги қонунларда вақф мулкларидан тушган маблағлардан фақат диний мақсадларда фойдаланилмай, маориф ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ тадбирлар учун ҳам фойдаланилган, мактабларда фақат диний илмлар эмас, дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Урта асрларда Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий сингари улуғ зотлар ана шундай мактабларда ўқиб вояга етишган.

Тўғри, XIX асрга келиб бу мактабларда туб ислохотлар ўтказиш зарурати юзага келганди, лекин мустамлакачилар бундай йўлдан боришмади. Улар маориф ва маданиятга хизмат қиладиган вақф мулкларини тугатиб, фақат диний мақсадлар учун мўлжалланган вақфларни қолдиришди. Миллий мактаблар фақат диний илмларни ўқитадиган бўлди. Аниқ фанларни ўрганмоқчи бўлганлар рус-тузем мактабларида ўқишлари мумкин, деган қоида жорий этилди. Бу халқни ўз тили ва урф-одатидан узоклаштириб, руслаштиришни кўзловчи тадбир эди, албатта. Аслида ўлкада чинакам миллий мактаб таълими йўқ қилинди. Буни ақл-идрокли кишилар ўша пайтдаёқ тушуниб етгандилар.

Ерли халқ вакиллари аксарият ҳолларда ўз фарзандларини рус-тузем мактабларида ўқитиб «кофир қилиш»ни истамади. Бундай мактаблар ташкил этилгач ўтган олти йилда ўлка бўйича (1890—96 йй.) уларга атиги 335 нафар бола жалб этилди, холос.

1867 йилда Туркистон Бош губернаторлиги ташкил этилиб, унинг ҳудуди маҳаллий халқларнинг миллий одатлари, иқтисодий ривожланиш ва хўжалик юритиш хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда бир неча маъмурий бирликларга бўлиб юборилди. Ўлканинг миллий ҳудудларга парчалаб юборилиши чор ҳукуматига Туркистонни ўзининг мустамлакасига айлантириб, бойлик-

ларини талаб олиб кетишда ва маҳаллий халқларни эзишда жуда қўл келди.

60-йиллардан бошлаб мустамлака Туркистонга кўп-лаб руслар ва украинлар кўчиб кела бошладилар. Бу жараён айниқса Каспийорти темир йўли қурилгандан кейин кучайиб, қисқа даврда Туркистондаги рус посёлкалари сони юзга бориб қолди. Туркий халқларнинг қадимий юртида русча ном билан аталган темир йўл бекатлари, аҳоли турар жойлари пайдо бўла бошлади. Келгиндиларга Туркистон Бош губернаторлигининг жойлардаги маъмурлари энг яхши ҳудудлардан уй-жой ва ер майдонлари ажратиб бера бошладилар. Ана шу даврда Фарғона, Чу водийлари ва Еттисув оралиғида руслар ва украинларнинг йирик колониялари ташкил этилиб, маҳаллий халқлар унумсиз ва камсув ерларга бадарға қилиндилар.

Чоризм ўз мустамлака сиёсатида Туркистонда йирик саноатни ривожлантирмаслик йўлини тутди. Бу рус капиталистларига арзон хом ашёга эга бўлиб, улардан Россияда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариб, яна Туркистонга олиб келиб, юқори нархда сотиб бойиш имконини берди. Маҳаллий халқлар орасида эса ерсиз, ишсиз, қандай кун кечиришни билмаган оч-яланғоч кишилар кўпая бошлади.

Фақат шугина эмас. Мустамлакачиларнинг ўлкада пахта экиладиган майдонларни кенгайтиришга зўр бериб уриниши ҳам халқнинг турмуш даражасини пасайтириб юборди. Масалан, 1890 йилда Фарғона водийсида 33 минг 492 десятина ерга Америка пахтаси экилган бўлса, орадан беш йил ўтгач, 88 минг 858 десятина ерни эгаллади. Водийда пахтачиликнинг кенгайиши натижасида, яшаш учун зарур бўлган бошқа неъматларни етиштириш камайди. Оқибатда озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи кўтарилди. Фалланинг нархи 1890—1894 йиллар мобайнида 2,5 барабар ошди. Озиқ-овқат моллари билан чайқовчилик қилиш авж олди.

Мана шу аҳвол пировард натижада Муҳаммадали халфани халқ ўртасида ғазавот эълон қилишга ундади.

Андижон кўзғолони миллатчилик руҳидаги, рус халқига қарши қаратилган кўзғолонмиди? Йўқ, бундай кўзғолон эмасди. Кўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар синчиклаб кузатилса, маҳаллий халқ вакилларининг бу исёнига оддий рус кишилари хайрихолик билан муносабатда бўлганликларини ифодалаган далилларни учратиш мумкин. Жумладан, кўзғолон

катнашчиларининг биринчи гуруҳида судланиб, қатл этилган дўкондор Рустамбек Сотиболдибек ўғли ҳарбий лагерь ёнида яшаган рус доктор ва фельдшер аёллар билан яхши муносабатда бўлган. Рустамбек кўзғолондан сўнг камалиб қолгач, бу аёллар унинг олдига кириб, холидан хабар олиб туришган.

Андижон уезди бошлиғининг 7 июнь 1898 йилда ҳарбий прокурорга ёзган мактубида Андижон госпитали шифокорлари баъзи бир ярадор кўзғолон катнашчиларини яширганликда айбланганлар.¹

«Андижоннома» рўзномасининг 1993 йил 2 февраль сонидан босилган «Дукчи Эшон фарзандларимиз» деб номланган мақолада Қорақўрғон қишлоғилик марҳум Мадмуса ота болалигида кўзғолончиларга кўшилиб Андижонга борганлиги, кўзғолон мағлубиятга учраганда уни бир рус аёли уйига яшириб, ўлимдан асраб қолганлиги ҳақида сўз боради.

Жалолқудуқлик кўзғолон катнашчилари бўлган Абдулазим ва Бахтиохун исмли дехқонлар рус кишиларини ўлдиришда айбланганларида уларни катта фельдшер Василий Хорев ҳимоя қилган.²

Андижон кўзғолони русларга қарши эмас, балки чоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши кўзғолон эди. Чинакам эркин жамиятнинг давлат тузуми ўз ахлоқига муносиб бўлишга интилади. Мабодо давлат тузуми ташқаридан келтирилган бўлса, демак, халққа бегона бўлса, у ҳеч қачон унинг равнақи ва камолотига хизмат қилмайди ва эртами-кечми халқ миллий руҳини қаноатлантирадиган ҳолатга келади. Ана шундагина давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига мувофиқ бўлади ва халқни ўз виждонига мувофиқ яшай бошлайди.

Чоризм Туркистонда ўрнатган давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига зид эди, худди шу боисдан ҳам маҳаллий халқлар бу давлат тузумига қарши дастлабки йиллардан ошқора ва пинҳона курашиб келдиларки, Андижон кўзғолони бу курашнинг энг ёрқин ифодасидир.

В. П. Сальков Андижон кўзғолони ҳақидаги китобида кўзғолон мағлубиятга учраганидан кейин маҳаллий миллатга мансуб кишилар Дукчи Эшонни сўкиб юрганликлари ҳақида ёзаркан, улар кўзғолончилар

¹ УЗМДА, И-723-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 118-бет.

² УЗМДА, 1-фонд, 32-рўйхат, 91-иш, 42-бет.

рахбарини умуман кўзғолон кўтарганлиги учун эмас, балки бу ишга бевакт киришганлиги, етарли қуролга эга бўлмай, пухта тайёргарлик кўрмай кўзғолон бошлаганлиги учун сўкишаётганларига эътиборни қаратади. Дарҳақиқат, одамлар бу фикрларида ҳақ эдилар. Муҳаммадали халфанинг ҳарбий илмдан хабарсизлиги, халқнинг умумий савияси пастлиги, кўзғолонга ташкилий жиҳатдан пухта ҳозирлик кўрилмаганлиги унинг бошидаёқ мағлубиятга учрашининг асосий сабабларидандир. Агар шу камчиликлари бўлмаса, шубҳасиз, Муҳаммадали халфа Туркистоннинг шайх Шомилига айланарди.

Аммо Муҳаммадали халфанинг номи биз учун шу туришида ҳам азиз ва мўътабардир. Муҳаммадали халфа биз учун мустамлакачиларнинг зулм ва истибдодига қарши жангга кирган мард кўзғолончи сифатидагина эмас, балки бугунги кунга келиб катта микёс олиб кетган миллий фожиаларимиз, йўқотишларимизни олдиндан кўрган зукко инсон сифатида ҳам қадрлидир.

Андижон кўзғолони мағлубиятга учраши муқаррар эди. Лекин бу қон тўкишлар беиз кетмади. У чоризм тузуми халққа мутлақо бегона, қонхўр тузум эканлигини намоён этди. Иккинчидан, у миллий зиёлиларнинг кўзини очиб, Туркистонда жадидлар ҳаракатининг ўсишига замин яратди. Миллий жадидлик ҳаракатининг йирик намоёндалари Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар Қорилар Ватан истиқлолига эришиш учун аввал халқни замонавий билимлардан баҳраманд қилиш кераклигини тушуниб етдилар.

Муҳаммадали халфа мустамлакачилар таърифлаганидек, диний ақидаларга берилиб, содда халқни аҳмоқона ҳаракатга бошлаган мутаассиб эмас, балки мустамлакачилар зулмига қарши мардона бош кўтариб, халқни озодлик учун тенгсиз жангга бошлаган миллий қахрамонимиздир. Унинг номи кўп минг йиллик тарихимиз давомида юртимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашган Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Маҳмуд Торобий сингари улўф зотлар номи билан бир сафда туради.

ДУКЧИ ЭШОН ҲИКМАТЛАРИ

(«Ибрат-ул гофилин»дан парчалар)

Наср: Эй ўқиғувчи ва эшитувчилар! Фаҳм қилингалар, бу сўзларни ўзимга дедим, яна аҳли фаҳмларга.

Байт:

Насихат қилсанг ўзинга қил, Девона, лодонга қилма ҳаргиз.

Лодонга қилсанг, насихату пандинг зое кетаро.

Шамол кунн Девона, кишини чақирма ҳаргиз, довушинг зое кетаро.

Дунё алдаса ҳаргиз кирма, ақлу ҳушинг олиб ёрдин қилур бегона.

Бегона бўлгондин сўнг, мен бандаман деганинг бекоро.

Дунёни ҳаргиз дўст тутма, худони эй лодон, унутма,

Мунофиқ феълин тутуб, мен мўъмин десанг бекоро.

Мўъмин бўлсанг қочгин сен бу палид дунёдин.

Қочмасанг маккор дунёдин, бўлурсан мунофиқ қавмидин.

Мунофиқ жойини сўрасанг, таҳқиқ қилиб билай десанг,

«Фид-даркил асфали минан нор» деган, мунин бил сен,

Бу сўзни эй лодон ҳақ билмасанг, мен мўъмин десанг бекоро.

Мўъмин бўлсанг, Девона, мўъмин ишин қилгин, дунёни душман билгин.

Дунёни душман билай десанг, фақирликни ихтиёр қилгин.

Фақирликни ихтиёр қилмай, мен дунёдин кечтим десанг бекоро.

Дунёдин кечтим десанг, ҳаводин йироқ бўл.

Ҳаводин йироқ бўлмай, дунёдин кечтим десанг бекоро.

Дунёни сўрсанг, шайтонга ҳамроҳ, бил сен.

Булардин йироқ бўлай десанг, фақирликни, шикасталикни ол сен.

Фақирликни олмасанг, нафсдин кечтим десанг; бекоро.

Нафсдин кечсанг фақир бўл, Муҳаммади ҳақир бўл.

Фақиру-ҳақир бўлмай, мен одам бўлдим десанг бекоро.

Сув кўллаган ерни бил, нечанд гиёҳ унади.
Турлук мева дарахт бўлади, нечанд ҳосил беради.
Баландни кўр, Девона, сув анга қараб юрмайди.
Сувни ҳузурин кўрмайди, сувдин қуруқ қолади.
Ким андин баҳра олади?

Қор намига чиққан гиёҳлар ҳилла ўтмай қурурлар.
Нечукдин гиёҳни қурутди? Баландлиги бошига етди.
Осмондин келур оби раҳмат, пастга қилур саройат.
Ҳосилни қилур бениҳоят эгаси у ердин хурсанд
бўлур. Халққа ҳам қадрлик бўлур.

Худонинг қудратин кўр, ақлингни сен югуртир.
Баландга чиққин, Девона, пастга қилгин назора.
У паст ердадир беҳиштни неъмат:

У неъматларга ҳамроҳ турур, Расулulloҳ уммати.
Улуғ дарёни кўр, Девона, пастга оқар равона.

Нечанд чашма, булоғлар пасттин қайнаб оқарлар.
Ақлинг бўлса, Девона, бул сўздин ибрат ол.

Ўзунгни баланд чоғлама.

Ўзингни баланд чоғлаб, баҳрингни зарра қўймай,
Бу оламдин кетма ўзингни қоқлаб.

Баҳрингни йўқотмай десанг, дилингни зикрни
қўйма,

Эй, Девона, ўзунгга ҳамроҳ қил қалби салимни,
Ғофил юрма.

Умрунгни ўткарма, ўзунгни ўтга урма.

Ақлинг бўлса қоч, қўшнийи тавонгирдин.

Яна аҳли бозорлардин ва уламои беамаллардин
Амири-умарои гумроҳлардин. Шу тоифлардин

Ўзунгни тортсанг динингу-дилинг саломат қолур.

Ғаминг роҳатга бадал бўлур.

Сен бу тоифалардин ўзунгни тортмасанг

Сен ҳам шу қавмлардин бўлурсано.

Фақирлиғни йўқотиб аҳли кибрдин бўлурсано

Иблис кибр қилди, шайтони лаин бўлди.

Худонинг амрин тутмай, дўзахқа сазовор бўлди.

Банда бўлсанг ожиз бўл, кибру ҳаво қилмагин

Кибру ҳаво қилиб, шайтонга ҳамроҳ бўлмагин

Беҳишздаги буроқлар, мунга қулоқ солинелар,

Муҳаммад меърожга чиқур деб, турлук юмуш
қилурлар.

Самога чиқса Муҳаммад, бизни минур дейдилар.

Алар ичинда бир буроқ, улардин бенавороқ

Муҳаммад буларга минсун, мен ғарибга не йўл
бўлсун.

Булар мендин яхшироқ, юрур мендин тезроқ.

Буроқ ўзин паст қилди, худога манзур бўлди.
Яхшиман деганлар қолди. Муҳаммад онга минди.
Бу оламда миндилар, охиратда ҳам минурлар.
Буроқ ўзин паст тутди, икки оламда обрў топди.
Ҳар киши ўзини фақир тутса, ажаб эрмас икки
оламда обрў топса.
Ҳар киши мен-мен деб, ҳаво қилса, ажаб эрмас
дунёи-охирати кетса.
Шайтон мен-мен деди, Эй Девона, дунёи охиратда
лаънатларда бўлди, ҳам ронда
Қиёмат кунни дўзахга бўлур равона,
Ҳар кишида бўлса кибру ҳаво манманлик.
Худони раҳматидин йироқ бўлуб, ғазабига бўлур
лойиқ.
Ҳар кишида бўлса бахиллик, адоват
Динингга нуқс етар, зарра йўқ анга охиратда ҳузур
ҳаловат.
Банда бўлсанг, Девона, ҳаргиз манманлик қилма.
Манманлик қилур бўлеанг, мақсудга етмассано.
Ой манманлик қилди, мен кундин равшан деди.
Бу феъл-атвори худога нописанд бўлди.
Фаришталарга амр қилди, худо хоки сепоҳни олиб
ойни юзига урди.
Равшанлик анвари кетиб, сепоҳ бўлиб қолдиё.
Жами руҳи пайғамбарлар, ҳамма фариштаи
муқарриблар
Худого арз қилиб, ойни гуноҳин тиладилар
Худоё сенга бу қулинг тавба қилсун
Ун беш кун ҳазратига сажда қилсун.
Яна ўн беш кун таъзим қилиб, пастлик, камлик
Камарин боғлаб, таъзим билан маконига қайтсун.
Камлик, пастликни ой ўзига лозим қилди.
Худо раҳм қилиб, гуноҳин авф қилиб, сепоҳ рўйин
равшан қилди.
Ҳар ким шикаста бўлса, манманлик, кибру ҳавони
ташласа,
фақирлик шикасталикни хушласа,
Худо раҳм қилиб, ани гуноҳин авф қилиб,
Имон юзин равшан қилса, ажаб эрмасо.
Девона, огоҳ бўлгин, бу ҳикоялардин ибрат олгин.
Осмон ўзига бино қўйди, Муҳаммадни менга қўяр,
деди.
Манманлик наф қилмади, мақсудига етмади.
Армон, ҳасратда қолдиё.
Ер ўзини паст тутти, кибру ҳаводин ўтти.

Осмон мендин хўброқ, мен осмондин палидроқ
Барча мўъмин тарсолар, нечанд турлук чаҳорполар
Беҳисоб паррандаи-чаррандалар, булар бавлин
менга қўярлар.

Мен палидга не йўл бўлсин,

Мен Муҳаммади аминни, ул подшоҳи ҳар ду олам,
У вориси шарифни жасадларин нечук мен палидга
қўйсино.

Бу сўз худога маълум бўлди, шикаста фақирлик
Аллоҳга манзур бўлди.

Жами пайгамбарларни, хусусан Расули Акрамни
Жасадларин ерга муносиб кўрдиё,

Ул чаҳор ёри босафо, жами саҳобаи аҳли вафо
Аҳли байти Расули худони ҳам ерга муносиб кўрдиё.

Ул саҳобаи тобиинларни, ул мужтаҳиди замонларни
Ул қутлуб ақтоб валийларни ҳам ерга муносиб
кўрдиё.

Эй Девона, фаҳм қил. Ер ўзин фақир тутти
Худого ўзин манзур этти.

Тўрт фариштаи муқарриблар келиб

Равзаи қабри шарифи Расулуллоҳни зиёрат эттиё.

Ул Маккаи Муаззамани ер юзидаги мўъминларга
макона саждагоҳ этти.

Ер ўзин паст қилиб, бу мартабаи аълога еттиё.
Киши ўзин паст тутса, якбор худого ўзин манзур
этса

Худо суюб макони қурубга еткурса ажаб эрмасо.
Ҳар киши ўзин фақир қилса, ҳар кимни ўзидин аъло
билса,

Худого манзур бўлса, ажаб эрмас дўстларо.

Ҳар киши фақир бўлса, дунёдин кечиб ҳақир бўлса,
Ҳар кимни ўзидин фавқ билса, мартабасин ҳам
аъло билса,

Андоғ зотга худо нисбати олий мақом берса ажаб
эрмас, дўстларо.

Наср: Эй Девона! Ақлинг бўлса қулоқ сол. Мерган-
ни кўргин, бир тарафда қарға бор, яна бир тарафда суқ-
сур бор. Қарғани отадиму, суқсурни отадиму? Қарғани
отса қарғани олади, суқсурни отса суқсурни олади. Дам
унга қараса, дам мунга қараб отса икковига ҳам тег-
майди. Ул жондорлар шундоғ қочадики, ул мерганга қо-
расини ҳаргиз кўрсатмайди. Бирини кўзлаб отса эрди,
уруб олар эрди. Икки ёғига қараб отқандин, ул маҳлуқ-
лардин қуруқ қолди.

Байт:

Эй Девона, мерганни билсанг ақлу-фикринг бўлғай,
Ул милтигинг эътиқодинг бўлғай

Солиб отқан ўқинг дилинг бўлғай, Қарға дедим,
бу дунёи палид бўлғай.

Яна суқсур дедим, муни билсанг охират бўлғай.

Эй лодон, ҳам дунёни, ҳам охиратни ушлаб
Бу дунё ҳузурин хушлаб, қайси тил билан «мен
банда» дейсано.

Банда бўлсанг дунё ишин ташла, охират ишин
хушла,

Дунёни ташламай «мен банда» десанг бекоро.

Дилни сўрсанг, битта фикринг қилар иккита
Ҳам дунёни ушласанг, ҳам охиратни хушласанг,
бу орзунг сени бекоро.

Усталарни бориб кўр, ёғочқа арра тортур, аррани
манъ қилиб ёғочқа теша урур.

Бирини манъ қилиб, андин ишин биткирур

Ақлинг бўлса Девона, ибрат олгин булардин,

Ишингни тезроқ буткаргин.

Ҳам дунёни дўст тутсанг, ҳам охират ишин тутсанг,
«Бандаман» деб лоф урсанг, бекоро.

Бу сўзни билсанг, иморат қил,

Иморат қилар бўлсанг пойдеволин ростлағил

Иморат маҳкам бўлсун десанг, сушт тупроқни олиб
ҳўл тупроқни солиб,

Ҳангни қўлунга олиб, маҳкам кўтариб урсанг,
деволини жойи пишаро.

Деворинг маҳкам бўлур, шўрламай қиём турар.

Андин иморат ёпсанг, ани даврини сурарсан.

Пойдеволин пиширмай, жойни маҳкам қилмай,

девол урсанг бекоро.

Тагига бир нам тегса, ушук урур шўрласа,

Ёзга етмай йиқилса, меҳнатинг зое, бекоро.

Иморатни, Девона, ақлинг бўлса маҳкам қил

Қишга бориб пушаймон қилганинг сени бекоро.

Қузга бориб йиқилса, аҳли аёлинг даштда қолса

Баякбор тўқсон, чилла келса, ҳасрату-надоматинг

бекоро.

Ақлинг бўлса, Девона, бу сўзларни фаҳм қилгин.

Маҳкам қилсанг иморат ҳам, давлат ҳам саодат,
ғаму-кулфат кетаро.

Қиш чиллада бошпана, саратондан соябонни ғам
евурма, Девона

Кулфат кўрсанг шу ерда кўр, у ёғда кўрма, Девона,
У ёғни кулфатин эшитсанг, ақлинг бўлур бегона.
Ҳаддин фузун билгино

Баён қил они, бил они. Тонгла қиёмат бўлур, жумла
дарёлар қурур

Барча осий ташна бўлур.

Ташна бўлгандин сўнг, пушаймондин на фойда.
Осмону-замин бўлур пора-пора. Тоғу-тошлар тўзуб
кетар қолмайин зарра.

Ул кунни тирилуру ҳамма. Зарра шак йўқ, муни англа.
Англамай бориб пушаймон егандин на фойда

Ул кунни нечанда савдо тушгай бошқа

Барча халқни кўзи тулғай қонлу ёшға

Бу ерда йиғламай, Девона, анда бориб қон
йиғлаганингдин на фойда.

Кун найза бўй келиб турса, ҳаво мойдек қизиб, ер
ҳам темир бўлса,

Ғазаб қилса худо, банда куюб кўмир бўлса,

Куюб кўмир бўлгондин сўнг, пушаймонингдин на
фойда.

Ошдек қайнаб турса мянг кун тобига,

Ҳаргиз чиқиб, қайтиб тушса ўз жойига

Раҳм қил ғариб банданга деб, қилгон
надоматингдин на фойда.

Ул вақтида ўғил-қизинг ора кирмас

Во дариғо, фарзандим, аҳли аёлим деб, узумга

Зулм қилибман деб, пушаймон еганингдин на фойда.

Пушаймон емай десанг, ей Девона, толиби дунё
бўлмагин.

Бу дунё бевафо, ўйунчуқ бир сарой, Сен мунга
сарвар бўлмагин.

Бу дунё матосига мағрур бўлсанг, беҳуда ранж
тортиб юрурсан.

Бу дунёга мағрур бўлма Девона, гўдакни ишин
қилиб ёрдин бўлма бегона.

Яхши жой, яхши от қилдим деб, мағрур бўлма.

Мунга фирифта бўлуб, талабдин қолма,

беҳудалигингни изҳор қилма.

* * *

Наср: Эй Девона! Мисоли бу дунё болалар тупроқ-
дин уй қилиб ўйнагандек. Яна кетишда вайрон қилиб ке-
тур, ўз ўйига борур. Кулфат-роҳат бўлса ўз-ўзида кў-
рур. Эй Девона! Уй қайси, макон қайси — билгин. Ма-

конига бориб кулфат тортмай десанг, дунёни ўзингга ҳамроҳ қилма. Дунё бир ўт, бепарво бўлсанг қилган иморат-ашқолатинг куюб кетар. Ҳозир бўл ақлинг бўлса.

Байт:

Томга биров ғарамни кўп йиғса, ўзи бепарво бўлса
Утни яқин қаласа, кишининг гапини олмаса
Гапга қулоқ солмаса, яқбора ўт олиб йиғган ғарами
куюб кетаро.

У ғарамни тагида ҳирс билан қилган иморат, нечанд
турлук ашқолат

У йиғган ғарамни замирида, бул ҳам куюб кетаро.
Нечанд тавбалар десанг, ўзунгни уруб дод десанг,
Куюб кул бўлгондин сўнг, пушаймонинг бекоро.
Жазонг сени билмадинг, гапга қулоқ солмадинг,
Ўтдин йироқ бўлмадинг, эмди пушаймонинг бекоро,
Пушаймон есанг, Девона, илгари пушаймон е,
Вақт ўтгандин кейин, пушаймонинг бекоро.

Киши бепарво бўлса, оёғига от тепса,
Маюб бўлгондин сўнг, пушаймон қилгонинг бекоро.
Бепарво бўлсанг, Девона, ақлинг кетиб, ёрдин
бўлсанг бегона

Душман келиб урар сенга қилич мисли парвона.
Ярадор қилгондин кейин, дод-фиғонинг бекоро.

Наср: Эй Девонаи бефаҳм. Муни бир эртак қилиб айтибдурлар, деб юрмагин. Хаёли фосидга кетма. Бу сўз оқилга ишорат, донога асо. Эй Девона! Қулоқ сол. Соғ отни бадном отга қўшиб, яқин қўйса бадном бўлур, манқа отга яқин турса манқа бўлур, хариш отга яқин қўйса хариш бўлур. Охири расво бўлуб ўлур. Гўшларини қурт-қузғун ер, бенишон кетур.

Байт:

Бадном отни мисоли одамдур, билсанго,
Яхшини қўйуб, ёмон билан юрсанго,
Ҳам дунёи охиратинг кетар, муни бил сано.
Яхши отнинг мисоли яхши банди солиҳ, зикр
уларнинг муроди.

У азизлар суҳбати дилинг дардига давои.

Аларнинг суғбатин топсанг, амри худони тутсанг,
Азизлар қавмидин бўлуб, худонинг жамолига
мушарраф бўлсанг ажаб эрмасо.